

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

II. Halvbind

1942

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

Sønderjydske Aarbøger

3. Række.

1942

U d g i v e t

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen

Hans Lund

Johan Hvidtfeldt

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1 9 4 2

INDHOLD:

	Side	
Therkel Mathiasen: En Stenalder's Gravplads ved Harreby	Side	1— 16
Johan Hvidtfeldt: Alsiske retsomraader og tingsteder	»	17— 57
Peter Kr. Iversen: Herremand og bonde i Vestslesvig i 1660erne og 1670erne	»	58—109
P. A. Callø: Danske Undersaatter i Nord- og Melleslesvig i 1885	»	110—159
Carsten Petersen: Kirker i Sønderborg Provsti	»	161—199
N. A. Jensen: Vilhelm Hagerup	»	200—256
Jonathan Smith: Præsteslægten Claudius	»	257—267
H. F. Petersen: Fra Flensborg danske Præstegaard Flensborg o. 1864	»	268—278
Johan Hvidtfeldt: Præsteslægten Boetius' Opriindelse	»	279—280
Nis Nissen: Skrivelse til Amtsdommer Schultze, Nørborg	»	281
Anmeldelser:		
Otto Scheel: Die Wikinger, Aufbruch des Nordens (ved Gudmund Schütte)	»	282—292
Vilhelm la Cour: Historikeren og Sønderjylland (ved Johanne Skovgaard)	»	292—297
Claus Eskildsen: Den sønderjydske Befolknings Slægtsforbindelser (ved Troels Fink)	»	297—299
Die Sippe der Nordmark, Nordschleswig-Heft (ved Johan Hvidtfeldt)	»	299—303
Vilhelm Lorenzen: De danske Cisterciencerklostres Bygningshistorie (ved Johan Hvidtfeldt)	»	303—307
Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter (ved Johan Hvidtfeldt)	»	307—310
Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann: Beretning og Regnskab:	»	311—315

Kirker i Sønderborg Provsti.

Af **Carsten Petersen.**

Først i nyere Tid er Als og Sundeved forenede til et Provsti. I forrige Tider har Sundeved hverken hørt under Odense Bispestol eller været regnet til det senere Bispedømme Als-Ærø. Der er derfor ingen Grund til at søge særlige fælles historiske Træk i disse Kirker. Det samme gælder om Kirkerne i Sønderborg og Kegnæs, som først er byggede af Hertug Hans d. y.

Jeg lader Grænsen mellem de gamle Kirkeprovinser gælde og begynder med Kirkerne i

Sundeved.

Det gamle Nybølherred omfattede Nybøl, Broager, Ullestrup, Sottrup og Dybbøl Sogne. Tingstedet laa ved Nybøl Kirke. Ved daarligt Vejr gik Herredsfogeden og hans Bønder ind i Kirken. Men engang i Tiden flyttedes Tinget til Broager. Her ligger Kæmpen i Landskabet: Kirken med sit Dobbelttaarn sine Korsfløje, sin Korrunding (Apsis) og sine Hvælvinger, stolt beherskende hele Halvøen. Undersøgelser fra den nyeste Tid har godtgjort, at Udsmykningen i det Indre endnu i Begyndelsen af den her omhandlede Tidsperiode, henimod 1550, har svaret til Bygningens Betydning. Helt i Slutningen af Middelalderen var der malet et Billede af Dommedagen, Middelalderens kære Forestilling, i Hovedhvælvingen og i den nordre Korsarm St. Georgs Martyrlegende. Den samme Ridder, kæmpende med Dragen, er nu opstillet i Taarnrummet. »At denne Gruppe har haft sin Plads i den nordre Korsarm er givet. Og hvilken Pragt har da ikke præget dette Sted i Kirken, hvor Vægmaaleriernes rene og glødende Farver har spillet omkap med den ikke mindre farvestraalende Ryttergruppe«. (E. Lind). I Slutningen af Aarhundredet maledes Evangelisterne i Korshvælvingen.

Forøvrigt tier Regnskabsbøgerne om det 16. Aarhundrede. Men i Begyndelsen af det næste Aarh. er der bygget en Del. Baade Broager og Nybøl Kirker laante Penge tho ehrem gebuwete. Ullerup kom ogsaa i Fart. Nyt Loft lagdes 1610. Paa samme Tid en ny Døbefont. Kaplanen Hr. Jakob betalte vor dem olden Døbeketel 5 M. Hvad han vilde bruge den til, sagde han ikke. Den nye Daabssten kom mærkværdigvis fra Dybbøl Kirke. Videre skænkede Naadigherren (Hertugen) en Brudekrans af Sølv 1614. Nye Kvindestole er der 1617, Kalk og Disk lavet af Petter Buros i Flensborg 1618, en Skriftestol med 6 Knapper 1619 o. s. v.

Medens Glæden over Guds Hus i Ullerup maa være vokset Aar for Aar, ramtes Kirken i Nabosognet Sottrup af en stor Ulykke. Præsten beretter, at en Søndag mellem Jul og Paaske 1625 var der en stærk Storm af Sydvest, hvorved Taarnet blæste ned. Omtrent $\frac{1}{2}$ Time efter at Folk var gaaet ud af Kirken, styrtede Spiret og sønderslog Blytaget helt hen til Koret. Blandt andet fandt man en Bjælke i Hans Asmussens Toft 50 Favne fra Taarnmuren, hvorover alle som saa det maatte forundre sig, og hvem der frygtede Gud kunde ikke se paa det uden Taarer. Hertug Filip tog det som en Guds Dom. Han og Broderen Aleksander havde nemlig haft Strid om Ejendomsretten til denne Kirke. Nu faldt Taarnet over paa Filips Jord. Han forstod Fingerpeget. byggede det op igen og vandt saaledes Retten. Stundom er det klogt og godt at vedkende sig Pligten, inden vi strides om Retten.

I Kejserkrigen plyndredes en Del Kirker. Der berettes, at det danske Krigsfolk, so Anno 1627 d. 15. Sept. by Holdenisfehr angestrandet und ganz Sundewitt uthgeplündert, so wal de Kercken also de Karspellude (Sognefolkene) disser Kercken gerouet hefft.

En anden Ødelægger kom midt i Fredstiden. Det var den ærlige Jens Murmand, som kom ind i Ullerup Kirke med en Hvidtekost og 7 Tønder Kalk, uden at ville noget ondt. Han oversmurte alle Kirkens Vægge. Hvad der var af Livets Far-

ver, af Slægters Tro i gamle Legender og Bibelhistorie forsvandt som i en Grav, om der gives en Opstandelse ved vi ikke. Nogen Erstatning fik Menneskenes Øjne 1642, da et Par Malere fra Tønder lagde Farver paa Alter, Orgel, Prædikestol und sonsten. Forandringen maa have været stor.

Den store Lyst til Kirkeforskønnelse, som vi her var Vidne til, fik sit Grundskud i Svenskertiden. Ved Aar 1659 læser vi i Broager Regnskabsbog: »Her maa ikke forbigaaes i Tavshed, i hvor stor Nød og Fordærv det hele Sundeved Land og i Særdeleshed Broager Sogn (der forhen stod som en skøn Lysthave) er hensat af Gud for vore Synders Skyld ved det fordærvelige Krigsvæsen i dette 58. og 59. Aar, saaledes at endog hele Hjem er uddøde for Hunger og Kummer, at af

22	Husværter i Skelde	kun 10 blev i Live
8	» » Gammelgab	» 3 » » »
10	» » Dynt	» 2 » » »
10	» » Mølmark	» 1 » » »
11	» » Broager	» 3 » » »
17	» » Skodsbøl	» 2 » » »
7	» » Smøl	» 1 » » »

Saa kom i det 59. Aar foruden den store Dyrtid og Indkvartering af kejserlige, kongelige, polniske og kurbrandenburgske Folk ogsaa Blodgang blandt Beboerne og ifølge Indberetning døde deraf i Sognet 225«. Derefter bemærkes 1660: »Hvad der nu er anført om dette Sogns Ruin, kan ogsaa siges om de øvrige Sogne i Sundeved (Nybøl undtaget) og deres Sognefolk, en Ødelæggelse, der minder om Profeten Amos Kap. 5,15: Maaske Herren den Sebaoths Gud maatte vorde det overblevne af Josef naadig«.

Da var det, at Markus Tinstøber i Flensborg lavede en Kalk og Flaske af Tin til Broager Kirke. Det burde have været Guld og Sølv. I Ullerup maatte Blytaget afbrydes paa Nordsiden og Pander kom i Stedet. Bjælkerne i Taarnet raadnede med Tiden, og man vidste ikke bedre Raad end at tage Spiret ned 1792. Endnu 1811 »solgtes gammelt Bly zum Dienst der Küstenmiliz. Der støbtes vel Kugler deraf. Hen i det 19. Aarh. blev Kirken

»af en mærkelig Maler og Kunstner fra Varnæs meget pynteligt udmalet«. Det var vel ikke H. W. Eckersberg?

Broager Kirke solgte Kobber 1765, altid et Tegn paa Tilbagegang og Afkald. En Tagrytter forsvandt 1794. Men kritisk blev det for den store Kirke, da Dobbelttaarnet raabte om Hjælp. Da skrev Præsten (Dithmer) til Provst og Amtmand: »Ich habe bereits vor mehreren Jahren den Vorschlag (dass der unnütze Doppelte hohe Turm abgenommen wird), gethan, der aber mit Widerwillen aufgenommen ward. Und doch wird dereinst der Turm abgebrochen werden müssen«. (1802). Præsten fik sit kloge Raad ført frem for Overkonsistoriet i Slesvig, som dog erklærede: »et muss bei einer Reparation sein Bewenden haben«. Og Taarnet staar endnu.

Krigene i det 19. Aarh. tog naturligvis paa Kirkerne i denne Egn. Provst Kr. Karstensen skildrer den udøvede Vandalisme i Dybbøl 1848—50. Orgelet blev aldeles ødelagt. Paa Alterbordet sad man og flikkede Sko. Maleriet i Alterbladet blev udskaaet og stjaalet. Moses- og Kristusfigurerne blev lemlæstede, Døre og Stolestader ødelagte og brændte. Bag paa Alteret skrev en Soldat:

Wer nach Schleswig-Holstein ist gewesen,
der kennt die Sachen schon zu gut.
Man muss mit solchen Schweinen leben
sich auch quälen bis aufs Blut.

Fra Skærtorsdag til Pinse 1849 var Kirken og Kirkegaarden i Sottrup besat af Tropper.

Nybøl Kirke benyttedes af Militæret under begge Krige, Dybbøl naturligvis ogsaa. Broager fik Krigsskaden godtgjort af den kong. Kasse 1852 med 492 M.

Under Krigen 1864 toges ogsaa Ullerup Kirke i Brug af Militæret. Den 22. April (efter Dybbøls Fald) sendte Præsten som Kirkeværge en Skrivelse til Div. General Frh. v. Winzingerode for at bede om Tilladelse til at sætte Kirken, som i Februar blev omdannet til Blokhus, og Kirkegaarden, som var indrettet til Skanse, tilbage i forrige Stand.

Mellem Krigene foretog man større Restaureringer i Tidens Aand, ikke altid uden Tab. Da solgtes bl. a. den gamle Døbefont i Ullerup. Efter at den en Tid havde tjent som Blomsterpote i en Have, vendte den tilbage til sit rette Sted. I Sottrup laa Granitfonten slængt hen under Taarntrappen, indtil forstaaende Mennesker hentede den ud af Skammekrogen. Ellers restaurerede man saa godt man havde Forstand til, f. Eks. i Nybøl 1856 og følgende Aar, i Dybbøl paa samme Tid.

Lad os nu, som vi plejer, tale lidt om Taarnene, nogle af dem har vi allerede hørt om.

Med Undtagelse af Broager har ingen af Sundeveds Kirker bevaret sit oprindelige Taarn. Om Dybbøl ved vi slet ikke, om der fandtes et Taarn, før det nuværende blev bygget. Et Rytterspir skal være bygget 1630. I 1857 blev det gamle Træblokkehus, som stod ved Østenden af Kirken lige op til Kirkegaardsmuren, nedrevet og et Taarn bygget. Gennem dette Taarn blev Indgangen lagt, idet man nedbrød Vaabehuset. Tegningen leveredes af Stadsbygmester Winstrup — den kendte — i Flensborg. Ved Grundlægningen stødte man paa over 100 Hjerneskiller.

I Ullerup var der 1642 en Udgift das Dach zu öffen, da der neu thurm itzo stehet. Det gaar herefter under Navnet »et lille Taarn«, altsaa vel en Tagrytter. Paa Grund af Skrøbelighed blev det nedbrudt 1792. Et Klokketaarn af Træ opførtes — der siges ikke hvornaar? — af Tømmer fra det nedbrudte Slot Filipsborg. Dette Taarn var omkring 1900 saa daarligt, at det svingede frem og tilbage under Klokkeringningen. Da byggede man det nuværende store Taarn.

Kirketaarnet i Sottrup var, som vi saa, blæst ned og genrejst 1625; men et Klokkehus maatte bygges 1666, fordi Taarnet var for svagt. Den 12. Sønd. e. Trin. 1687 ramtes selve Taarnet af Lynilden, uden at den tændte, og atter 1860 af et nyt Lyn, der tændte Flammer i den øverste Spids. Alle Slukningsforsøg var forgæves. Et nyt Taarn rejstes i samme Højde som det gamle og staar endnu, kendetligt vidt omkring ved sin Slankhed og Højde.

Om Nybøl kan siges det samme som om Dybbøl. Fra ældste Tid kendes intet Taarn. Vel siges der udtrykkeligt, at Kirke-taarnet blev nedbrudt 1830; men det drejede sig øjensynligt om et Rytterspir.

Broager er og bliver Taarnenes By. Tvillingparret, som knejser uden Sidestykke i Sønderjylland, er saa gammelt, at vi ikke ved, hvornaar det er bygget. Men omkring 1650 var det stolte Bygningsværk saa svagt, at de tunge Klokker ikke kunde bevæges uden Fare. »Anno 1650« siger Regnskabet, »i Guds Navn og til hans Ære ogsaa til hele Sognets Bedste paa den durchlauchtige Fyrste og Herres (Hertug Filips') Befaling bygget et nyt Klokkehus, endsige da begge Taarne var saa svage, at den store Klokke deri vanskeligt kunde bruges«. Saa havde man altsaa 3 Taarne. Den gode Hertug Filip synes at have været en Taarnbygger. Han rejste Taarnet i Sottrup, lod bygge Taarnet i Broager, og af hans Tømmer byggedes senere et Klokkehus i Ullerup; om Klokkehuset i Nybøl blev rejst paa hans Bud, er ikke oplyst. Men i Broager har der været endnu flere Taarne. En lille Klokke (Messeklokken) hang nemlig 1648 i »det lille Klokкетаarn«. Paa denne Tid havde altsaa Kirken i Broager 2 Taarne, et Rytterspir og et Klokkehus.

Sammenfattende kan siges, at Broager og Sottrup har haft Kirketaarne fra Middelalderen. Broager, Nybøl, Ullerup og Dybbøl har haft Rytterspir. Broager, Nybøl, Sottrup og Ullerup har haft Klokкетаarne af Træ.

Paa Kirkegaardene i Broager og Dybbøl er der fundet en Mængde Dødningeben, som lader formode, at gamle Benhuse er forsvundne.

I Kirkernes Indre maa vi endnu lade Blikket glide hen over det mangfoldige og skiftende Udstyr: Alter, Prædikestol, Orgel, Klokker o. s. v.

Altertavlen i Ullerup — schlecht und unbedeutend (Haupt) — er et Værk af Anton Günter Frese. Den tog Pladsen op efter en gammel fra det 16. Aarh., som gemmes endnu og anses for noget af det bedste i Landet af den Slags Kunst. Oven over

Alteret byggede man 1637 det store Orgel, som trængte til Hjælp 1811. Da endlich der Parcellist und Tischler Jürgen Markussen auf Lundsgaardfeld in hiesiger gemeinde wohnhaft, nunmehr mit der Allerh. Concession zur Treibung des Orgelbaues versehen worden, saa bad man om, at han maatte efterse Orglet.

Maaske var det den samme Maler — han kaldes Anton Günter Lundt i Sønderborg og var Billedhugger — der leverede en Altertavle i Broager 1717. Den blev malet 1721 af Mons. Friedr. Welh. Petersen, Schilderer in Flensburg.

En Altertavle til Sottrup Kirke leveredes 1703 af den bekendte Billedskærer Peter Petersen i Tønder — kendt bl. a. fra Møgeltønder Kirke. Den blev sat istand og malet 1754 af en Maler fra Tønder. Men 1783 havde en hjemlig Snedker i Sottrup den Ære at skabe en ny Tavle, som blev malet af Jes Jessen. En Kvinde i Sognet dækkede Alteret med et smukt Klæde, hvorom der er skrevet: »Dette Alterklæde er syet af Jomfru Maria M. Wieden udi Sotrup og paalagt den 16. Okt. 1784. Jeg ønsker at enhver som skal nyde Jesu Christi sande Legeme og sande Blod ved dette hellige Alter, maatte erfare, at Jesu Christi Blod renses os af al Synd og at have Deel i Jesum er at være salig baade her og hisset.«

Ogsaa Altertavlen i Nybøl er malet af Jes Jessen (1804).

Iblandt Prædikestolene lægger vi Mærke til den i Ullerup, som bærer Aarstallet 1578. Den er smykket med smaa fikse Billeder af 4 Riddere skaarne i Træ, maaske Stolens Stiftere. Noget senere sattes Prædikestolen i Nybøl med sit prægtige Skjul (Lydhimmel). Mesteren, som skabte Stolen i Sottrup (1642) hed Klavs Gabriel og var en Kunstner paa Højde med Gudewert og Ringeling. Hans Stilretning, siges der, er overensstemmende med de danske Billedskærere og adskiller sig skarpt fra den tyske Barok. Kl. Gabriel var uddannet i København men levede i Flensburg.

Sundeved har tidligt elsket Musik. Provsten, Joh. Berndes skrev omkring 1570 til Præsten Peter Brun i Sottrup om en Degn, der kan spille Orgel — de ædituo idoneo et docto, qui or-

ganis simul præesse possit. Han anbefaler Bern. Moller, som har været i den svenske Konges Kor og spillet forskellige Instrumenter. Joh. Berndes har selv hørt ham spille. Spørgsmaalet er, til hvilken Kirke denne Degn begæres. I Broager, hvor J. Berndes var Præst, fik man først senere et Orgel. Og da Anbefalingen er stilet til Sottrup, skulde man antage, at man der allerede paa det Tidspunkt havde Brug for en Organist.

Det første Orgel i Broager, som byggedes 1592, havde 6 Stemmer: Principal, Oktava, Mikstura, Mittelmæssig gedacht, Flöten, Regael. Præsten Knud Knudsen havde begyndt sin Løbebane som Sognets Degn. Men af en klottet Fole kan blive en Hest og af Knud Degn er blevet en Præst. Dog maatte han skaffe en kvalificeret og smuk Person, som kunde forestaa baade Kirken og Orgelet (1636). Hr. Knud har da aabenbart indtil dette Tidspunkt udøvet Musikken.

Fra Nybøl har vi denne smukke Besked: »Eftersom den Høj Edle højærværdige og høj lærde Mand Herr Joh. Dætri hans højfyrstl. Durchlauchtigheds til Glücksburg højt betroede Hoffpredicand og Præpositus ud af en god Mening til Guds Ære og christelig Andacts Opmuntring har tilbudet voris samtl. Menighed at lade bygge et Orgawerk i voris Kirke mens med saa skell ad Organisten for sin Møje aarligt skulde nyde 8 Rd. saa har vi samtykt (deri)... Skal Organisten derimod vere forpligtet at spille paa Orgawerket effter Landsens Brug huer Søndag mens naar der falder Offer til Organisten, da søger hand sin stoel og annammer selff Offret som brugeligt er.« Altsaa Offergangen skete uden Musik, det har nok været en tung Gang. Orgelet var ellers en Gave fra Hertugen 1720.

Kirkeklokken i Ullerup har en mærkelig Historie. Den stammer fra Nordstrand og var støbt omkring 1500. En Indskrift siger: A. 1629 also ick hadde gehanget 122 Jhar, tho der Ehre Gottes gegeben minen Klange, dho bin ick d. 4. Februar dorch vorwahrlosung der Soldaten mit fhur thoreten, de van der lidt hebben mi wedderuen laten geten dorch M. Peter Melchorsen A. 1632. Men to Aar efter gik Sognet Lidt under i den

store Flod. Klokken blev bjerget og blev 1640 købt til Ullerup Kirke. Kirkeværgen Nis Petersen drog afsted med Hest og Vogn til Nordstrand og Husum sammen med Hr. Hansen. Det tog 9 Dage. Han blev enig med Folkene derude om at betale 800 M. for Klokken. Derefter sendtes 4 Personer med 8 Heste til Husum for at hente den over til Østkystens lave og smilende Bakker, der hænger den endnu.

Als.

Sejler man nordfra ind ad Allsund og lader Øjet glide hen over Ryggen af den smukke Ø til venstre, standser Blikket af sig selv ved en Gruppe af høje Træer, der ved deres Fjernhed og rolige Linjer ikke virker paatrængende men dog gør sig gældende som en beherskende ubekendt Størrelse. Det er de himmelstræbende Lindetræer omkring Egen Kirke, plantede 1810. Af Bygningen er intet at se. Det er som om Kirken med sit lille Spir har dukket sig med Vilje for ikke at forstyrre Billedet. Er Navnet virkelig det samme som »Egene«, en Lund af gamle Kæmpeege fra Vikingetiden eller saa, melder sig unægteligt Tanken om en Offerlund, en Helligdom af ældre Dato end Kirken, maaske et Tingsted tillige for hele Øen, et Mødested for vaabenføre Mænd, Præster og Dommere. I senere Tid synes Egen virkelig at have været Sæde for en alsisk Landsdommer, Tingsvidner fra 1502 og 1553 er udstedte paa Landstinget i Egen. De sad højt og saa langt disse Dommere, mod Nord og Syd, over Fjord og Sund. Mens Vinden suste gennem Egekronerne stemte de om Ret og Uret, Krig og Fred, Liv og Død. Endnu længe efter at Øen var delt i et Sønder- og Nørreherred, faldt der stærke Domme paa Egen Herredsting. I Aarene 1633—34 drev en Bande omkring paa Als, ført af Hans Tater. De stjal i Egen Kirke 300 M. Kort efter blev de fangede, og seks af de skyldige mistede deres Liv paa Retterstedet uden for Kirken og lagdes paa Hjul og Stejle. Saadan ligger Historien omkring den for vort Blik usynlige Kirke.

Engang gled Vikingebaadene maaske ind i Nærheden af de høje Ege, men nu gaar det ikke mere. Sejladsen gaar til Sønderborg og herfra spreder Vejene sig over Landet. Hver Kirke ligger ved en Gren af Alfjarvejen, ofte staar dens Historie i Forbindelse netop med denne Vej. Vi faar Lejlighed til at lære noget af denne Historie, først vedrørende Kirkebygningen i Almindelighed.

Længst mod Nord ligger Nørborg. Her tiltraadte Præsten Hieronymus Eriksen sit Embede 1579 og begyndte straks at omkalfatre Kirken. Et nyt Loft blev bygget, hvorved der blev vundet 40 Mandsstole. Alteret stod under Hvælvingen som i en Bageovn (in eadem backoven) og i Mørke, at han helt besværligt kunde læse Skriften. Han vilde ogsaa 1587 have smykket Alteret med en ny Tavle, som det var befalet i Synodalanordningerne (fra Odense?) og dertil var denne Plads bedst. Skriftestolen og Degnestolen har Præsten selv efter eget Tykke bygget saa stor og lille som han vilde uden nogen Indsigelse. Alle Stole lod han lave af nye. Men saadan kunde det ikke blive ved. En Dag blev Hr. Hieronymus Uvenner med Hertug Hans d. y. og det endte med Præstens Afskedigelse.

I Lysabild trak engang det hellige Bløds Kapel Pilgrims-skarer til sig, og Kirken havde i Middelalderen været rig, men da vore Regnskaber begynder, er det en fattig Kirke, som laaner Penge her og der og ikke har at betale Bygmesteren med. Den kostbare Monstrans med den hellige Hostie var borte ligesom Troen, der troede derpaa. Den siges at være ført »til Lunden i Skaane« (Knudsen).

Endnu fattigere synes Kirken i Asserballe at have været. En af dens Præster har indberettet til sine Foresatte, hvad han vidste om dens Historie og dens Nød. Af visse Omstændigheder sluttede han, at en mægtig Mand, som efter Sagnet engang havde gæstet Als, maatte være Kardinal Joh. de Potentia, »som af Pafven blef sendt til Christian II«. Af ham skulde der være givet Tilladelse til at bygge Kirken 1522, som da blev kaldt S. Clemens efter den daværende Pave. Dette kan næppe være rig-

tigt. Kirken er ældre; men maaske var den oprindeligt kun et Kapel og blev først i det 16. Aarh. til en Sognekirke. Den var saa lille, at den maatte gøres større ved Hjælp af Bidrag fra andre Sogne (1571). En lille Klokke havde den i sin Tid laant i Lysabild, som den nu fik Lov at beholde. Af sine smaa Midler havde den dog engang laant Jørgen Smyt 6 Gylden vor syn Ambolth myt anderem Smede tagge, havde altsaa hjulpet Byens Smed med at faa begyndt paa en Eksistens.

Fattigt maa det ogsaa have været i de Tider i Ulkebøl Sogn. Listen over Restanterne 1589 indeholdt bl. a.:

Jørgen Koches forarmet — intet at bekomme.

Jesper Hansen død og Børnene tigger.

Hans Nielsen, Manden død og Børnene tigger.

Jørgen Pedersen bleff hengd wid Nestwidt oc derfor
intet at bekomme.

Jep Nielsen er dragen fra Gorden och forarmet.

Jørgen Kock er Rømbt for Tyfferi.

Jørgen Bertelsen forarmed.

Mette Klavses forarmed.

Notmark Kirke nød godt af Thomas Sture og hans Hustru. Endnu da Præsten C. Knudsen arbejdede med sine Samlinger til Øens Historie fandtes paa Stolene dels ved Gangen, dels ved Væggen forskellige udskaarne Ansigter af Biskopper og Riddere, desuden Blomster o. a. Sture-Navnet og Aarstallet 1557 stod der ogsaa sammen med andre Adelsmænds Vaabenmærker, nogle malede i Hvælvingerne. Den smukke Udmaling, som nu er genfornyet, stammer fra 1564. Thomas Sture skal have ledsaget Krisitan II ind i Fangenskab paa Sønderborg Slot. Han døde 1563, og et Mindesmærke over Ægteparret er udhugget i Sandsten — 1569 do wort dit gemaket van Jacob van der Borck; det er lavet i Holland. Den gamle Altertavle var som den i Havnbjerg. Paa Loftet stod et stort jernbeslaaet Skrin, hvori Jomfru Marias Klædning gemtes.

Om Kejserkrigen og Torstenson-Fejden tier Kirkernes Bøger paa Als næsten helt.

Anderledes med Svenskekrigen. Hr. Kristian Brandt, Præst i Nørborg, berettede om sin Kirkes Tilstand til Biskoppen i Odense 1672, »at voris St. Antonii Kirke allermest har udstaaet. Thi i den Nørborrigske Belejring, som den tid var, havde Polakkerne deres Ild i Kirken og opbrændte alle Stolene. Deres Heste førte de ogsaa derind, saa at Sognefogeden imod den Søndag, paa hvilken man kunde holde Gudstjeneste der igjen, maatte rydde Hestemøget ud, og man maatte staaende bivaane Gudstjenesten. Gud lade os aldrig leve saadan Tid, men give os Fred i vore Dage for Christi Skyld«. Et hertugeligt Gravkapel byggedes 1687.

Præsten Hans Gendtzmer i Tandslet klager over, »at han af de Brandenburgere blev berøvet 60 M. Kirkepenge, hvilke under Bigtstollen i Kirken med mere Kirkens tilhørige var nedersatt«. Kalk og Disk, skønt af Tin, gik ogsaa med Krigsfolket og kom ikke hjem igen. Anno 1690 fandtes endnu ingen Messehagel i Tandslet; thi den blev tilligemed Kalk og Disk (en Foræring af Fyrstinde Anna til Slesv.-Holst.) røvet i Fjendens Tid.

Samme Skæbne traf Kirken i Egen. 1658 blev den »opbrudt med gewalt af de kejserlige, et helt vindue, hvor igjennem de stigede ind i Kirken, blev sønderbrudt og Alterets Ornatz tilligemed Messehagelen og en Sølvkalk m. a. bortranet af fornævnte Tropper«. Ny Sager maatte anskaffes.

Ogsaa Præsten i Asserballe (Chr. Müller 1690), som vi nævnte for lidt siden, saa Følgerne af Fjendetiden og raadede Bod derpaa saa godt han kunde. »Den ene Gaul.« siger han, »paa Kirken bag Alteret, som heldte ud, hafuer ieg paa egen bekostning ladet gjøre med Igebjelker og ladet Kirken inden oc uden kalke (da forsvandt altsaa alt hvad der var malet paa Væggen). I lige Maade ladet befæstige Klockhuset, som stod paa fald oc ladet et Pulpitur bygge i Kirken. Min Kirke formaar intet, men schal hielpis af andre«. Den hvide Farve synes Kirken allerede at have haft i det Ydre hundrede Aar før. Aar 1589

skal den nemlig mantælis oc Dønnickis uden paa, d. e. afpukses og hvidtes (sl. Tønder Provsti).

Hvordan man anstregte sig for at erstatte Tabene, ser man f. Eks. i Ketting. Forvalteren paa Gammelgaard forærede 1658 — saa hurtigt! — en ny Kalk til Ketting Kirke, »der de wmilde Krigs-Folk, Kejserlige, Brandenburgere och Polakker -- de var alle lige gode — berøffued Kirkerne och ded gandsche Land. Gud erstatte hannem denne Velgierning mod Guds Huus hunderfold. Och lade i sin tijd ded wgudelige Folck indmede med sahme schieppe som de Udmette heri Landed effter Christi egne Ord Luk. 6,38«. Da Hertuginde Anna døde paa Gammelgaard 1668, bemærker Præsten, at hun var god mod Tandslet Kirke og forærede den Kalk og Disk (se foran). Til Asserballe gav hun et Alterklæde. »Men her til Kiercken (Ketting) gaff hun aldrig inted, hvor vel hun altid søgte her Guds Huus. Doch effter hendis død fik vi ded schønne Tjimeglas och ded herlige Crucifix, som henger paa dend Nørre Sijde«. Ogsaa andre tænkte paa Ketting Kirke og skyndte sig med Hjælpen. Der fandtes 1663 bl. a. en sort blomstret Messehagel, som en Præstedatter aff Jylland ved Naffn Anne Olufsdatter effter de Brandenborger Røffued Kirckerne her udi landed forehrede her til Kiercken. Da der var bortført 2 Sølvkalke med »Commentz eller Dische«, saa gav Præsten af sin fattige Formue en Commentz (som Forvalteren havde givet en Kalk). Da nogle Aar senere Fyrstinden endnu skænkede en Messehagel »med trej diamanter paa« (saa kunde man kende den fra Præstedatterens), maa vel de værste Spor af Krigen være forsvundne.

En Hjælper og Velgører kom ogsaa — noget senere — i Oksbøl. Petter Endvald forærede en større forgyldt Kalk og Disk 1695, derefter en rød Fløjels Alterdug og en stor Lysekrone med 8 Arme.

Anno 1669 havde Kirken i Notmark Besøg af Kong Frederik III, hvilket Præsten har optegnet i et gammelt Eksempelår af Kong Frederik II's Bibel, der tidligere laa i Kirken. »A. 1669

d. 9. Sept. hora 8 var her i Kirken Frederik III og bladede i denne Alterbibel, besaa længe Frederik II's Billede og læste i Davids Salmer, lod oplæse Thomas Stures Epitafium, læste selv alle Sententser paa Bigtstolen, havde og Kalk og Disk i Haanden, som havde været røvet af de allierede, desligeste Hans Fasters (Taters?) Morder-Kniv — — begierede H. Maj. at tage med sig til København en gammel Munke-Alterbog in 8° paa Latin med Pergamentsblade, Kong Valdemars Lovbog paa Tysk med Munkebogstaver henved 200 Aar gammel«. Endnu bemærker Præsten, at Kongen døde 22 Uger efter. »Han talte meget om den udhugne Død paa mit Epitafium«. Den gamle »Munke-Alterbog« maa Majestæten virkelig have faaet med; den ligger i Det kgl. Bibliotek.

Hvad det 17. Aarh. ikke fik Bugt med af Brist og Bræk i Kirkerne, maatte det følgende Aarhundrede tage sig af. Men det fik dog desuden sin særlige Opgave, idet Befolkningen efter det stærke Blodtab under Krig og Pest tog til at formere sig omkring 1700. De mange Loftter som af den Grund maatte bygges, skal senere omtales.

I Asserballe skete store Forandringer. Vi læser: »Som denne Kjercke nogle Aar siden haver været saa brøstfældig, at den snart laa neder paa Jorden og siden dend Tid er bragt i god reparation en deel efter Kierckens forsvars ordre 1714, en deel ved Sognepræstens store flid til at bevæge Guds børn og allermost sine egne Venner til medlidenhed, saa bliver her alleniste meldet, at Klokkehuset af Sognepræsten og samtlig Menighed paa deris egen Bekostning er opbyggt af ny saa og at en ganske Hvælving i Koret, hvor tilforn var Loft (af Træ?) er blevet bekostet af Sognepræstens Broder Sr. Christian Thomsen, Købmand i Flensborg. Item Nye Messehagel og Alterklæde af samme givet og skænket er«. Midt i Aarhundredet udvidedes denne Kirke i Vest og senere i Nord og Syd, saa man nu vanskeligt kan se, hvad der er den oprindelige Bygning.

I Tandslet maatte der en ret stor Restavrering til 1728. »Som Kirkens Tag randt mange Steder igiennem, at folcket

hid og did ey kunde sidde tørt i Guds Huus, saa er samme og Gud være æred nu saa vel og forstandig blevet giort, at ieg (Præsten) derved glæder mig«.

Omkring 1720—30 var der lidet lysteligt i Notmark Kirke. Loftet i Vaabenhuset var »aldeles øde og borte — mon ikke Brandenborgerne havde brugt det til at varme sig ved? — forarsagede megen Kulde i Kirken og maatte belægges«. Om Vinteren kunde snart ingen staa bag i Kirken, fordi Loftet der i mange Aar havde været daarligt. Formodentligt var det Kaadnere og Tjenestekarle, som stod dernede; men det var dog ogsaa Mennesker. Det blev ikke bedre af, at der i den modsatte Ende af Kirken, i Koret, trængte til at indsættes 40 store Ruder. Et Uheld stødte til et Par Aar senere, idet »det stoere Vindve oven i det nederste Koer blev moxen ruinered jdet at et j Kircken indluckte Menniske Brød derigiennem«. Kirkegaarden havde længe staaet uden Lukke, der maatte bygges nye Porte.

Store Arbejder maatte foretages i Nørborg (Tuntoft). Et nyt Kapel byggedes 1786, hvortil Havnbjerg maatte give 100 Rd. Det var nødvendigt »til Kirkens bedre rømme«. Om et nyt Orgel, nye Lofter og Taarne skal vi høre senere. Det kostede mange Penge.

I Havnbjerg brugte man 1749 bl. a. 7000 glaserede Tagsten fra Lybæk. Nye Stole sattes 1762.

For at skaffe Plads til hele Sognets Befolkning, mens nye Slægter i voksende Antal mødte frem, udvidede man, som vi har set, enkelte Steder Bygningen udadtil med Sidekapeller o. lign. Asserballe Kirke fik mange Tilbygninger. Men netop her var der dog allerede 1694 et Pulpitur (Tabeltur) inde i Kirken. Ogsaa i Tandslet (og Ulkebøl) har man kendt et Pulpitur i det 17. Aarh. Det Loft, som Karlene stod paa, var nemlig allerede 1709 ganske brøstfældigt. I Havnbjerg var der et Loft med Aarstallene 1674 og 1724. Det gamle Loft i Notmark Kirke, hvor de unge Folk havde deres Stade, var ganske øde 1716 — var ogsaa ogsaa gammelt — mørkt og alt for nedrigt, langt af Præstens Aasyn og misbruges til al Modvillighed, maatte derfor nødvendigt nedbrydes og belejliget med det nye store Loft,

som Menigheden paa egen Bekostning byggede, kombineres. Af disse Enkeltheder ses det tydeligt, at Folket omkring 1680—1700 sad tæt i Kirkerne paa Als. Trods mange øde Gaarde, der stadig savnede Beboere, er det klart, at Livets Fylde bredte sig over Landet, mens de hærgende Krige og Hjemløgelser endnu var i frisk Minde.

Men det er dog egentligt først efter Aar 1700 at Tilhører-Lofterne breder sig, ogsaa her paa Als. Den Forandring, som ønskedes i Notmark, indtraadte 1723. Et nyt Loft blev bygget paa egen Bekostning af en Del Sognefolk. »Effter at forneffnede Lofft af største Nødvendighed og Kierlighed til Guds Ord er blefuen bygt«, saa begærer Ejerne at faa Pladserne fordelte. Lidt Selvkærlighed var der nu nok med i denne Offervilje. Alle-rede 1736 trak det sammen til et Attentat imod dette private Byggeri. Selve Tolvmændene i Sognet truede med at lade Loftet nedbryde igen, da det hindrer Udsigten til Prædikestolen. Man paastaar desuden, at i sin Tid kun tre Mand fik Lov til at bygge sig en Stol, og at Kirken ikke har faaet den ringeste Indtægt af Loftet, men at Ejerne gør en marchandise og sælger eller udlejer Pladserne. Hertug Augustus var paa Tolvmændenes Side. Og da der virkelig samme Aar tales om et nyt Loft, mens det gamle er flyttet, synes Tolvmandskollegiets Bestræbelser ikke at have været helt forgæves. I 1748 er der »tvende nye Lofter, hvilke høyeste Nødvendighed udkrævede for at skaffe Menigheden Rumme«. Endeligt tillod Kongen 1762, at der gaves 1 Rd. af hver Kirke i Fyens Stift bl. a. til en Udbygning eller Kapel paa den nørre Side, da Kirken er for lille. Da fik Præsten den Tanke, at det omstridte og ildesete Pulpitur af 1723, som altsaa eksisterede endnu, skulde flyttes til Kapellet, naturligvis under Ejernes stærke Protest. Hvad enten nu Præstens Forslag vandt Fremgang eller ej, saa er alt dette Byggeri et stærkt Bevis paa, at Folkevæksten i det 18. Aarh. var af en frodig Natur i Notmark Sogn.

Mens Folket tog til, formerede sig ogsaa Pjanket, det altid

frugtbare Pjank. Biskop Lodberg i Odense, den ærlige danske Mand, sad længe og grundede over et Ord i Egen Kirkes Regnskaber 1725. Han kunde ikke begribe det, om det var aldrig saadan. Da han dog skulde indhente nogle Oplysninger i Sagen, bad han Provsten om Nøglen til ogsaa denne Gaade. Provsten svarede: »Dette Ord skal læses, Haberen eller Haure«. Hvorfor saa Provsten i det danske Sogn paa den danske Ø skrev Haberen — ja, det er noget, man godt kan falde i Staver over 200 Aar bagefter. Ellers var det i Egen Sogn som i Nabosognene. Et gammelt Pulpitur blev forlænget 1726, formedelst »Stolletrang«. To Hvælvinger bag i Kirken blev nedbrudte 1768 og Tolvmandsloftet flyttet tilbage. Et nyt Kapel byggedes 1797. Et Loft var anbragt saaledes, at man for at komme derop maatte benytte en Gang, der var anbragt tværs over Kordøren og gjorde, at Præsten fra Alteret slet ikke kunde se noget Menneske paa Loftet over hele Kirken eller disse Præsten og Alteret. Egen Kirke var i det Indre som et Labyrinth.

Omkring 1760 kom en rejsende Præst ind i Nørborg Kirke og saa sig om. Han skrev i sin Bog, at den var ret smuk og rummelig med et skikkeligt Orgelværk og et stort Pulpitur, hvor de fyrstelige Hofbetjente havde haft deres Stole. »Deres Betjening og Rang, fortsætter han, staar endnu maledede over nogle firkantede Afdelinger, hvori Apostlenes og Evangelisternes Billeder forestilles, saa at det falder lidet latterligt at se Apostlen Jacobus, Hofbereiter, St. Marcus Küchenmeister etc.« (Dyssel).

I Oksbøl rejstes et Pulpitur 1742, ligeledes i Svenstrup; i Ulkebøl og Ketting fik man et 1749.

Som vi har set andre Steder, var ogsaa paa Als Malerpenslen og Farvepotten i stor Virksomhed i det 18. Aarh.

Efter at nye Stole var satte, i Havnbjerg Kirke 1762, kom Mester Jonas Herdal fra Nørborg og viste, hvad hans Pensel formaaede, paa Loft, Stole, Prædikestol og renoverede Alteret, men synes ikke at have gjort godt Arbejde, da Fredrik Ebbesen renoverede Alter og Prædikestol og Tavler i Kirken, samt Loft og

Døre m. m. med ægte Forgyldning og nogle Oljefarver 1772 — maaske efter Kunstens Regler. En tredie Maler nævnes 1788: Sr. (Seigneur) Licht Maaler paa Augustenborg.

Mange Kunstnere har været i Arbejde i Svenstrup. Hans Ebbesen B. H. (Billedhugger?) kvitterede 1738 for 6 Rd. »for et Krützefigs, som jeg haver gjort udj Kircken og tuende gamele Billeder repareret, som staar derhos«. Man syntes godt om ham og lod ham renovere Alteret 1752. Han kaldes Maler og Billedhugger og malede alle Stole i Koret 1762. Men 1774 er det Jonas Heidahl, vel den samme som ovennævnte J. Herdal, der maler og renoverer alt Træværk, Alter og Prædikestol med ægte Guld. Da Kontrakten med ham var uheldig, kom Peter Ebbesen til at fuldføre Arbejdet 1776, idet han endvidere overstrøg med blaa Oljefarve 10 Fag Loft, marmorerede 11 store Bjælker og overstrøg 25 Stole med blaa Oljefarve og Ledestykkerne med brun Oljefarve og forgyldte Himlen over Prædikestolen med ægte Guld og Sølv. Saa havde dette Menneske med sit Blaa og sit Guld sat Præget paa Svenstrup Kirke i den næste Menneskealder.

I Nørborg afgav den derværende Maler Hægerstedt og Schnittger Erich Sederberg 1749 et Tilbud, som vistnok blev antaget, betreff. die in der Kirche an dem Altar, dem Orgel-hause mit Zubehør und der neu erbauten Pulpitur erforderliche Reparation und Ausziehrung an Mahlerei und Schnittgearbeit.

A. Knutzen reparerede Prædikestol og Alter i Tandslet med Maleri og Forgyldning, saasom de saa meget bedrøvede ud«. Men i Slutningen af Aarhundredet gjorde man Akkord med den os velkendte Jonas Herdahl i Nørborg, som efter hans eget Udsagn gik ud paa følgende: 1, solte ich den ganzen Boden mit einer hellen Perlenfarbe und die Balken mit einer dunkelblauen Farbe anmahlen — 2, der Standboden gleichfalls Blau, die Ausfüllung darin aber blau marmoriert — 3, von dem Altar Fuss bis ganz, unten in der Kirche gleichfalls blau — 4, die Kanzel blau und weiss marmoriert — 5, das alte Altar welches aufgeputzt wird mit allerlei diversen Coulören. Viljen var vist god

nok; men Mesteren havde sine svage Sider. Præsten skrev en Dag til en af Hertugens Hofraader, at Maleren var blevet alt skyldig i sit Sovekvarter og i Værtshuset og har sneget sig hemmeligt bort. Hans Skrin og Malerredskaber staaer endnu i Sakristiet. Sin Vest har han hængt paa Korset. Den hænger der endnu og vil vist raadne op. Viel ist wohl nicht daran verloren. Viel aber hat Jonas überhaupt nicht zu verlieren.

Samtidigt med Mester Jonas malede Peter Ebbesen der paa Egnen. Vi traf ham allerede i Svenstrup. I Egen maatte han male med blaa Farve 20 Fag Loft og 38 Stole, i Havnbjerg Loft, Stole, Bigtstol, Præste- og Degnestol, Træværket om Alteret m. m., ogsaa Skilderier. Disse to flittige Mænd fra Nørborg har malet hele Als Nørreherred blaat i blaat.

I Oksbøl malede dog Sr. Koch fra Ærøskøbing. Der var dengang Malere, som var Seigneur og andre, som ikke var Seigneur.

Ved Aarhundredskiftet (1800) havde han travlt i Egen. Allerede 1778 havde man opført »et nyt Kisthuus (?)«. Derefter kom Amtmand v. Døring og besaa Kirken wegen des bewussten etwaigen Anbaus. Kirkegaarden beplantedes 1810, og det Kapel som nu var indrettet til Sakristi fik nyt glaseret Stentag i Stedet for Bly. Og Farten gik videre. Der levede i Odense en Mand ved Navn J. Hanck, han kaldtes Stiftsbygningskonstruktør. En foretagsom Mand med Fantasi. Han fik den Opgave betroet at ombygge og forskønne det Indre af Kirkerne i Egen og Havnbjerg 1818. Da han fremsendte sine »Grund- og Profiltegninger« haabede han at det vilde »give disse Kirker en Form, der kan være passende til deres Bestemmelse og behagelig for den dannede Kirkegængers Sands for det Skønne og Ædle«. Alteret og Prædikestolen er »i en temmelig plump Stil mens dog ikke anstødendes«, kan altsaa blive staaende. Orgelet derimod maa flyttes (skønt det var flyttet, mens Fædrene regerede). Koret frigøres for Stole. Det slet sammensatte Gitterværk, som giver Staderne paa Pulpituret Lighed med Hønhuse, maa forsvinde. Stolestadernes forreste Ender (Gavlene) mister deres overflødige Zirater, og det hele males graat (ikke mere blaat),

med mørke Fyldinger. Men Højdepunktet — ikke blot bogstaveligt — er Loftet; det skal helt omkonstrueres. Der indskydes 2de lange Vekselsbjælker. Mellem disse Vekselsbjælker indsættes paa hvert 2. eller 3. Fag af Bjækelaget Brædebuer, som er dobbelt sammenslagne af Brædder der gaar om hverandre, saaledes at Sammenføjningerne af det ene Sæt altid er over Midten af det andet o. s. v. Stiftskonstruktøren kom desværre kun til at konstruere paa Papiret.

Det følgende Aar blev Als og Ærø et selvstændigt Bispedømme og gled dermed ud af Sammenhængen med Fyns Stift. Forresten fortæller C. Knudsen i sine Samlinger (B. III), at før 1809 fandtes der i Egen Kirke langs med Kirkens Hovedgang til begge Sider paa Stolene Opsatser, hvorpaa var malede Billeder af Kirkens gamle Biskopper, Helgener og Helgeninder, disse ret smukke Levninger fra den katolske Tid skal Præsten (Ahlmann) have skaffet bort (?).

Dermed er de store Restavringer saa smaat begyndt som afslutter vort Tidsrum. Sognepræsten i Havnbjerg H. Meyer indberettede 1830: »Den gamle Altertavle, oprettet man ved ikke hvor længe før Reformationen, var allerede da jeg blev Præst i Havnbjerg højst brøstfædig og ormstukket. For nogle Aar siden fandtes den øverste Del ($\frac{1}{3}$) af Tavlen nedstyrtet paa Alteret og aldeles forslaaet. Man fandt det raadeligt at nedtage Resterne, der var øjensynligt aldeles faldefærdige og vansirende for Kirken. (De kom paa Kirkeloftet). Jeg kan med Sikkerhed tilføje, at Kunsten og den gode Smag ingenlunde have at beklage Tavlens endelige Afgang. Menighedens Ønske om at se noget, hvor simpelt det endogsaa maatte være, anbragt til Alterets Prydelse, er bifaldet af H. K. Højhed Gouvernøren Prins Kristian ved en naadig Inspektion af vore Kirker og Skoler her paa Landet. H. K. H. tilbød naadigst at paatage sig at besørge et passende Skilderi og takserede Omkostningerne til ca. 200 Rd.« Saadan gik det til, at Havnbjerg Kirke fik en Altertavle af C. W. Eckersberg, det eneste Stykke Arbejde, som denne Mester — mig bekendt — har leveret til sit Hjemlands Kirker.

Middelalder og Oplysningstid, større Modsætninger findes vel ikke. De mødtes i Havnbjerg Kirke. Længe havde den gamle Altertavle staaet i Koret og lyttet til nye Profetier fra Prædikestolen. Intet forstod den. Men den anede, at nu maatte den og dens Evangelium dø. Alt er forandret. Guld er ikke mere Guld. De hellige Apostle i dens Sidefløje er ikke mere Apostle. Kun Træ. Noget unæveligt og ubegribeligt gnaver paa dens Væsen, æder i dens Indre. Engang var den paa Samtalefod med Havnbjerg Menighed, den saa gamle og unge flokkevis knæle for sit Ansigt. Nu er det forandret, det er forbi. At dø kan gaa stille af, umærkeligt. Det synes den gamle dog ikke om. Den vælger den dramatiske Vej. En Nat bryder den sammen, lige tværs midt over. En Tredjepart siger Præsten, ja det var nok til at udslukke Livet. Resten opløstes af sig selv. Saa er kun Bisættelsen tilbage, Middelalderens Gravlæggelse. Den kom ikke i en hvælvet Grav som de Præster, der engang havde sunget Latin for den, saa dens Hjerte hoppede. Den kom paa Loftet. »Vi taber ikke noget«, sagde Præsten, og han maatte jo vide det.

Hørup Kirke oplevede den almindelige Modernisering 1844. Pladsen ved Alteret tømtes. Det Gitter, som skilte Koret fra Skibet, fjernedes, og det Krucifiks, som hang derpaa, fjernedes og fik sin Plads paa Væggen. Paa Stolperne ved Indgangen til Stolene (Gavlene) var anbragt en Slags Hoveder, som især gjorde det mørkt paa den nordlige Side, de blev bortskaarne uden Barmhjertighed. Gibsloft, koldt og hvidt som Døden, bredte sig over det hele. Alligevel fandt man Kirken, da den var blevet malet meget hyggelig. I 1849 maatte den tjene som Krudtmagasin. En ny Restaurering i det Indre fulgte saa 1859.

Skønt Nørborg Kirke var blevet ikke saa lidt forandret 1857, var den dog nogle Aar senere endnu fuld af Lofter og indelukkede Stole, ogsaa i Koret, saa der var meget mørkt i Rummet. Under Midtskibet var en Begravelse med mange Kister. I en af dem laa en lille Pige særligt godt bevaret. Hun havde en Krans af kunstige Blomster paa Hovedet og ligeledes en

Krans i Hænderne. Hele Graven blev opfyldt og jævnet. I 1863 forhandlede saa D. G. Monrad som Kirkeminister med Professor Winstrup om Udarbejdelse af Forslag til en indre Restaurering af Kirken; men disse Planer maa være strandede i 1864.

Den samme Winstrup blev taget med paa Raad i Egen 1856 og holdt her virkelig sin Haand over adskilligt gammelt og godt, hvad vi næppe havde tiltænkt ham. Det var Biskoppen Jørgen Hansen, tillige Sognepræst i Egen, som ønskede Kirkens Foruskønnelse. Professoren eller Arkitekten svarede, at Fagværket ikke kunde bære Gibsloft, og antog derhos, at Træloftet malet paa en passende Maade altid vilde være smukkere end Gibsloft. Orgelets Plads — det stakkels Orgel skulde flyttes igen — burde ikke forandres og Pulpituret heller ikke. Saa forstandigt talte Hr. Winstrup. Med en sur Mine giver Biskoppen Dokumentet denne Paategning: »Vidi. Det bliver altsaa ikke andet at gøre end at bede Winstrup om at foreslaa passende Maling af Loftet. Men Altertavlen turde vel være det mindste, Biskoppens egen Kirke burde forsynes med, naar sagkyndige fraraadede alt andet«.

I Oksbøl lykkedes det derimod at faa det elskede Gibsloft. Hele den indvendige Restavrering kostede op imod 2000 Rd. (efter 1853).

Vi ser, at baade nedbrydende og bevarende Kræfter var i Arbejde. For at give Tidsaanden hvad den kan tilkomme, skal her endnu tilføjes en lille Bemærkning vedrørende Havnbjerg Kirke, som findes hos R. Haupt: »Taufstein neben der Kirche im Gebüsch«. Disse faa Ord er som en Lyskaster der i et Par Sekunder afdækker en svunden Tids Ansigt. Nu er den foragtede Døbefont igen paa sin Plads, indtil andre Hænder kaster den ud paany.

Og nu lidt om Kirketaarnene paa Als.

Historien om Havnbjerg er lang. Sr. Johan Thortsen i Sønderborg byggede 1757 et nyt Klokkehus, i Stedet for det afbrækte gamle ganske forfaldne og uanseelige Klocke Huus. Sognemændene slukkede, tro imod gammel Skik, deres Tørst

med to Tønder Øl hos Kromanden i Lavensby, da Klokkehuset blev rejst. Det havde staaet $\frac{3}{4}$ Aarhundrede, da Ønsket om et nyt Taarn d. v. s. et rigtigt Kirketaarn begyndte at sætte Sindene i Bevægelse. Det kong. Rentekammer gav 1829 Bevilling til »Opførelsen af et nyt Klokkehuus paa Hagenberg Kirkes Vapenhuus«. Licitation afholdtes 1831 efter Overslag og Rids fra Bygningsinspektionen i Slesvig. Taarnet skal stadigt staa over Vaabehuset og tækkes med Kobberplader. Det gamle Klokkehus forsvinder. Murermester Callesen i Aabenraa, hvis Slægt lever endnu, gav et Bud paa Arbejdet og fik Rentekammerets Samtykke. Men det er saare vanskeligt at bygge Taarn. Det viste sig, at den stolte Bygning vilde blive 3 Fod lavere end selve Kirken og maatte derfor kasseres. To Aar senere har Rentekammeret modtaget Risse und Anschläge zu einem Thurm von dem Oberbaudirektor Conferenzrat Hansen und dem Bauinspektor Meyer og overladt Valget til den Kong. Overdirektion (Biskop og Amtmand). Den bekendte Arkitekt C. F. Hansen, fra 1784 Landbygmester i Holsten, kom ikke til at bygge Taarnet — desværre. Det havde været noget af en Tilfredsstillelse at se et Mindesmærke om hans Kunst og Kunnen i Sønderjylland. I Husum kom han til at bygge Byens Kirke. Hvad der kom i Vejen i Havnbjerg ved vi ikke. Men 1834 tillader Kongen, at det hele lægges tilside og det gamle Klokkehus sættes istand. Men Befolkningen vilde ikke slippe saa hurtigt. Man indsendte til Majestæten en Indstilling om et Taarn efter Tegning af Markussen i Mels fra 1828, hvorpaa København imidlertid ikke kunde indlade sig. En Menneskealder gled hen, Fortidens store Navne forsvandt og nye dukkede op. Havnbjerg forlangte igen et Taarn, og nu skulde det være. L. A. Winstrup, den ofte omtalte, levede paa det Tidspunkt (1856) som Stadsbygmester i Flensborg, en meget ringere Mand end Konferensraaden, men dog et Navn. Til ham skrev Overdirektionen, at man frem for de foreliggende Tegninger af Arkitekt Zeltner og Amtsforvalter Gæhler har valgt at lade Taarnet opføre omtrent som ved Sottrup, Rise og andre mellemslesvigske Kirker. Pensioneret Hus-

foged Grotrian paa Augustenborg har herefter forfattet Over-
slag og Tegning og er villig til selv at staa for Opførelsen (han
kaldes 1845 fyrstelig Bygmester). Der var altsaa Mennesker nok,
som vilde hjælpe Havnbjerg til et Kirketaarn. Man gik straks i
Lag med at skaffe Materialet tilveje, bl. a. 250,000 »mopser« fra
Arnbjerg Teglværk. Det gamle Vaabenhus og Trætaarnet skal
nedbrydes og benyttes. Dette Trætaarn lod, siges der, i arkitek-
tonisk Hæslighed lidet tilbage at ønske og var saa svagt, af
den store Klokke allerede 1849 maatte nedtages og siden da
staa ubrugt. Vel. Men da man begærede af L. A. Winstrup, at
han skal føre Overtilsynet, svarede han Biskoppen, at han nok
vil gøre det, men at han ingenlunde kan billige Tegningen og
selv vil meddele et andet Udkast. Antageligt er dette Udkast
blevet benyttet og Foretagendet dermed kronet og kranset. D. 5.
Nov. indviede Biskop J. Hansen Taarnet og talte over de Ord,
der var indlagt i Kuppelen, tagne efter 1. Mos. 28, og dermed
lystes Velsignelsen over Taarnet. Marineministeren takker
samme Biskop, fordi han velvilligt har meddelt Ministeriet, at
der paa Als er opført et ualmindeligt højt Taarn, der sandsyn-
ligvis vil kunne benyttes som Sømærke. Og da Sognets gamle
Præst keg paa Sømærket, kom der en Taare i hans Øje, og han
skrev til den høje Overdirektion:

»Som en udmærket skjøn Prydelse er det unægteligt at an-
see det herlige og med sit stolte Spir prangende Taarn, med
hvilket Havnbjerg Kirke blev i forrige Aar forsynet ved den Høje
Overdirektions gunstige og kraftfulde Foranstaltning. En Glæ-
destaare perler ofte i mit gamle Øje ved dets Beskuelse og ved
Tanken om den Guds besynderlige Naade, som er forundt mig
derved, at jeg har oplevet det Tidspunkt, da Havnbjerg Kirke,
hvori jeg er konfirmeret og nu i en ikke ubetydelig Aarrække
har forkyndt Ordet, ophøjet til Rang med Alsøes smukkeste
Kirker, ja, maaske endog den smukkeste«. (J. Knudsen). Det
er dog dejligt at bygge Taarn. Lad det koste noget. Lad 40 Aar
gaa hen med Forberedelser. Lad et Slægtled skrive sine Navne

i Dødens Bog, mens vi bygger. Det er dog dejligt at bygge Taarn.

I Oksbøl gjaldt det om at holde det Taarn paa Benene, som man havde. Men Kongen bifalder 1734, at det skrøbelige Spir nedtages og Taarnet saaledes indrettes »som paa andre Landsbykirker i vore Lande Sjælland og Fyen, især da saadant Spier ej kand være Tegn eller Efterretning for de søfarende i deres Seylatz«. Spiret maa da ikke have været meget højt og nu gik det altsaa alt Kødets Gang. Imidlertid glemte Sognet ikke, hvad der havde været. I 1775 træffer vi en Kontrakt med Entreprenør Seyffert om det nye Taarns Bygning. Saa stod det der igen. Med Stang og Knap. Men henne paa Kirkens Rygning havde der engang staaet et af de slanke og elegante Rytterspir. Hvor var det blevet af? En Stemme — er det Præstens? — hvisker os i Øret: »Dette Taarn blev formedelst Ælde og Regnvand sed maxime impulsa alicnius mali spiritus (ved en ond Aands Anfald) afbrudt og aldrig mere opbyggt«. Nej, hvem havde vel Mod til det. Det suser endnu saa underligt omkring Oksbøl Kirke. Den onde Aands Bedrift knytter sig ellers til Aaret 1674.

Ogsaa Hørup Kirke havde over Koret et Spir med Klokke, men tillige et temmelig højt Trætaarn paa Kirkegaarden med de store Klokker. Klokkehuset var meget svagt 1725. Men der var ingen Mester at faa, fordi Kongen byggede paa Slottet, han tog først. Omkring 1730 foreligger der en Beslutning om at nedbryde og af nyt opføre det saaledes som det forrige var »af begriff og størrelse«. Ogsaa det store Rytterspir maatte bringes paa Fode 1752. Da skrev Præsten paa et indlagt Pergament:

Saa lad da storme løs de 4 Verdens Vinde

Paa alle Hjørner frem og bruse, de skal finde,

At jeg staar klippefast; thi Herrens Varetægt

Gjør mig uryggelig og stærk fra Slægt til Slægt.

Den øverste Spids faldt dog atter i en Storm 1845, og 1872 slog Lynet ned i Spiret. Det siges at have været 24 Alen højt, altsaa et regelret Taarn.

Skønt man anser det tunge Taarn i Ketting for meget gammelt, maaske samtidigt med selve Kirken, saa opdagede man dog først sent, hvad det gemte i sit Murværk. I 1749 skulde der foretages en Hovedreparation, fordi Taarnet havde faaet »en Bug« paa Vestsiden. Da kom man med Forbavelse efter, at den hele Mur udvendigt kun bestod af en hel Sten og indvendigt kun af en halv, medens dens Indre var fyldt med Natursten og derefter indtil de nederste Bjælker med Sand og Jord, hvorfor Klokkerne maatte nedtages og sættes paa nyt Egetømmer. Taarnet slugte henved 30,000 Rødsten.

Der var baade Taarn og Rytterspir paa Lysabild Kirke. I Aarene 1687—90 samlede man Penge ind til Hjælp til det skrøbelige Spir (vel det store). Den lille Korklokke lod man nedtage 1693, saa som Tømmerværket var forraadnet. Den kom op igen 1705. Men det store Taarn ventede sikkert endnu en Stund paa en grundig Forbedring. Vi gæster Lysabild under et Uvejr d. 23. Febr. 1718. »I de fleste Huse, hører vi, var Folk oppe og bad Gud inderligen om Naade. Det holt ved til Kl. 12 om Naaten. Det slaa gaf paa vort Torn paa Kirken ved den sødvest Side. Træerne laa faldne i skauen det ene ofuer det andet.« Kirken var i Fare. Skaden blev naturligvis gjort god igen saa godt det gik. Men Taarn bliver Taarn, det koster Penge. Et grundigt Arbejde »ved Tornene« begyndte 1747 og endnu 1750 var der store Udgifter til dem begge, men særligt til det ganske brøstfældige store Kirkespirs Reparation. Og saa varer det kun godt en halv Snes Aar, da skal Taarnet nedrives og et mindre opbygges, hvortil Kongen bevilger et Bidrag fra Kirkerne i Stiftet. Det nye Taarn, som fuldendtes 1763, var meget lavere. Og om det gamle gaar Sagnet, at det var af saa stor Skønhed, at der efter dets Model skulde bygges et Taarn ved Slesvig Domkirke.

Tandslet Kirkeregnskab anfører en Sum, som er »forbygd paa den ny Kircke spir at igien opsette som var afblest 1627. Et Klokkehus nævnes i 1721. Nogle Mænd tog et Syn over Kirken 1737, da fandt de Taarnet meget vaklende og Klokkehuset skrø-

beligt. Det maatte der raades Bod paa. Endnu er der Klokkehus og Rytterspir i Tandslet.

Ulkebøl havde 1632 stor Bekostning »med tornett at ferdich giøre som I forgangen Aar bleff af brend formiddelst torden och Liun Jld«. Klokkehuset blev 1634 ganske brøstfældigt, »udj dend store Storm (med Stormflod vesterpaa) og maatte klædes igien med deller (Planker)«.

Tilslidst maa vi tage en Tur over til Nørborg. Her klagede man i Slutningen af det 18. Aarh. over de store Udgifter, man havde haft. Foruden et nyt Orgel og nye Kirkeløfter var »tvende nye Kirke Tarne opbyggt, hvoraf det sidste kostede 1400-1500 Rd.«. Vi maa se at finde ud af, hvordan det hænger sammen med disse »Tarne«. De kan ikke have været samtidige. Vi ved, at der opførtes et Klokkehus af Egetræ 1755, 40 Alen højt. Men et Lyn ødelagde det allerede 1788 og man maatte til at bygge igen. Det er vel de to Taarne. I 1788 tvivlede man nu om at kunne skaffe Egetræ, og der foresloges at nøjes med et Spir paa Kirkens Gavl. Da kom Hjælpen ganske uventet, idet Enken efter en Kirkeværge viste, hvad der saa ofte er vist, at en enkelt Person kan mere end de mange. Hun lod Klokkehuset opstaa igen og udbad sig til Løn en Begravelse i Kirken. Der ligger hun vel saa. Forhaabentligt uforstyrret, thi hun forlangte Graven tilmuret efter sig, at ingen videre paa dette Sted herefter skal og maa begraves. Men hendes Klokkehus maatte vige for et rigtigt Taarn. Derom har vi en anden samtidig Beretning. I Stedet for at sætte et Klokkehus paa Kirkens Gavl fandt man det nemmere og sikrere at bygge Taarnet paa Grundmuren af et Kapel. Her blev det virkelig rejst allerede 1789 og Enkens gode Gerning var da overflødig. I Stedet for maatte Omegnens Kirker gaa i Forskud med Kapital. Sr. Carl Ulrich fra Augustenborg byggede Taarnet med et pynteligt Spir, noget lavere end det forrige (som det plejer at gaa). Men til det forsvundne Taarn eller Klokkehus knytter der sig en Ejendommelighed, som vi lægger Mærke til. Det var, som der udtrykkeligt siges, af Træ, men stod dog

op ad Muren ved Kirkens Vestgavl, ganske som et almindeligt Kirketaarn. Vi har her altsaa et Eksempel af samme Art som de under Aabenraa Provsti omtalte Kirker i Vis- og Uggelherred. Morsomt er det forøvrigt at læse, hvad R. Haupt skriver: Die Westmauer hat innen 2 Einsprünge als habe da ein Turm geruht — hvad der altsaa i Virkeligheden ogsaa har. Alligevel bliver Spørgsmaalet saa, om der ikke i gammel Tid stod et muret Taarn, hvis Tilværelse helt er glemt.

Vi søger nu ind i Kirkernes Indre for at læse noget Historie ud af de enkelte Stykker Udstyr, saa vidt det ikke allerede er sket i det almindelige Overblik.

Det vigtigste Stykke er Alteret. C. Knudsen fortæller, at der paa det gamle Alter i Notmark Kirke var et dybt Hul, hvori fandtes »en Træskee (skal vel være: Æske) med lidt tyndt Bly og noget rødt Tøj« (Relikvie). En ny Altertavle omtales 1849. Da godkender det Slesv. Holst. Lauenb. Kancelli, at Overinspektør Hornemann paa Augustenborg udleverer den Altertavle, som henstaar paa Slottet i Augustenborg til Pastor Fangel i Notmark og at den opstilles i Kirken. Den skal i sin Tid, efter hvad Overinspektøren har erfaret, være skænket af Prinsesserne. Notmark Kirke, der var meget smukt restavreret, manglede just en Altertavle. Billedet er en Kopi efter Havnbjerg.

Egen Kirke har nu et Maleri af Storch. Det er et Nadverbillede, og C. Knudsen kalder det en Kopi af det i Sønderborg, om hvilket han fortæller, at det blev fundet paa et Skib fra Holland, der drev i Land i Sønderborg. Farverne er kraftige, men Kunstværdien ikke stor. De udskaarne Figurer, som i sin Tid fyldte Alterets Midtparti (Gud Fader, Kristus og Jomfru Maria) findes stærkt medtagne i Museet i Sønderborg. Fodstykket har i Midten bevaret Billedet af Jomfru Maria i Straalekransen, mindende om italienske Fremstillinger fra Middelalderen. Endnu læses tydeligt: O Maria, mater dei, ora pro nobis — 1515. Dersom denne Tekst var skrevet paa Dansk, var den vel ikke blevet bevaret. Hele Altertavlen er i Baroktiden forsynet med Gavlstykke og Rankeværk.

Præsten Peter Conradus († 1620) i Tandslet, beskyldes for at have set for meget gennem Fingrene (nimis lenis iudicio frater) med adskillig Løstgighed, maaske ved Hoffet, derimod var han streng med at ødelægge alt, hvad der stammede fra Katolicismens Tid. Han lod nedbryde de katolske Altre i det sydlige og nordlige Kapel. Den Altertavle, som var »ziirlig malet« 1729, blev fornyet af J. Jessen omkring 1800.

Den gamle Tavle i Havnbjerg, hvis dramatiske Endeligt er skildret oven for, kom tilsidst til København. Den havde et Maleri, hvorpaa tilvenstre saas Helvede, tilhøjre Skærsilden, i Midten Kristus paa Domstolen, hos ham hans Moder, som ganske blotter sit Bryst (Pontopp. Ann.).

Lige som i Tandslet nedbrødes i Lysabild et Par Altere omkring 1600. Mon ikke Tilskyndelsen er udgaaet fra Odense? Til Hovedalteret skabtes 1791 en ny Tavle af Bygmester Blæshøj og Billedhugger Rudolphsen i Augustenborg. Maler Licht satt. Farver paa; men selve Alterstykket (Nedt. af Korset) maledes af J. Jessen og er en vellykket Kopi efter en af Rubens malet Altertavle i Colmar Kirke, »ganske udmærket« (C. Knudsen). Jes Jessen var rigtignok ikke uden Evner, vi kender udmærkede Portrætter fra hans Haand, men han var heller ikke bange for at give sig i Lag med noget, som laa ud over disse Evner.

Et stolt Syn saa man i Svenstrup. Bag Alteret paa Væggen var at læse alle Danmarks lutherske (se, se!) Kongers Navne med Aarstal (fra Frederik I). Det gamle Alter restavreredes 1680.

Mester Eckersberg malede Kristus i Getsemane til Kirken i Havnbjerg. Skønt den Slags Malerier ikke havde den første Plads i hans Kunst, ser vi dog nu en Kopi af Billedet baade i Notmark og Ensted.

Jens Bartelsen i Oksbøl gav 10 M. til at staffere Alteret i Sognekirken. Det var ikke mange Penge, men de blev anvendte efter Bestemmelsen 1631. Efter R. Haupt har denne Kirke faaet et nyt Alterbillede 1853, en Kopi efter Jerichau i København.

Den gamle Altertavle i Ulkebøl var fra Begyndelsen af det

16. Aarh., altsaa lige som den i Egen og adskillige paa Fastlandet fra Middelalderens allersidste Slutning. Udskaeringen var fortrinlig, die Bilder sind bei weitem das beste in ihrer Art im Lande (Haupt). Et Skilderi paa Alteret (vel en ny malet Tavle) skaffedes tilveje 1694 for 24 M. Det straaede saa længe den gamle Kirke stod.

Alterbilledet i Asserballe er malet 1719 af J. H. Jakobsen, en mig ubekendt Mand. »Slet malet«, siger C. Knudsen.

Fra Ketting meddeles 1743: »I dette Aar har Hendes Højfyrst. Durchl. Fru Hertuginde skænket et nyt Alter til vor Kirke. Den betingedes hos Hans Christian Snedker i Hundslev for 12 Rd. Da disse Penge endnu ikke er betalte af Fru Hertuginde og Snedkeren trænger ind paa mig (Kirkeværgen?) og krævede sin Betaling, har jeg indtil videre og indtil omtalte forhaabede Betaling udlagt Pengene af Kirkens Kasse — 36 M.«. Samme Snedker gjorde 1754 eine lehne um den Altar for 27 M. Men det ses ikke, at Hertuginde — Ihre Hochf. Durchl. zu Schleswig-Holstein-Sonderburg — har opfyldt sit Løfte. Det er den fyrstelige Hofraad Jessen, som hvert Aar reviderer Regnskabet uden at minde om det smertelige Punkt. Men 1755 har den naadige Fyrste (mein gnäd. Furst und Herr) betalt Kirkens Gæld 220 Rd., aus blosser Gnade. I samme gamle Kirke solgtes 1761 Guldtesseerne af den opslidte Messehagel for 9 M., desgleichen drey Böhmische Steine for 18 M. — Et gammelt Sidealter med Jomfru Maria i Straalekransen stod i Middelalderen i stor Anseelse (15. Aarh.). Det er paafaldende, saa mange gamle Altertavler der er forsvundne ikke blot paa Als, men i hele Provstiet. Asserballe, Broager, Dybbøl, Hørup, Ketting, Lysabild, Sottrup, Tandslet, Ullerup og Ulkebøl har Altertavler fra det 18. Aarh. Kun et Par af de Altertavler, som endnu er i Brug, stammer fra Middelalderen.

Om Alterrummet er endnu at bemærke, at der flere Steder, bl. a. ogsaa i Sønderborg og Kegnæs, fandtes et Gitterværk, som adskilte Koret fra Skibet. Skønt dette Gitter de to nævnte Steder ikke kan være ældre end fra Hertug Hans' Tid, maa det dog

antages at det andre Steder var en Levning fra Katolicismens Dage. Flere Gange, f. Eks. i Tandslet 1721, træffer vi paa »Matter i Choret for Communicanterne at sidde paa ved Alteret«. Der var øjensynlig endnu ikke noget Knæfald, og Altergæsterne maatte sidde d. e. knæle paa Maatterne.

Iblandt Prædikestolene var og er der en Del gamle, endog meget gamle. Da Sivert Povlsen i Holm døde 1627, rostes han for at have skænket 100 M. til en ny Prædikestol. Den gamle, som maa have været en af Landets ældste, kunde dog bruges endnu. Vi læser, at Hr. Povl i Ulkebøl 1645 begærer »en gammel Predickestoel af Tuntoffte Kircke for sin Svagheds Skyld at hand deraff kunde holde bedestunden«. Og samme Aar har man givet Hr. Anders til Tuntofft for en gammel Prædikestol 6 M. Paa den holdt saa gamle Hr. Povl sine Bedetimer. Men hvor er den blevet af? Vi vilde gerne have set gamle Hr. Povl og den gamle Stol.

Ogsaa i Egen har der været en ældgammel Prædikestol. Den blev nedbrudt 1600 og en ny bestilt hos den kendte Billedskærer Heinr. Ringelingh. Den første han fik færdig blev imidlertid ført til Sønderborg og opsat der. Den næste lavede han saa til Egen for 60 Rd.

Naar C. Knudsen paastaar, at der paa Prædikestolen i Tandslet læstes Tallet 1516, er det sikkert en Fejltagelse. Den platyske Indskrift peger afgjort paa Tiden efter Kirkespaltningen (maaske 1576). Der stod i ophøjet Skrift: Gades Wort Bleft van Nu Beth In Ewicheit Tho Ewigen Tidt. Derefter er der indskaaret: All Wert Pracht Mot Slicht Vorgahn Gots Wort Allen Blivt Ewigh Stan Es. Am. 40. Et næsten ligelydende Vers findes i Gettorf og bag Alteret i Mariekirken i Lybæk. Paa Hjørnerne læses Bogstaverne J. E. S. U. S.

Henrik Holk, Ejer af Rønhave og Ballegaard og øverste Sekretær i Kongens Kancelli, skænkede en Prædikestol til Ulkebøl Kirke; ogsaa den er forsvundet. Dens Efterfølger fik sin Plads over Alteret, langt borte fra Menigheden, og man maatte derfor til en senere Præst bygge en ny Stol nede i Kirken. Den-

ne Stol var uheldig for Tilhørerne, saa at Præsten lod den sænke 3 Kvarter for at de Vollerupper Karle, som stod bagest under Orgelet, kunde se Præsten.

Prædikestolen i Hørup er skænket af Thomas Stures Arvinger 1578. Paa et stort Bræt ved Siden fandtes denne Indskrift: Rope Erheve Dine Stemme Also ein Bassune o. s. v.

Den nye Stol i Svenstrup er bekostet af Præsteparret og samtlige Sognefolk 1688 for 123 M. Fred. Ebbesen gjorde Arbejdet.

Alle disse Prædikestole havde tyske Indskrifter. Ketting Kirke fik en Prædikestol 1571, i samme enkle Stil.

Ogsaa paa Als har man været tidligt paa Færde med Kirke-musik. Sognekroniken i Ulkebøl fortæller, at der var et gammelt Orgel af 6 Stemmer, som var skænket af ovennævnte Junker paa Rønhave. Det er muligt, at dette Orgel saa vel som Prædikestolen var anbragt over Alteret, en Stil, som kendes fra Sydslesvig og andre sydlige Egne. Ulkebøl Kirke har altsaa efter al Sandsynlighed haft Orgel helt fra Midten af det 16. Aarh. og indtil denne Dag. Dog mener C. Knudsen, at det første Orgel stammer fra 1570.

I Nørborg var der stort Gæstebud 1664, anstiftet udj Sekretarii Huus Fyrst. Naade Hertug Hans til Ære, fordi Hans Naade havde foræret et Positiv udj vor Kirke. Enten maa dog Navnet eller Aarstallet være fejl. Et nyt Orgel opsattes 1691 og atter et 1709.

Præsten i Havnbjerg L. Wegerslef forærede et lille Orgelværk til sin Kirke omkring 1780, hvilket senere blev forstørret.

I en Dagbog fra Egen Sogn læses ved Aar 1768: »Den 11. Juni, da vi kom i Kirken, fik vi at see, at Orgelværket var flyttet ned paa Tolvmandsloftet«. Med dette Flytteri kunde man have ventet et Stykke Tid; thi 5 Aar senere havde det gamle Orgel spillet sin sidste Tone, og 12 Bøndervogne knirkede afsted til Stevningnoer for at hente et nyt Værk, som kom fra Flensborg. Søndagen den 30. Juli efter Prædiken begyndte saa Deg-

nen offentligt at spille derpaa: Frisk op med Instrumenters Lyd.

Orgelbyggere var Elias Wernischij i Ærøskøbing (1690), Peter Lorentsen i Nørborg (1702) og Busch i Itzehoe (1769).

Om Kirkeklokker et Par Ord. I et Brev til Biskoppen 1601 protesterede Hertug Hans imod, at Kongen lader Klokkerne undtagen een føre til Danmark. Næste Aar er han dog nødsaget til at give efter. Hvilke Klokker, der skulde nedtages har jeg ikke Rede paa; men virkelig er nogle sendt til København. Ketting Regnskab har 1603 en Udgift for Klokkerne at vdskiffue (udskibe), som kom til København og Ketting Sognemænd blev skyldige til Ulkebøl Kirke, som Provsten Hr. Johan lofued for offueruegnet off deris store Klocke, som wog widere end thennem tilkom at forschicke thil Kopenhaffn oc kom tilhielp att løse Ketting Klocke med, XXI dl.

I Asserballe, Tandslet, Hørup, Ketting, Oksbøl og Ulkebøl møder vi de smaa Klokker over Koret, som her jævnligt kaldes Marielokker; den i Hørup er fra 1371. I Hørup, Ketting, Oksbøl, Tandslet og Ulkebøl var de anbragt i et Rytterspir.

Mange Omstøbninger har maattet foretages, ikke alle med Held. Ulkebøl lod sin største Klocke gaa i Støbeformen 1673. Den laa paa en Skude i Sønderborg parat til Sejladsen til Lybæk. Men uventet kom Arendt Cleimann, en Klokkestøber fra Lybæk til Byen og tilbød at støbe Klokken hjemme. Han arbejdede med 4 Personer i 14 Dage og brugte Mursten, Voks, Fedt, Smør, Ved o. a. m. Fire Aar efter maatte samme Klocke omstøbes i Husum, »hvilken Klocke Arendt Cleimann omstøbte her paa Kirkegaarden 1673 oc da handlede mod denne Kirke som en bedrager oc Uret færdig Mand, hvilket dend retfærdige Gud hannem betale!«

I Hørup gik det endnu værre 1805. En Klokkestøber i Flensborg skulde omstøbe Klokken, men forsvandt en Dag uden at efterade sig noget af Værdi. Et Brev fra Fensborg lyder bl. a.: Der geschickte Glocken Giesser Kielstrøm, ein Schwede von Ge-

burt, richtede seine Flucht warhscheinlich mit einem schweidischen Schiff so schlau ein, dass von seinen Effekten auch nichts nachgelassen ist. Die Kisten worinnen das Metall der Hörupschen Glocke gewesen, standen leer. Under den Creditoren gehöre auch ich, indem er zur Anschaffung von Wachs etc. zu der Hörupschen Glocken Form auch mich auf den Beutel klopfte.

Mange Kirker havde Sejerværk (Ketting, Nørborg, Hørup, Lysabild, Ulkebøl). Ældst var det i Ketting (1597). I Nørborg kendte man Sejermagerens Hus 1656. Endnu 1854 bemærker Kirkeinspektøren, at Nørborg Ur burde være den Bygningsgenstand, som har den største Interesse for hele Amtet, efter som al Tidsbestemmelse kun kan gaa ud herfra. Til det paa Menighedens saare Længsel og mindelige Bøn anskaffede Urværk i Ulkebøl bevilgedes 100 Rd. (1743). Hans P. Lorentsen, Urmager i Sønderborg, tilfredsstillede den store Længsel med et Schlaguhr von eben der Grösse, Einrichtung und Tüchtigkeit wie die auf dem Rathhause zu Sonderburg. Hørup Sogn bestilte sit 1784 hos Smeden Nicolaj Nicolajsen i Mommark. Lysabild havde faaet et lige i Forvejen men uden Visere, hvad man dog var ked af.

Inden vi forlader Kirkens Indre for at gaa ud paa Kirkegaarden, kan der gøres et Par Bemærkninger om Ligbegængelse og Ligkapeller. I Svenstrup var det Skik at bære Lig paa Skuldrene; men da Gangen omkring Kirken somme Steder hældede slemt, var der Fare for, at Liget kunde vælte af Baaren, og man gav da Afkald paa den gamle stolte Skik. I Oksbøl havde Præsten B. N. Preen sin Ligkiste staaende paa Kirkeloftet (1761). En Forpagter paa Melsgaard, Peter Enewald, var meget gavmild mod Oksbøl Kirke og lod tilsidst bygge et Gravkapel for sig og sin Hustru ved Kirken. Han døde 1697. Ligene af Ægteparret var endnu paa C. Knudsens Tid ret vel bevarede. De var balsamerede og klædte i hvidt Silketøj. Konen var »mere sammenfalden og saa ilde ud, men havde været smykket med fine hvide Kniplinger og Sølvkniplinger, som var bortødslede i Mængde i hendes Kiste«. Selve Kisterne har været overtrukne

med sort Læder og beslaaet med Metalplader. En rig Mands Grav, lige som Gaverne til Kirken var en rig Mands Gaver. I Egen Kirke bisattes 1681 Hertug Frederiks anden Hustru Eleonora. Hun havde bestemt, at der skulde være en Aabning i hendes Kiste, at hun ikke skulde mangle Luft, hvis hun var skindød.

I Ulkebøl var der 1686 et Benhus.

Kirkegaardene paa Als bærer vel nu om Dage allevegne Vidne om Øens Frugtbarhed og Blomsterrigdom. Men ikke altid var det saadan. Præsten og Tolvmændene i Notmark skrev til Hertugen 1825: »Nutmarks Kirkegaard ligger ved en alfare Vej og frembyder for den Forbirejsende et modbydeligt Syn, da Uorden og Væmmelse skrækker Øjet tilbage og fornærmer den Ordens- og Skjønheds-Følelse, som bør være og underholdes i ethvert Menneske, ikke at tale om den Spot, som de der have en bedre indrettet Kirkegaard møde os med«. Det var ikke stort bedre i Lysabild. Herfra skrev man 1837: »Længe have vi underskrevne Tolvmænd med billig Harm seet paa, at vor Kirkegaard endnu befinder sig i den usleste Forfatning, medens alle andre her paa Landet under den Højfyrst. Durchlauchtigheds Patronat (Augustenborg-Distriktet) ere blevne planerede, ordentligt anlagte og forsynede med anstændig Indhægning og skjønne Jernporte, og vi tilligemed den fornuftigere Deel af Menigheden have stedse næret det Ønske, at det samme her maatte være Tilfældet, hvor Kirkegaarden dels ved sine høje Banker, dels ved sine store Fordybninger ikke allene vanzirer den maiestætiske Kirke, men ogsaa ser ud som om den ikke var nogen menneskelig Begravelsesplads« o. s. v. Nogle gamle Træer maa bort, de er for største Delen plantede af de forrige Præster, og den nuværende Sognepræst gør ingen Fordring paa dem. Men de omtalte store Ujævnheder havde vel for en Del deres Grund deri, at Lysabild Kirkegaard dengang endnu bar tydelige Spor af gamle omgivende Volde og Grave, hvis oprindelige Betydning ikke kendes.

Paa Svenstrup Kirkegaard var anbragt et Bræt paa Kirke-
muren (1817) med denne Indskrift:

Til Tanker du indbyder mig
Du stille Sovested!
Her hvor den trætte Landmand sig
Til Hvile lægger ned.
Han Jordens Dagværk fuldendt seer
Og ham er Hvilen sød.
Ej vaagner han til Møjen meer
Og ej til Jordens Nød.
Og naar og vore Been engang
Nedsænkes her i Muld,
Naar under Klokkelyd og Sang
Man kaster Graven fuld,
Da græder og en kærlig Ven
Her ved vort Hvilested
Og ofte mindes vi igien
Med hans Sørgmodighed.

Paa Kirkegaardsporten stod der:

De forklarede bor ikke her,
dog fredes om Stedet, hvor Støvet nedlagdes.

Skampælen eller Gabestokken med sit tunge Halsjern fandtes vel sagtens allevegne paa den skønne Ø. I Egen og Nørborg var den da engang. C. Knudsen mindes, at Katrine Silke flere Gange straffedes med Halsjern om Søndag Formiddag ved Opgangen til Nørborg Kirke. Længere tilbage er der fortalt fra samme Sogn, at en Forbryder skulde for Tingstokken først slaa sig paa Munden; der næst skulde han ligge 8 Dage i Fængsel paa Vand og Brød, omsider staa i Halsjernet her ved Kirken og tilsidst gøre aabenlyst Bod, hvilket ogsaa altsammen blev eksekveret paa ham 1728. Omtrent paa samme Tid stod Lorentz Detler med Kone og Søn i Halsjernet ved denne Kirke. Skarns Folk.

Nye Kirker.

Saa tæt som paa Als har de fyrstelige Slotte og Herregaarde ingensteder ligget i Sønderjylland. Paa disse Gaarde indrettedes mere eller mindre pragtfulde Kapeller til Gudstjeneste

for Fyrsten og hans Folk. Slotskirken i Augustenborg blev i Tidens Løb til en Sognekirke, ligesom Slotskirken i Graasten paa Sundevedsiden. Disse Slotskirker kan dog hverken efter deres Oprindelse eller deres Byggeform regnes med til Landsbykirkerne og maa derfor lades ude af Betragtning her.

Tilbage bliver tre nye Sognekirker paa Als, nemlig i Kegnæs, Ketting og Ulkebøl.

Kegnæs Kirke er bygget af Hertug Hans d. y. Am Tage Johannis Baptistæ 1615 lod denne Fyrste opsætte et Dokument vedr. det ny oprettede Sogn. De første Sætninger lyder:

Im Nahmen der Heiligen unzertheilten Dreyfaltigkeit, Amen.

Wir Johannes — Thuen Kund vnd bekennen an diessen offenen Brieffe — Nach dem Wir zue Verbesserung Unser fürstl. Hofhaltung vnd jähl. einkommen, zue diesem Unserm Amste Sondburgh anitzo bey Vnserm Meyerhof uf Kekenis zwey newe Dörfer westerbui vnnnd Süederbui genannt angelegt vnd erbauen, auch dabey Gott dem Allmächt. zue ehren vnnnd zue befurderund der Unterthanen Seelenheils vnd Sehligkeit ein Newe Kirche aufrichten lassen vnnndt derselben hiemit nach itziger Jahrszeit den Nahmen zue S. Johannes gegeben haben wollen — etc.

Efter C. Knudsen (Samlinger) byggedes der et Vaabenhus, over hvis Indgang en Tavle var anbragt med disse Ord: Anno 1695 ist diesen Seegenhaus durch Hr. Claus Paulsen und Frau Anna Gott zu Ehren der Kirche zur zier und der Gemeinde zum Besten Andenklich verehret. Et Pulpitur opførtes i Pastor Brolund's Tid (1755—67) og der indrettedes Stolestader under Taarnet, »der endnu kaldes Per Kromands Kirke« (Knudsen). Et Træværk adskilte Koret fra Skibet (ligesom i Sønderborg).

Ved Visitatsen 1751 nedskrev Provsten, at Pastor emer. Bötticher Aaret i Forvejen havde oprettet en Kontrakt med Kirken, hvorefter han havde Lov til at bygge en Begravelse over Jorden (altsaa et Gravkapel) ved Kirkens Nørreside, i hvilken han og hans Hustru og Barn vilde stedes til Hvile. Men Præsten døde før han fik sin Plan udført, og Arvingerne fri-

toges for alle Forpligtelser. Det er, saa vidt mig bekendt, den eneste Præst i Sønderjylland, der vilde bygge et Gravkapel.

I Ketting stod det engang udbulnende Taarn nu godt, men den øvrige Bygning maatte fornyes. »Anno 1773 d. 12. May Er Ketting Kierke Besigtiget og saaledes Befonden At den ikke kan staa uden at rebereres for Korred Er farligt og ferdig at falde Ned. Derfor er Besludted at Korred med geuelft og de stoer Bue Medt i Kierken skal Nedbrydes og saa setes i lige lini Med den anden Mur som Bliver standen. Dog skal den gamle Mur huerr En allen Hoyer som den Er og Ny bielker og sparrer ouer alt saa Bliver den lige høy Med Lautd og tag og Ingen geuelft Men onderskales og Med gebs over alt«.

Det blev en hel ny Kirke, hvortil der brugtes 79,000 store Mursten; den kostede 2595 Rd.

Men C. Knudsen har hørt, at den gamle Kirke skal have været langt smukkere og anseligere, af Kamp, med et mindre Spir paa den østre Ende. Den var ikke saa grumme brøstfældig. »Grunden til dens Nedbrydelse tillægges mest Provstekonen Mad. With; thi da der en Søndag faldt en stor Klump Leer ned ved Siden af hende i Stolen, blev hun herover saa forskrækket, at hun erklærede ikke mere at ville komme i Kirke, førend man fik en ny«. Den ny Bygning var »udvendigt at se til meget tarvelig og simpel og stod indtil for faa Aar siden med sine stygge graa Mure og smaa Ruder af solbrændt Glas med tætte Jernstænger. Hertug Chr. Frederik sagde, at den ikke var saa smuk som hans Hestestald paa Augustenborg«. Grosser öder Saalbau har R. Haupt kaldt den. Mens den byggedes holdtes Gudstjenesten under en gammel Eg i Præstens Langbjerg. — Kirken var i 1853, 2^{1/2} Aar efter Krigen endnu Krudtmagasin.

Ulkebøl Kirke havde, saa langt tilbage vi kender dens Historie, Tilbøjelighed til mere Udsmykning og større Pragt end almindelige Landsbykirker. Men Alderen tog paa den ogsaa. Igennem hele den første Halvdel af det 18. Aarh. maatte den stadigt hjælpes. Murene slog Revner, taglam var den. Og da den hørte Provstefruens Tale i Ketting, gik der ogsaa gennem den

en Bæven, den følte Ve og Værk i alle sine Lemmer. Anno 1787 var det forbi. Som i Nabosognet blev ogsaa her Taarnet staaende. Men selve Kirken nedbrødes og genopbyggedes med en Forlængelse mod Øst. Præsten sidder med sin Kirkebog foran sig, og medens Pennen indtegner Navn efter Navn paa smaa nyfødte Mennesker, standser han uvilkaarligt for at fortælle om dette Byggeri. Bedst fortæller dog Kirken selv, som den staar endnu. Et stort og rummeligt Hus er det blevet. Røsten fra Prædikestolen maatte herefter sættes en Tone højere. Med et større Vingefang svævede nu Ordet ud under Tøndehvælvingen og syntes at kræve et mere moderne Tonefald. Stolestaderne har faaet forskellige udskaarne Motiver: Duen med Oljebladet, Egern, Planter. Hele Rummet gør et festligt og storladent Indtryk og viser, at Barok- og Rokokokunsten ogsaa kunde skabe og udstyre et Kirkerum. Det afsluttes i Øst af Alter og Prædikestol, i Vest af det mægtige Orgelprospekt.

Det store Orgel bestiltes straks 1787, men leveredes 1790. Efter Kontrakten med den kong. privil. Orgelbygger Angel i Flensborg skulde det være et Værk paa 25 Stemmer, 3 Cymbalstjerne med 8 Klokker, 5 Vindkasser til Manual, Pedal og Overværk, 2 Klaviaturer, det diatoniske med Elfenben, det cromatiske med Skildpadde. Prisen var 600 Rd. Den vidtløftige Kontrakt, som bestaar af 20 Punkter, er opsat og skrevet af Christian Rudolph Ebeling, Degn og Organist hersteds. Da han og Slotsorganisten i Augustenborg aftog Orgelet, erklærede de Værket for godt og bevidnede, at Hr. Angel var en Mester i Orgelbyggerkunsten.

Vilhelm Hagerup

1825-1868.

Sønderjydske Livs- og Tidsskrift i Breve.¹⁾

Ved N. A. Jensen.

Vilhelm Hagerup 1825-1868

høre om, døde Moderen (26. Maj 1825); og 4 Aar efter dør Faderen.

Slægten maatte da tage sig af Børnene. Det blev særlig en Farbror, Kommandørkaptajn Hagerup i København og dennes

¹⁾ Angaaende Brevene skal følgende meddeles:

De er kun Udtog, som de gives her, af en stor Samling i 2 Bind, hvorefter navnlig 1. Bind er meget stort. Det er Vilh. Hagerups Søn, Lektor i Randers, der har sanket dem og med stor Omhu afskrevet dem og — da vi lærte hinanden at kende gennem hans Søster Karen, der var fast Sommergæst i Møgeltønder Præstegaard i min Tid — ønsket, at jeg skulde foretage et Uddrag af dem til mulig Offentliggørelse.

Jeg har gengivet Uddragene ord- og bogstavret og antydet Udeladelserne ved

udmærkede, sjælden opofrende Hustru »Tante Mæsta«. Og saa Bedsteforældrene i Baarse Præstegaard og deres Datter, Vilhelmine Hensemans (»Tante Mine«, som hun stadig hedder i Brevene. Hun blev 81 Aar gl., død i Vordingborg 1881).

Da Søskenflokkens atter og atter forekommer i Brevene, skal deres Forhold lige nævnes til Orientering. Marie blev gift med Proprietær Gutzon Münster paa Oremandsgaard. Ejler, lic. theol., kendt Sprogmand og Præst i Store Solt syd for Flensborg; g. m. den elskelige Betsy Thomsen, Vilh. Birkedals Søsterdatter fra Fuglebjerg (se nærmere min lille Bog »Tre Slægtled«). Han døde af Brystsyge 1863; hun overlevede ham i 58 Aar — et langt Enkesæde! Holger blev Landmand. Gotfred Kaptein; var med i 64. Hans grundlagde det kendte og meget ansete Bogforlag i København; hans Hustru hed Vilhelmine Werner. Og endelig Flokkens Benjamin, som er Manden i denne Selvskildring.

Han hed Ammon [Ammund] Vilhelm Holtermann Hagerup og fødtes paa Raunstrup d. 16. Maj 1825.

Det blev Præstehjemmet i Baarse, og da særlig Tante Mine, der tog sig af de to yngste, Hans og Vilhelm. Her fik de gode Barnekaar, indtil de blev store nok til at sendes i Latinskole. De kom i Borgerdydskolen i København 1834, samme Aar som deres Bror Ejler var gaaet ud som Student. Vilhelm altsaa kun 9 Aar gl.! Uvist af hvad Grund blev han ikke Student; maaske har der ikke været Raad til det, idet Pastor Hensemans, der ellers betalte for dem, døde allerede i Efteraaret 1837. Han maatte ogsaa bo hos flere Familier i disse Skoleaar; det fremgaar af et vemodigt Tilbageblik i et af Brevene fra Tønder, hvor han siger, at han siden Barneaarene i Baarse aldrig har været over 2 Aar paa ét Sted. I de 18 Aar 1834—52 har han haft til Huse 9 forskellige Steder; ikke just gunstigt for et ungt Menneske!

Efter Aarene i København er han paa Jonstrup Seminarium, et Par Mil fra København, og fik Examen derfra i 1845. Saa er han Huslærer paa Hagedsteds Gaard i ca. 2 Aar, og paa Frydendal i ca. 2 Aar. Derefter Artillerist i Krigsaarene 49—50; han

kaldes Bombardér, men synes ikke at have været med i noget Slag. Endelig bliver han ved Broder Ejlers Hjælp Lærer godt 2 Aar i Sørup og i S. Smedeby (Angel), indtil han i 1853 kaldes til Lærer ved Vajsenhusskolen i Tønder og bliver, ved den gamle Waisen-vater Clausens Afgang, tillige i 1858 dennes Efterfølger som Økonom med Bølg paa selve Vajsenhuset. Men derom som om alle hans Oplevelser i Tønder fortæller da hans flittige Brevskrivning.

*

Det var Manden. Nu Stedet, det Sted, hvor hans Manddomsgerning skulde blive øvet. Lidt indenfor Østerport i Tønder laa i Middelalderen et Kloster eller maaske rettere en klosterlignende Barmhjertigheds-anstalt. Kort før Reformationen overdrog Kong Frederik 1. den til Byen som et Hospital for trængende fattige; og som saadan har det virket indtil dette Aar, om end med Afbrydelser, fordi det brændte hele 3 Gange. Ved Aar 1700 var det ret forfaldent og navnlig for lille, da det 17. Aarhundredes idelige Krige skabte megen Fattigdom, mange trængende. Men Tønder havde paa den Tid en meget rig og meget hjertevarm Mand i den af Pietismen grebne Kniplingskræmmer P. Struck, født i Aabenraa 1659. Ved hans energiske Virken lykkedes det at faa samlet Penge, saa Hospitalet kunde staa restaureret og udvidet Aar 1705.

Men Strucks Tanker gik videre. Han havde hørt om Franckes Vaisenhus i Halle; han vilde have et lignende i Tønder og tænkte sig, det kunde faa Plads i det restaurerede Hospital. Ved Aar 1710 affatter han da et Testamente, hvor 91 Demat Land ude i Frederikskog skænkes til dette Formaal. De vigtigste Bestemmelser er: 12 forældreløse Drenges skal have Hjem og Opdragelse i dette Vajsenhus. Deres Waisen-vater (Husfar, Økonom) skal tillige undervise 38 (senere 50) andre fattige Drenges fra Byen, der altsaa maa komme og dele Skolestue med de 12. Desuden bestemmes smaa Summer til Degnene i Vidingerreds 5

Sogne og i Hellevad og Aabenraa som Betaling for, at de skal undervise et Antal fattige Drengene hver i sit Sogn.

Dette Testamente forseglede Struck og Hustru efter at have givet det deres Underskrifter, og gemte det, saaledes at ingen, næppe engang deres eneste Datter og Svigersøn, Hofmanden Roepstorff ved Gottorphoffet, vidste ret Besked om det. Det skulde aabnes og sættes i Værk efter deres Død. Peter Struck døde 1713, hans Hustru 1714. Men Svigersønnen tog Testamentet med sig; og da han mest færdedes i Sverige ved Karl 12.'s Hof, og ingen i Tønder vidste ret Besked om det, forløb den store nordiske Krigs urofyldte Aar, uden at Tanken kom til Udførelse.

Men i 1728 fik Tønder en energisk Præst og Provst, Johann Hermann Schrader. Grebet af Pietismen ligesom Købmd. Struck, fik han ikke alene kaldet 2 ligesindede unge Præster til sine Medhjælpere, Hans Joachim Arends og H. A. Brorson og bygget Bedehuset i Emmerske til danske Katekisationer for den ikke-tysk talende Bondebefolkning, men fik ogsaa Vajsenhus-sagen rejst, saa snart Borgere havde fortalt ham det lidet, de vidste. Roepstorff nødtes til at sende Testamentet, og d. 21. Juni 1730 aabnedes det paa Raadhuset under megen Spænding.

Nu kunde man gaa i Gang! Men til al Ulykke var Hospitalet og hele Østergadekvarteret ($\frac{1}{3}$ af Byen) brændt i 1725. Hvordan fik man det genopbygget? Og navnlig: Hvordan fik man endog en Fløj tilføjet, hvori Vajsenhuset kunde faa Plads? Dog, Schrader havde det Hjerte, som siger: Hindringer er til for at overvindes. Han kendte Hoffet i København, hvor han, efter at han havde været Lærer i den senere Tønder-Amtmand Holsteins Hus, havde været Lærer i 9 Aar for Prinsesse Charlotte Amalie. Støttet af Amtmanden, der forøvrigt selv havde været Lærer ved Hoffet, for Kronprinsen (Chr. 6.), og ligeledes med sin Hustru var grebet af Pietismen, samlede han Penge hos baade høje og lave, baade i Tønder og København.

Enkens Skærv bragte en Handskemagers Datter, 1 Mark. Men de rige lagde ogsaa meget i Provstens Kasse; saaledes kom

der nær 2000 M. fra Tønder og nær 3000 fra Hoffet. Og 1735 stod ikke blot det gamle Hospital genopført, men for de indsamlede Gaver var det ny Vajsenhus føjet til, og Strucks varme Ønske kunde virkeliggøres.

Gennem 200 Aar har da dette Vajsenhus været i Virksomhed Snart har Midlerne haft svært ved at strække til, man maatte saaledes nøjes med 8 Drengene i de første Aar, snart har de været saa rigelige, at man kunde forsyne baade de 12 Drengene og andre fattige udover det normerede; ligesom man ogsaa kunde give Vajse-faderen en Underlærer til Hjælp. Hertil bidrog ogsaa, at Provst Schrader knyttede et Trykkeri til Vajsenhuset i Lighed med, hvad man gjorde andre Steder, f. Ex. i København. Hans egen store tyske Salmebog blev saaledes trykt her, og Overskud af Salget kom Vajsenhuset til gode. Nogen af Brorsons Smaaskrifter blev ligeledes trykt her.

Forøvrigt løsnedes efterhaanden Baandet mellem Vajsenhus og Vajsenhusskole. Tønder havde i lang Tid baade en Latinskole og en tysk Hovedskole. Men desuden en Fattigskole i det vestlige Kvarter, og den dertil svarende Vajsenhusskole i det østlige. Denne voxede efterhaanden, og i 1829 knyttedes den til det nærliggende Seminarium som Øvelsesskole og løstes i pengelig og organisatorisk Henseende omsider helt fra Vajsenhuset. Den er jo nu Tønder Bys store danske Skole, men havde allerede i Hagerups Tid flere Lærere. Vajsenhusfaderen har stadig været en af dens Lærere. —

Da Byens Præster paa Hagerups Tid ofte nævnes i Brevene, skal til Orientering ogsaa deres Navne og Data lige anføres:

Odin Tidemann, Præst og Provst 1853—60. Han sluttede sin Gerning som Seminarieforst. i Jonstrup.

Jens Mathias Lind Hjort, Præst og Provst 60—64. Sluttede i Elmelunde paa Møen.

Fred. Julius Heynsen, Archidiakon σ : Andenpræst 1840—50.

Johs. Mathias Dahl, Andenpræst 1851—61 (+). Suspenderet 1859—61; Suspensionen hævet før hans Død.

Carsten Erich Carstens, Diakon o: Tredjepræst 1840—64; konst. Præst og Provst 64—68, fast ansat 68—84; død 1899, 89 Aar gl.

Diakonerne var fra Brorsons Tid til 1851 udelukkende danske Prædikanter.

Endelig nævner Brevene Jørgen Nielsen, Kantor og Lærer ved Pigeskolen; og Ludv. Jastrau, Organist og Musiklærer ved Seminariet. Og især Hagerups Medlærer Corn. Appel.

(Kjøbenh.) 2. 11. 1840.

Gode Ejler!^{1a)}

Jeg seer mig atter nødt til at gjøre Dig Ulejlighed. Igaar da jeg stod op, var jeg temmelig øm i mine Lægge, men jeg troede, det var fordi jeg ikke var vant til at gaae. Jeg gik da ud til Frederiksberg, men da jeg gik i Seng iaftes, var Læggene meget hovne. Det er de ikke idag, men det gør ondt, naar jeg bøjer Vridsten. Jeg bliver derfor hjemme idag.

Jonstrup, 18. Maj 1844.

Kjære Tante!^{1b)}

Pakken var rigtig arriveret. Selerne overgik langt min Forventning; deres Bredde og Blødhed ere mig Borgen for, at de ville blive meget behagelige at gaae med. Jeg takker Dig derfor endnu engang saavel for dem som ogsaa og især for Fortepianoet. Desværre er jeg ikke i Stand til at vise Dig min Erkjendtlighed paa anden Maade end ved Ord, paa hvis Oprigtighed du imidlertid kan stole. Med Taknemmelighed modtager jeg da sidstnævnte Gave, som dog bliver staaende hos Dig, til jeg selv faaer et Hjem [Flere Vilkaar nævnes i Tilfælde af Dødsfald].... Jeg glemte i Torsdags at bede om lidt Sukker; jeg er aldeles lens. Af The har jeg endnu til en rum Tid.

^{1a)} Ejler var Kandidat paa Borchs Kollegium og har sandsynlig læst med ham og saa maattet komme til ham i St. f. omvendt. Vilhelm var da 15 Aar gl.

^{1b)} Moster Vilhelmine Hensemann.

Frydendal, 30. 10. 1848.

Kjære Broder! ^{1c)}

Vil Du med samme Post sende mig 3—4 Exemplarer af Ejlers^{1d)} Piece. Det Exemplar, jeg fik, har jeg laant vor Sognefoged, der er en ivrig Antagonist [Modstander] af Bondevennerne.....

Kjere Ejler!

10.. 10. 50.

Af Dit Brev til os seer jeg, at Du med temmeligt Held har debutteret i Din nye Stilling²⁾. Isandhed det er vist ingen let Hverv, Du har paataget Dig, og dog kunde jeg have stor Lyst at komme over og hjælpe Dig; ogsaa for en Skolelærer maa der være endeel at udrette, og paa Grund af hans Stilling til Beboerne maa han kunne paavirke dem betydelig, forudsat at de ikke gjøre sig aldeles forstokkede. Jeg var hos Cultusministeren; han svarede mig, at det, saa længe jeg var Soldat, ikke kunde nytte at tænke paa at blive ansat som Skolelærer. Krigsministeriet var meget strængt i den Henseende. Altsaa maa jeg lade den Fugl flyve. — Jeg kan forestille mig det Vanskelige i Din Stilling; Du er stillet mellem to Partier, maa ikke helde til noget af dem, og bliver derfor let anseet for lunken, men det klarer sig nok med Tiden.

Her er Alt saa nogenlunde ved det Gamle. Frederiksstads Belejring og udmærkede Forsvar beskæftiger Alle. Det lader til, at Insurgenterne have faaet voldsomt paa Hovedet; mon det ikke skulde aldeles have knækket dem? Du har vel Efterretningerne fra Krigsskuepladsen saa temmelig paa første Haand

Medens jeg skriver dette Brev, falder det mig ind, at det jo dog var muligt, at Kammerherre Tillisch³⁾ vilde kunne faae mig

^{1c)} Hans, da Boghandlerkommis hos Eibe; senere Grundlægger af eget Forlag.

^{1d)} Nu Kateket i Præstø; Piecen var skrevet mod Væveren Hans Hansen, der blev valgt i Præstø til den grundlovgivende Rigsforsamling mod Prof. H. N. Clausen.

²⁾ Ejler Hagerup var blevet Præst i Solt.

³⁾ Overordentlig Regeringskommisær i 50—51 til sammen med Departementschef Regenburg at ordne Kirke- og Skoleforholdene i Sønderjylland (Sprogreskripterne).

fri, dersom han tjenstlig henvendte sig til Ministeriet derom. Trangen til Seminarister er antagelig stor. Selv ansøge kan jeg ikke, da det skal gaa den militaire Vej, og altsaa vil blive tilbageviist fra Krigsministeriet; men dersom Du gjorde ham opmærksom paa mig og præsenterede ham vedlagte verificerede Kopier, mon det da ej skulde kunne gaae? Det vilde være mig meget kjært, hvis jeg kunde blive Skolelærer i Dit Pastorat....

Store Solt Præstegaard, d. 12. 11. 1850.

Kære Vilhelm!

.... Efter al Rimelighed kommer du til Sørup; i det mindste maa jeg antage dette efter Amtmandens Ytringer. Med Hensyn til dine to Ængstelser har jeg at bemærke: 1) Visitatoriet (Amtmand og Provst) bryder sig Pokker om din Færdighed i Tydsken. Dine Anbefalinger ere saadanne, at Amtmanden kan forsvare, i den øjeblikkelige Forlegenhed, at antage dig, dermed basta! Kan du mindre Tydsk, kan du desmere Dansk, og det kunne jo Sørudderne have godt af. 2) Sørudderne maa dog tilsidst gøre gode Miner til slet Spil.... De maa tage din Undervisning, som den er. Saa meget maadelig vil den vel heller ikke blive. Med de ældste Børn faar du næppe at gøre. Degnen i Sørup er en Søn af den gamle Kloster, Vejrprofeten i Sommersted, og skal være en flink Mand, en Ærkedansker.

Naar du kun kommer med frejdigt Mod, saa er der intet i Vejen. Dertil kommer, at der dog vel i Sørup gives nogle fornuftige Mennesker, ligesom andre Steder i Verden, og disse lade sig vel med Tiden udfinde. Tydskerne her ere »som man tager dem«; forstaar du at tage dem paa rette Maade, at foreholde dem »ich habe mit der ganzen Geschichte gar nichts zu thun, bin hieher commandirt; einen Unterlehrer sollen sie ja doch haben, ich kehre mich an die Gesinnung nicht, behalten Sie die ihrige, wie Sie wollen; ich bin ein reiner Däne, und zwar aus Seeland; wir werden aber dennoch, hoff' ich, Freunde sein können oder wenigstens uns vertragen« — her har du en Recept, som jeg selv har prøvet med Held paa adskillige Patienter i min Praxis....
Ejler.

H. fik Ansættelse som Elementarlærer i Sørup $\frac{3}{4}$ Aar og som Distriktslærer i S. Smedeby o. 2 Aar; men forflyttedes i April 53 til Tønder.

Tønder d. 15. April 1853.

Kjere Marie!⁴⁾

At Du ikke tidligere har modtaget Meddelelse fra mig om min Forflyttelse, ligger deri, at Tante fortalte mig, at hun var kommen mig i Forkjøbet. Jeg besluttede derfor at opsætte at skrive, til jeg havde været nogle Dage i Tønder. Embedet bringer for Øjeblikket 533 Rbd. aarlig; naar min Formand, der paa Grund af Alderdom er afgaaet med Pension, dør, faaer jeg desuden fri Bolig, Have og Økonomien for 12 Vaisenhuusbørn, for hvis Kost for Øjeblikket erlægges 1440 Rbd. aarlig. Jeg har saaledes faaet et Embede, der, hvad Indtægter angaar, er bedre end de Tjenester, Seminarister i Reglen kunde vente at erholde. Jeg blev valgt d. 1. April, rejste straks tilbage til Smedeby, solgte i Løbet af et Par Dage Køer, Sæd, Hø, Møbler, Husgeraad, Staldrekvisitter, kort Alt, med Undtagelse af Chatol, Klaver, 2 Borde og en Seng med Sengeklæder. Nogle Dage tilbragte jeg i Solt, hvorfra jeg gjorde Udflugter til Venner og Bekjendte i Omegnen, og d. 10. rejste jeg hertil. At jeg er hjertelig glad over at have faaet denne Ansættelse, kan du vel indsee; jeg haaber nu at være færdig med min Omflakken, den har sandelig ogsaa været længe nok; siden 1834 har jeg ikke været mere end 2 Aar ad Gangen paa eet Sted: Voltelen, Wartho, Mæsta, Bedstemoer, Jonstrup, Hagested, Frydendal, Soldat, Smedeby. Forholdene her i Byen ere forøvrigt langt fra at være behagelige. Borgerne ere næsten alle »tydsksindede«, og meget forbitrede over det danske Sprogs Indførelse som Skolesprog. Man hører saa at sige ikke et tydsk Ord her i Byen, og dog har Skolesproget her altid været tydsk. Borgemester Kjær, Pastor Dahl, Rektor Møller, Skolelærer Appel ere alle unge, ny ansatte, danske og som det lader vakkre og omgængelige Folk; naar hertil kommer 2 Kjøbmænd, 1 Far-

⁴⁾ H.s. Søster, gift Münster, paa Oremandsgaard.

ver, 1 Bogbinder, 1 Bager, 1 Urmager, 2 Vognmænd, 2 Gjæstgivere, 1 Skrædder og 1 Skomager; saa har du en Fortegnelse over de af Borgerne af nogen Betydenhed(?), der ere dansksindede; Alt, hvad der henregner sig til den saakaldte dannede Klasse: Læger, Advokater, Apotheker, Lærerne, de rigere Kjøbmænd ere eller har været »tydske« i større el. mindre Grad; naar nu her er en Amtmand, der mildest talt er meget lunken, kan man let indse, at det danske Parti har mange Ubehageligheder at tage imod. Den danske Lærer, der ikke kan vinde Børnenes Tillid og Kjærlighed, saa at de, jeg havde nær sagt, tage hans Parti lige overfor Forældrene, er her meget ilde stillet; hvor vidt det vil lykkes mig, skal Tiden vise . . .

Jeg har lejet mig 2 møblerede Værelser hos en Familie, der tillige giver mig Kost og Varme for 173 Rdl. om Aaret.

Kjære Betsy!⁵⁾

Tønder, d. 24. Febr. 1855.

Da min Kone paa Grund af forsømt Opdragelse ikke er stærk i Skrivekunsten, har hun bedet mig sende Dig sin oprigtige Tak, fordi Du har skaffet hende en saa god Husbond (hvis disse ikke vare hendes egne Ord, vilde naturligvis min Beskedenhed forbyde mig at yttre mig saaledes). Ogsaa jeg maa føje min Tak til, fordi Du har tænkt paa mig i dette vigtige menneskelige Anliggende. Det er ikke saa let en Sag at »komme af med det« (jeg mener Frieriet). Lejligheden udebliver, man frygter en Kurv, Munden gaar i Baglaas o. a. desl. Du har nu hjulpet mig let igennem alle disse Misligheder, og det, som jeg sikkert haaber, paa en meget tilfredsstillende Maade. Hendes kraftige Bygning, sunde Konstitution og hele solide Ydre lader mig haabe, at hun vil være istand til at modstaae de Tryk og Stød, som en Kone i hendes Stilling nødvendig vil blive udsat for. Det eneste, hun beklager sig over, er, at Lejligheden (min venstre Buxelomme) er temmelig kneben og ikke luftig nok, og jeg bliver vel sagtens nødt til at lade hende flytte (til Baglommen i min Frakke); hun har paa det Bestemteste erklæret, at hun ikke vil kunne udholde det til

⁵⁾ H.s Svigerinde i Solt.

Sommer. Hvad gjør man ikke for den kjære Husfred! Jeg har lovet hende⁶⁾ at komme ned til Solt i Paasken; hun glæder sig ret til denne Udflugt saa vel som jeg selv.

Hvordan er det med Prindsen⁷⁾? Gi'er han stadigvæk Brølenberg? Jeg venter at faa et fornuftigt Stykke Menneske i ham, der er kommen saa vidt, at han indser, at Skraalen om Natten passer for fulde Tyskere og ej for danske Præstebørn....

Tønder, 14. Maj 1855.

Kjære Betsy!

.... Her glæder vi os ved Haabet om vor Amtmands Forflyttelse til Reinbæk i Holsten, da Amtmand Dumreicher er bleven Præsident i den holstenske Appellationsret. Den Aften, da Efterretningen kom til Tønder, trommede Pastor Dahl sin Stab o: Skolelærerne sammen til Østers og Lomber. Jeg har kun liden Tro til Forflyttelsen. Du kan fortælle Ejler, at Navnelisterne ere i eller-paa Vej til Pastor Müller i S. Løgum, efter at jeg her i Byen har afbenyttet alle de Folk, der kunde lade sig bruge. De ere forsynede med ikke faa Oplysninger, men jeg maa vist være tilstede, naar Ejler skal benytte dem. Jeg kan faae dem med, naar jeg rejser til Solt.

Tønder, 5. Marts 1856.

Kjære Betsy!

.... I Paaskeferien kommer jeg ikke til Solt, da jeg skal overtage og forfatte Katalog over Byens tyske Stadt-Jugend-Bibliothek, der nu bliver forenet med det danske Skolebibliothek under mit Værge.....

Tønder 25. 5. 1857.

.... Det bliver temmelig kort Tid at rejse til Solt i denne Ferie. Sagen er, at det har vist sig ved Roskilde-Salmebogens Indførelse, at vor Organist er aldeles fallit, naar han skal spille

⁶⁾ Da H. først blev gift i 59, menes med »Kone« en Portemonnæ el. lign., som Svigerinden hentydende har skænket ham.

⁷⁾ Hendes Søn.

efter en anden Koralbog end den gamle beciffrede slesvigholstenske; da der mærkelig nok ikke er et Menneske her i Byen, som kan spille efter en udsat Koralbog, har man maattet tage tiltakke med min Ringhed⁸⁾.... Som figura udviser, er det da nu Alvor med Seminariet, Thurah bliver rimeligvis Andenlærer.

Tønder, 25. Septbr. 1857.

.... Smertefri troer jeg ikke, jeg har været 4 Dage tilende, siden vi saaes. Med et saa uberegneligt Underdepartement [Mave; begyndende Svaghed] er jeg naturligvis dobbelt ængstelig for at tage til Kbh. Thurah blev da 2d. Lærer ved Seminariet, Skolen altsaa en Lærer fattigere, des vanskeligere at søge Forlængelse af Ferien netop i Vacansetiden, da vi maa holde alle Skolerne gaaende. Kühnel foreslog Ministeriet at ansætte en fast Musikk lærer med 600 Rdl., men det vil indtil videre have Musikundervisningen drevet som Timefag med de i Byen forefindende Kræfter. Jeg har paataget mig Musiktheori og Orgel-spil 6 Timer ugtl. Kongen kommer paa Lørdag Eftermd. Her skal bygges Æreporte, illumineres og bringes Fakkeltog. Det lader til, at vore Tyskere vil forholde sig aldeles passive, naar undtages Illuminationen. Til Fakkeltog har tegnet sig omtr. 100, hvoraf vel Halvdelen kan regnes til Smaaborgernes Klasse; det synes saaledes, at Hovedhensigten med Fakkeltog, en politisk Udtalelse fra Smaafolks Side, vil opnaaes. H. M. K. vil i Kirke.... Grev Reventlov har indbudt H. M. med Kone, og Indbydelsen er modtaget.... Byen skal levere 90 Heste Søndag Middag Kl. 11 for at føre hele Kleresiet (20 Vogne) ad Flensborg-Lyksborg til....

H. M.'s Fødselsdag [6. Oktbr.] skal højtideligholdes af alle danske Partier i Forening ved et stort Spise-, Dandse- og Drikkebal paa St. Hamburg to Dage efter hans Afrejse.... Af min Formand har jeg faaet Concepten til en Promemoria om Vaisenhuset paa 16 Ark, som han 1845 indgav til Bestyrelsen; deraf

⁸⁾ H. spillede i lang Tid til alle danske Tjenester.

fremgaar, at Byen har draget utilbørlig Nytte af Legatet til Lettelse for Fattigskatyderne.....

Til Fru Pastorinde og Ridderinde Betsy Hagerup! —

Tønder, 14. April 1858.

Kjære Tante!

.... Med min Stilling forestaaer der en betydelig Forandring; jeg har nemlig efter Overenskomst med Autoriteterne til 1. Juni paataget mig Posten som Økonom ved det herværende Vaisenhus. Jeg skal føde, vaske og sye om samt opdrage 12 Drengene for en aarlig Godtgørelse af 1350 Rdl. Nye Klæder leveres; men jeg skal reparere dem. Uldgarn og Lærred bliver mig leveret til Forfærdigelse af nye. Senge og Sengklæder haves. Jeg faaer fri Bolig i Vaisenhuset. En 40aarig jydsk Bondepige har jeg fæstet til Husholderske, men søger i disse Dage stærkt efter en Underpige. Husholdersken skal have 40 Rdl. aarlig, Pigen formodentlig 30. Det bliver jo en meget stor Forandring, mindre Fritid og Ferie, mere Bryderi; men og betydelig Fordel. Endskjøndt jeg hidtil har befundet mig meget vel som Ungkarl, anseer jeg det for meget rimeligt, at den Tid vil komme, da jeg med mere Stadighed faar Lyst til at prøve de meget omtalte huslige Lyksaligheder.....

Kjære Ejler!

16. 6. 1858.

[H. har nu overtaget Økonomien med 2 kvindelige Hjælpere]. Her staaes op 6—7. Man reder Senge osv. Mælkegrød $7\frac{1}{2}$, en ordentlig Hyttel bart Smørrebrød medgives i Skolen; Kl. 12 nyder man et Maaltid, som oftest bestaaende af Mælkemad, Melmad og Flæsk. Kl. 1—3 i Skole, 3—5 leges eller læses Lectier, 5 atter en Hyttel og derpaa i Vandet (af 12 Drengene var 11 Svømmere); efter Hjemkomsten examineres, gennemgaaes og forklares Lectier. Kl. 7 atter Grød; har man kunnet sin Lectie, faaer man Lov at gaae hjem (strengt Forbud mod at løbe paa Gaden) til Kl. 9; derpaa i Seng. Ved Maaltiderne er Husbestyrerinden, undertiden ogsaa jeg tilstede....

Kjære Betsy!

3. Novbr. 1858.

Det er ikke saa lige til at finde en Kone, i det mindste har jeg havt temmelig svært ved at finde En, der var ikke blot efter mit Hoved, men ogsaa efter mit Hjerte. Endelig har jeg gjort Alvor af det og forlovet mig med en Datter af Sadelmager Jørgensen i Lygumkloster, en Søsterdatter af min gode Ven, Urtekræmmer Olufsen her i Byen, i hvis Hus hun for Tiden opholder sig. Hun hedder Marie, er 18—19 Aar gl., [H. selv 33] ikke kjøen og ikke »dannet«, taler bredt Lygumkloster-dansk og kan ikke »bevæge sig i dannede Kredse«; godlidende og oprigtig er hun derimod. Hensigten med dette Brev var, næst efter at fortælle Eder dette, at spørge Eder om, hvorvidt I kunne være tilbøjelige til at bevise mig den store Tjeneste at tage hende nogen Tid i Huset, og det er da navnlig Dig kjære Betsy! jeg i den Henseende vil være meget taknemmelig. Aldeles ærlig talt, jeg veed Ingen, hvis Omgang jeg vilde ansee for gavnligere for hende. Hvad Hurtighed angaaer, da er hun baade vant til og har ogsaa Lyst til at røre sig.....

Hils Fejlberg⁹⁾ og fortæl ham Nyheden. Han veed, at Byen hedder Snærpe, det fortalte jeg ham sidst. Hvor den snærper hen derimod ikke

Byens vise Fædre modtog igaar mit Byggeri og udbetalte idag Pengene. Mødet var lidt ubehageligt, da jeg ikke undlod at sige dem min Mening om deres fedtede Opførsel. Holm¹⁰⁾ maatte lyve sig fra sine Ord. Iøvrigt udtalte man sin Glæde og Tilfredshed med den smukke og hensigtsmæssige Indretning saavel som med min Virksomhed som »Waisenvater«. Skiltes ad i Venskab, idet mindste i Høflighed.

Kjære Ejler!

4. 12. 1858.

.... Som jeg engang yttrede til Dig, kunde jeg, efter at have Fod under eget Bord, nok have Lyst til at gifte mig. Jeg begyndte altsaa for Alvor at lade mine kvindelige Bekjendtskaber

⁹⁾ Hagerups Kapellan, den siden saa vel kendte Præst.

¹⁰⁾ Borgmester og Politimester, Kancelliraad Johannes Henrik Holm, født i Møgeltønder.

passere Revue for Øje og Tanke. Da jeg troer at være over Flammestadiet (desto værre), skete det med temmelig koldt Blod. De »Damer«, jeg her kjendte, og som havde nydt omtr. samme Opdragelse og levet under lign. Forhold, som jeg selv, var alle for »dannede« til, at jeg turde vove at inlde mig med dem; dertil kom, at jeg ikke havde Spor af Tilbøjelighed for nogen af dem, og saa dybt er jeg dog endnu ikke sunken, at jeg kunde lade Hovedet ganske alene raade. Det var allerede langt længere tilbage, at jeg havde fattet Godhed for Marie, men, som sagt, ikke en saadan Tilbøjelighed, som jeg af tidligere Erfaring kjendte. Naar nu hertil kommer, at hun var meget ung, opdraget under andre Familieforhold end dem, jeg var vant til at leve i, talte Folkesproget aldeles bredt, og endelig tjente som Jomfru paa et Gjæstgiversted [Humlekærren], vil du nok kunne indsee, at jeg betænkte mig vel og iagttog skarpt, inden jeg rørte videre ved den Sag. Da jeg imidlertid mærkede, at hun kunde gennemgaae den Skole uden at tabe sin Naturlighed, vidste, at hun var meget afholdt af sin Madmor, en overordentlig brav Kone, at hun var en ordentlig, flittig og huslig Pige, samt snart opdagede, at der var nogen Tilbøjelighed for mig, der ikke gav sig tilkjende ved flanel Koketteri, besluttede jeg mig endelig til at sætte mig ud over alle Betænkeligheder, og — Resultatet kjender du. — Da jeg drog til Kloster for at foredrage Sagen for hendes Forældre, havde jeg ikke Begreb om deres »sociale« og pecuniære Stilling. . . . Faderen er en meget belæst, men tarvelig undervist, klog Mand med en betydelig Portion Snakkelyst, og som man dog ikke seer længere end til Tænderne; vist mere respecteret end afholdt, en vigtig Mand i alle Communesager og halv Procurator for sin Kreds; sidder lunt i det, mener hans Svoger Olufsen, vil ogsaa selv lade forstaae Velstand. Moderen er en meget net Kone, holder sit Hus i udmærket Orden og synes ret forstandig; hun har tjent som Pige her hos min Formand. . . . Jeg vilde ikke frie, før Marie var vel fra Hages paa Humlekærren [til Novbr.], men ændrede dog det af Frygt for, hun skulde tage en ny Plads. Sidst i August blev

vi da forlovede, men var enige om ingen Offentliggørelse før Novbr., skønt hun næppe forstaar min egentlige Grund. Som I formodentlig allerede har opdaget, har hun nemlig intet Begreb om, at det er saa sin egen Sag at være Jomfru paa et Gjæstgiversted, og at Folk, idetmindste vi Sjællændere have en temmelig indgroet Ringeagt for de Stakler. Vi forsøgte aldrig Samtale i Enrum, saa det var virkelig en hemmelig Forlovelse. Dagen efter, at hun var kommen over til Olufsens, fortalte vi Onklens Begivenheden. De havde ondt ved at troe paa den, og Madam Hage lader mig stadig høre for, at hun ikke maatte være indviet!

Ja, det er hele Historien, og den vil nok hjælpe jer til bedre at kjende Marie, og I vil nok med mig finde, at hvad der mangler hende i Afslibning, erstattes af et beskedent Væsen og inderlig Hjertensgodhed. Hils hende¹¹⁾, Staklen! Hun var dog jammerlig opløst den Dag, jeg rejste. Aftenen før kunde jeg længe høre hende hulke i Sengen ovenpaa....

Kjære Ejler!

1858 (?)

.... Det var ikke uden Hensigt, jeg orienterede jer ang. Marie, da hun havde været nogen Tid hos jer. Jeg sluttede fra mig selv til eder: Havde jeg hørt, at en af mine nærmeste havde forlovet sig med en Jomfru paa en Gjæstgivergaard, vilde det ikke have behaget mig, og jeg havde set paa hende med Fordom. Det var denne Fordom, jeg vilde spare Marie for at overvinde. I skulde kende hende først, siden dømme og ikke for dømme....

Kjære Ejler og Betsy!

16. 4. 1859.

.... Først maa jeg takke Eder ret hjertelig for den Tid, Marie tilbragte i Eders Hus. Hensigten dermed er opnaaet. Hun har gjort sig fortrolig med de os tilvante Forhold, og de har tiltalt hende i høj Grad; efter nogle Dages Ophold her i Byen yttrede hun sin Forbauselse over Forskellen mellem Livet hos Eder og i hendes tidligere Omgivelser, afgjort til Fordel for det første.

¹¹⁾ Hun er altsaa kommen til Solt. H. har selv ført hende derned.

I Kloster gaar det ikke bedre, Tiden falder hende meget længere der end i Solt. Kjer morer sig f. T. som const. Politimester i Holms Fraværelse med at eftersee Folks Almanakker, om de have af de slemme med Tyrkehovedet. Greven [c: Amtmanden] har sin Fornøjelse af at faa gennemsat den minist. Resolution, der befaler, at Herredsfoged og Tingskriver i Viding Herred, to meget generende danske Embedsmænd, skulle flytte fra Tønder ud i deres Herred. Dahl¹²⁾ fortæller højt i Skolen, at hele Carstens¹³⁾ Gudstjeneste er Comediespil og Løgn; Cantor¹⁴⁾ og Organist¹⁴⁾ forlade Kirken under Catechisationen for at spadsere, bliver for længe borte og komme »i Bladet«. Svoger Ahlefeld, Grevindens Broder, finder Smag i at drikke sig fuld og lade sig ved Midnatstid samle sovende op, mens Hesten kommer hjem uden Rytter. Fysikus Ulrich opretter Asyl og lirker; Refslund samler Tropper for at levere Kjer et Slag for Appellationsretten. . . .

Kjære Ejler!

1859 (?)

Vort kære Seminarium har da nu tydelig afgivet Bevis paa, at Spørgsmaalet om Tydsk og Dansk intetsteds kan holdes ude. En barnagtig Historie gav Anledning til, at det temmelig tydelig lagde sig for Dagen, at Seminaristerne var delte i 2 Lejre. Kühnell¹⁵⁾ og Thurah¹⁶⁾ ville rigtignok ej vide deraf, men det er dog, saa vidt jeg forstaar, Mening. Tydskeriet ytrer sig ved, at de, der have deres Fordannelse fra tydske Lærere, tydelig lægge for Dagen, at de vrager hele den Maade, hvorpaa Undervisningen, navnlig i Religion, meddeles. De savne nok hele den højtravende, snørlivede tydske Kateketik, ligesom den megen Literaturhistorie og vidtløftige Fædrelandshistorie nok synes dem aldeles overflødig. At de medbringe saadanne Meninger fra Feriebesøg hos slesv.holst. Lærere, kan vel ikke bestrides. Særgeligt, om det Uvæsen vedvarer.

¹²⁾ Den danske Præst.

¹³⁾ Tredjepræsten (se Forord).

¹⁴⁾ Se Forord.

¹⁵⁾ Forstander.

¹⁶⁾ Lærer.

Kjære Ejler! !

1. 5. 1859.

.... Mit Bryllup er ansat til d. 15. Maj, dersom ikke Vorherre lægger sig imellem; jeg er nemlig mat og ussel i en højere Grad end nogensinde før. Fysikus trøster mig med et Nordsøbad i Sommerferien. Men havde jeg i Efteraaret anet, at mit Helbred vilde blive saa jammerligt, saa havde jeg ladet Forlovelsen fare; men Marie vil intet høre om at lade mig fare; uagtet jeg gentagende Gange i fuldt Alvor har foreslaaet hende at trække sig tilbage, har hun med bestemt Uvillie afvist enhver Tale derom, at jeg næsten tror, det vilde være hende haardere for Øjeblikket at forlade mig end at gaa den Kummer i Møde, som mit svage Helbred og sandsynlig tidlige Opløsning rimeligvis vil berede hende; der er intet andet at gjøre end med Hengivenhed at give os Gud i Vold; han kan jo, om han vil, endnu skjænke os ogsaa timelig Lykke.

Kjære Ejler!

Tønder, 30. 5. 1859.

.... Marie er naturligvis et bedre Helbredelsesmiddel end allandsens Medicamenter; uden hende ved jeg ikke, hvordan det skulde have gaaet mig. [Derefter Skildring af Opmærksomheder og Brudegaver, bl. a. fra Skolebørnene i én Bydel »zum Andenken von Ihnen dankb. Schül.«, og fra do. i den øvrige By »fra taknemmelige Elever«, og fra de 12 i Hjemmet, som hele Vinteren havde, med Husholdersken som Kassefører, skillinget sammen til deres Gave fra »Vaisendrene 1859«]. . . . Det er forresten en dyr Historie at gifte sig i Tønder. Foruden Kongebrev slipper jeg ikke meget under 30 Rdl. i Gebyrer til 3 Præster, Degn, Kantor, Organist, Bælgetræder, Klokkeringen, Jordeføder, Raadstuetjener, Stadsmusikant osv. Og det synes umuligt at faa at vide, hvem og hvor meget de skal have [naar Vielsen foregaar andetsteds]. Patronatet er aabenbar i Knibe, da de intet vide, fordi her atter er en tønderisk Muserede.

Kjære Ejler!

Vesterland, Sild, d. 9. Aug. 1859.

.... Jeg kom igaar 8 Dage og befinder mig meget vel ved Badningen og Strandluften, der er af styrkende Indflydelse. Jeg

boer hos Byens Degn. . . . Appel¹⁷⁾ kom igår., hvorover jeg er meget glad. Han ligger paa Sofaen i min Stue, saa de sidste 14 Dage bliver billigere end de første 8. . . . Beboerne tale indbyrdes som oftest »Sildringer«, formodentlig en Slags Frisisk, Enkelte Dansk. Jeg har ingen truffet, som ikke kunde forstaa Dansk, og meget faae, der ikke kunde svare paa Dansk; og jeg har flittig givet sig i Snak med Folkene her. — —

Fra Marts 1860 foreligger to Breve til Solt, saa fyldige, at det bliver nødvendigt at nøjes med et frit Sammendrag: Ved Pastor Carstens' Konfirmation Paasken 1859 gik Cantor Nielsen og Organist Jastrau Tur under en af Talerne og kom for sent tilbage, saa en Salme maatte synges uden Orgel. Dagen efter stod en Artikel derom i Byens »Intelligensblatt«. Samme Mandag var der Examen i Borgerskolen. Før den begyndte, drøftedes Affæren mellem Dahl, Rosendal¹⁸⁾, Nielsen og Hagerup. N. ytrede sig lidt flot om sin Forseelse. H. beklagede det uheldige i hans Færd. D. indrømmede dette, men bad betænke, at de to Mænd ingen Respekt kunde have for en Præst, der i sine Ligtaler priste alle salige lige imod Guds rene Ord. D. brugte Ord som Comediespil om den Konfirmation og talte saa højt, at Børnene kunde og, sagde han, ogsaa gjerne maatte høre og hjemme gengive dette. Ved samme Tid havde Dahl, Appel og Sigfrid Ley¹⁹⁾ holdt nogen kirkelige Møder i Egnen (paa kongerigske 3: Enklave-steder, hvor der altsaa i Følge Grundloven var Forsamlingsfrihed), særlig om det uheldige i den tvungne Konfirmation og udgivet en Pjece derom; altsaa en Kritik af Stats- el. Folkekirkens Vedtægt. Paa det Grundlag fik Amtmanden, der var Dahl meget uvenlig stemt, Aaret efter en Kommission nedsat. Den kom og holdt Forhør over ovennævnte Lærere samt 3 Borgere, der meget vrede over hine Ytringer i Skolen havde haft privat lang Samtale med Dahl, men forøvrigt var

¹⁷⁾ H.'s Medlærer, den siden saa kendte Corn. A. i Rødding, Højskoleforst. og Frimenighedspræst.

¹⁸⁾ Lærer ved Skolen; senere i Høve i Odsherred.

¹⁹⁾ Den ejendommelige Huslærer paa Trøjborg.

gaaet meget formildede fra ham, den ene endog med Taarer i Øjnene.

Forhørene klarede, at Dahl aldrig havde misbrugt sin Stilling som Skoleinspektør til at paanøde sine Kolleger sin friere Anskuelse om Konfirmationen, Tanker, som iøvrigt Appel havde haft før Dahl som Lærling af Grundtvig. De stærke Ord den Dag i Skolen gjaldt Carstens' Konfirmation; selv kunde Dahl med Glæde undervise til Konfirmation, naar blot den var frivillig. Vidnerne erklærede, at Dahl var en retfærdig, oprigtig Mand, der sagde sin Mening uden Sky; derfor ogsaa gjerne vilde have sine Tanker kendt, f. Ex. have nævnt Pjece omdelt til Medlemmerne af Kirkemødet i Slesvig. — — Derefter skulde Dahl selv have været i Forhør, men det lod sig ikke gøre, da han nu var meget svag og fast sengeliggende. Kommissionen var ham venlig stemt, fandt ikke Sagen nær saa slem som fra først af antaget. — Hagerup mener ikke, der kan blive Tale om Afsettelse. — — Det kan gjerne tilføjes, at H. i senere Breve ser mere tilbageholdende paa D., er navnlig bedrøvet over, at den dødssyge Mands Kristentro ikke er stærk nok til at formilde hans iltre Sind overfor Modstanderne.

Kjære Ejler!

1. 12. 1860.

Vort ny Visitorium er da nu komplet [Provst og Amtmand]. Provst Hjort holdt i Søndags den første tyske Prædiken i sit Liv og slap nok efter Sigende godt fra den. Han er i god og aaben Forstaaelse med Dahl; dog tror jeg ikke, Kristendom el. »Statskirke« har været paa Tale mellem dem endnu. Han synes at være en aaben, ærlig og tillige forstandig Mand. Brask i Karlum mener nu, det er den rette Mand til at kujonere al den afskyelige Grundtvigianisme her i Byen, og at hans venlige Optræden let kan blive skarp Strenghed. For mig synes det afgjort, at Byttet er heldigt. — Vor Amtmand²⁰⁾ synes alle vel-sindede Folk godt om. Han lader ikke til at være bånge for at træde skarpt op, naar det behøves. Ravsted Sogn hører til Tøn-

²⁰⁾ Brockenhuus-Schack.

der Amt, men vælger Stænderdeputeret i Aabenraa. Sognefogden i Ravsted, der er ansat af Reventlov, stemmede forleden paa Tydskernes Kandidat. Dette meddelte Helzen [Aabenraa Amtmd.] til vor Amtmand, der øjeblikkelig afsatte ham. Han henvendte sig personlig til Schack om Grunden og fik til Svar, at han ikke havde Brug for Sognefogeder, der stemmede paa illoyale Stænderdeputerede. Derimod vilde S. ikke stryge de kompromitterede Præster af Valglisten, hvorimod han lod sig forstaae med, at de maatte betragte denne Overbærenhed som et Tillidsvotum, hvortil de kun kunde gøre sig værdige ved at stemme paa loyale Deputerede; skete det ikke, vilde han ikke kunne være Amtmand her, med mindre Regjeringen ved Afsættelser vilde vise, at den ikke lod sig bespotte. De tyske Præster viste sig ikke Tilliden værdige; hvad deraf følger, skal Tiden lære os.

9. 12. 60.

Vi have det saa slideligt her i Huset. Jeg har igjen idag opspyttet blodblandet Slim, men denne Gang uden Smerter i Brystet; mat er jeg, men iøvrigt ved god Madlyst. Dahl har det noget lignende.... Din Frygt for de tønderske Seminarister begynder jeg at dele. Det synes utvivlsomt, at der er et tydsk Parti af haabefulde Ynglinge fra Flensborg, Angel og Frisen. Kühnell vil ikke see det; Meier og Appel, for hvis Msk.kundskab jeg har mere Respekt ansee derimod den Sag for uomtvistelig. Advar ved Lejlighed Provst Hansen, lad ham undersøge, hvor de ere fødte, før han ansætter dem. Pastor Carstens har søgt at gjøre sig behagelig for begge Visitorer; de vilde ikke troe, han var tydsk, men hans Stemmegivning har givet dem Troen i Hænde. Det gl. og nye Visitorie er Kontraster i mer end Politik. Reventlov²¹⁾ fed og lasket, Schack²¹⁾ tynd og mager. Grevinde R. Modedame og Skjønhed, Grevinde S. tarveligere i Klædedragt end næsten alle Embedsfruer her i Byen, langt fra smuk, lidt halt. R.'s en Masse Børn, S.'s barnløse. R. forarmet, S. Vel-

²¹⁾ De to Amtmænd.

haver. R. halvvejs Svirebror og Natteravn, S. afholdende og helst i Seng Kl. 10, hvorfor Middagsselskaber synes at skulle afløse de R.'ske Natte-, Svire- og Spillegilder. — —

Igen et Par meget store Breve, som maa sammendrages stærkt. Det omtvistede Sprogreskript for de 49 mellemslesvigske Sogne bestemte: Skolen dansk med nogle tyske Timer; Kirken regelm. Skifte mellem tysk og dansk; de kirk. Handlinger efter Ønske. — Men Konfirmationen? Tyskerne ønskede den tysk selvsagt, mens Danskerne sagde: Naar Børnene er dansk underviste, kan de jo ikke tage en tysk Overhøring. Hagerup bedrøves over, at man bliver spidsfindig fra dansk Side, idet man kalder Konfirmationen en skole-sluttende Handling, mens Tyskerne med mere Ret kan kalde den en kirkelig Handling. Han foreslaar, sagtens paavirket af Grundtvig og Appel, den simple Udvej at dele Handlingen: »Det er jo en gammel Praxis, i det mindste her i Byen, at Overhøringen skete Onsdagen før Konfirmationen; lad den Praxis faae Hævd, saa er jo hele Vanskeligheden hævet«. Saa følger om Søndagen Bekræftelse paa tysk, ti »saa meget tysk kan alle Børnene lære«. — Lignende frit og aandelig sundt Syn og Kritik af dansk Færd viser Hagerup paa et andet Punkt. I Anledning af Købstad-stændervalget hværes danske Stemmer ved ringe Midler. Politimester Holm kalder tvivlsomme Borgere privat til sig for i al Venskabelighed at arbejde dem; og han er Bestyrer af Byens mange Legater og rige Stiftelser! Smaafolk fra Højer og Kloster faar fri Befordring og Fortæring paa Valgdagen til Tønder! Amtmanden lader forlyde, at han ikke vil handle hos dem, der ikke vil stemme paa Raadmand Diemer! »Hvor er det dog kortsynet! Hvor ganske anderledes aabent og frugthringende havde det ikke været, om man ved off. Sammenkomster havde søgt at klare Begreberne, men dertil ere vore Embedsmænd for fornemme; de ville regjere en Flok Jabrødre, men intet gøre for at drage Mængden ad Overbevisningens Vej til at følge den danske Sag.« — Valget blir saa en stor dansk Sejr: de to danske Kandidater faar 194 og 188 Stemmer, de to tyske 133 og 115. Det skyldtes bl. a. 40 dan-

ske St. fra Højer, 40 fra Vyk paa Før og 70 fra Kloster; disse sidste skyldtes især Hagerups Svigerfars Agitation, men H. er lidet stolt af Resultatet: »Grevens Slagter stemmede tysk; ved Oplæsningen af Stemmeprotokollen trøstede Greven sig lydeligt med, at Byen havde flere Slagtere osv. Her var Jubel og Flagning igaar paa den ene Side og indædt Harme og Forbitrelse paa den anden Side.... Naar jeg taler om oplysende Tale og Folkeforsamlinger, tænker jeg slet ikke paa Tydskerne; de ere ogsaa efter min Forstand uimodtagelige; derimod antager jeg, at det havde været heldigere, om man havde bevirket vor Egns dansk-sindede Bønders Deltagelse i Valget ved længe iforvejen at have holdt Møder med dem, hvorved deres Stemmegivning var bleven anderledes bevidst og frugtbar Handling. Her har efter Valgene været festlige Møder, hvori Embedsmændene flittigt har deltaget og været folkelige til det yderste; men dette forhindrer dem ikke i at spotte over Bondens Manerer og Sprog. De er forargede, naar Borgere ere saa naragtige ikke at ville tale deres danske Modersmaal, men gør samtidig danske Provindsialismer til Gjenstand for deres Vid.... At N. F. S. G. er et gammelt Vrøvl i Bedømmelsen af Sprogreskriptet, var jeg uforsigtig nok til at sige Appel forleden, saa vi skiltes i Vrede. Det er sørgeligt at se Helweg i Haderslev være en ligesaa stor Afgudsdyrker«.

Vi havde da Bispen²²⁾ i Kirke og Skole i forrige Uge. Han er dog uendelig fad og aandløs.... Han havde intet at bemærke i Skolerne. I Anledningen indbød Provsten²³⁾ alle Lærerne til Frokost om Mandagen. Jeg takkede ham, men vilde helst være fri. »Hvorfor dog?« »Jo, ved saadant Gilde er Lærerne til Byrde, desuden er vor Vurdering af Menneskene saa forskellig....«. »Jeg troer, De er besat; hvor kan De dog sige saadant noget; jeg troer netop, vi to anlægge samme Maalestok for Bedømmelsen af Folk«. Næste Dag under Rosendals Katekisation siger Provsten: »Angaaende det igaar, maa De vist have misforstaaet

²²⁾ U. S. Boesen.

²³⁾ Hjort (se Forord).

mig; ingen kan være mere demokratisk end jeg«. »Nej, Deres egne Ord i en Samtale som De maaske erindrer, var, at af den nyere Tids Ideer var ingen farligere end Nivelleringsystemet. Stand og Formue var dog det eneste, man kunde inddele Menneskene efter her i Verden.« »Ja, men da var Talen om Valget til en konstitutionel Forsamling.« »Nej, Talen var om Berettigelsen til at kunne faae Deel i en bedre Undervisning; jeg mente, den første Betingelse var Modtagelighed for den, men Provsten, at den eneste Betingelse var: Raad til at kunne betale den....«.

Kjære Ejler!

29. 9. 1861.

.... Talen var om, for hvem en med Borgerskolen forbundne Realskole skulde staae aaben. Jeg: Kun dem med Evne til at modtage den videregaaende Undervisning. Provsten: Den, som kan betale. Jeg indrømmer iøvrigt, at jeg ingen Ret har til at irettesætte Pr. for hans Aristokratiskhed, havde heller ej gjort det, naar han ikke selv havde fordret nøje Forklaring paa min Vægning. Pr. var her forresten i dette Øjeblik i et Ærind; jeg er meget glad ved at staae paa en reen aaben Fod med ham; vi kunne forhandle ikke blot høfligt, men til en vis Grad hjerteligt; han kan formodentlig som jeg selv taale en aaben Sandhed, der fremføres med Sindighed. [I samme Brev nævnes, at H. og Appel derimod af og til støder ret bestemt sammen].

Kjære Ejler!

10. 10. 1861.

.... Dahl er nok kun maadelig; jeg har kun seet ham en el. to Gange i Aar. Appel synes, Dahls Sind bliver blidere og forsonligere. Hjort og han synes at kunne prægtig sammen. Efter A.s Sigende gaae de ingenlunde udenom de brændende Sp., men udvexler med Varme og Fordragelighed og Kjærlighed deres forskellige Anskuelser. D.s større Klarhed skal gjøre, at han udøver en Del Indflydelse paa Hjort, som nok vilde stille sig anderledes til Forskjellen mellem »det levende Ord« og »Skrifttheologien«, dersom han ikke tidligere havde paa Tryk sparket saa slemt til det første.

Her er bleven oprettet en Realskole med 17 Elever i 2 Klasser. Aarlig Statsstøtte 600 Rdl. Bestyreren, en cand. theol. Brandt, lønnes med 800 Rdl. og assisteres af 4 Timelærere.... Kongens Fødselsdag gav som sædvanlig Anledning til Skandaler. Man syntes, det var saa rart at faa Borgere og Embedsmænd sammen den Aften. Det lykkedes at faa ca. 140 Mennesker samlede paa en Gjæstgivergaard; men det viste sig, de gør bedst i at holde Gilde hver for sig. Borgerne klagede, vist uden Grund ved den Lejlighed, over Embedsmændenes Fornemhed og lovede, det skulde være sidste Gang. En »dvalsk« dansksindet Maler blev noget drukken og prostituerede sig paa samme Tid, som han fik sagt nogle drøje Sandheder om deres Venlighed ved »æ Stændervaahl« og dennes Kortvarighed. Vi var ikke med Vi tænker stærkt paa Kohold til Foraaret, jeg har allerede omtrent lejet Græs til dem for Sommeren (25 Rdl. pr. Ko); 2—3 Stk. skal vi have. Staldrum, Høloft og Svinesti hører til Boligen. Mælk koster os nu o. 250 R. aarlig. Trods de ikke billige Aar er jeg nu gældfri. Marie er vist en ualmindelig dygtig og ordentlig Husmoder.

Kjære Hans!

9. 2. 1862.

Min Kone fødte iaftes Kl. 7³/₄ en Pige [Karen]. Begge efter Omst. temmelig raske. Jeg længes efter at høre fra Eder. Kan ingen af Eder gøre en Sviptur herover til Sommer? Jeg har i Vinter befundet mig bedre end forrige Vinter. Den nyfødte er den 20. Mund i vor daglige Husholdning.... Med Ejler er det maadeligt; det gaar vist langsomt, men sikkert mod Enden.... Sonne i Møgeltønder kan jeg hilse dig fra. I have nok vexlet varme Breve. Han er en flink Mand, har forfattet en Nekrolog over Dahl, o. 2 trykte Ark. Kunde Du have Lyst til at forlægge den? Der forlanges intet Forfatterhonorar. Dahls Sammenstød med Statsregimentet har gjort ham saa omtalt, at maaske dog mange er nysgerrige efter at vide noget mere om ham.

[Fra Fru Marie Hagerup] Kjære Tante! Aug. 1863.

.... Det har været en tung Tid for mig. Jeg havde glædet mig saa meget til H.s Fødselsdag, men da var han allerede syg. Fra d. 18. Maj var han ikke ud af Sengen i 14 Dage, levede ved The og Tvebak og lidt Sagosuppe. Hver Dag maatte han have Olie og Bækken. Alt skulde jeg jo passe selv. 26 Kd. Mælk om Dagen, en daarlig Kjøkkenpige, jeg var saa stiv, saa jeg næsten ikke kunde gaae op ad Trapperne. Vi skrev saa efter Mor d. 9. Juni, at en Vogn vilde hente hende d. 10. Men vor mærkelig! Den 10. om Morgenen fik jeg en Datter, saa Mor kom ret tilpas. Jeg kan ikke holde Taarerne tilbage, naar jeg tænker paa den Nat. Jeg vaagnede, havde Veer, gik ned og kaldte paa Pigen, der løb efter Jordemoderen; jeg fik de andre Piger og Børnene op. Saa op paa Loftet efter Sengeklæder og Linned, igen ned ad Trapperne. Saa var det forbi! Vi fik Bud efter Madam Hage, der kom løbende i bart Hoved. Kl. 5 kom den lille. Saa fik vi Bud efter Tante Grete, som tilbød at være hos os, for Mor kunde umulig passe os alle. Gudskelov, der er gode hjælpsomme Mennesker til! H. græd af Glæde, han var i den Grad svækket paa Legeme og Sjæl, saa han kjendte nu næppe sine egne Børn, i mange Uger kunde han slet ikke huske, vad han sagde, det forekom ham altid som en Drøm at hans Broder [Ejler] var død [13. Juni]. Det gennemrystede ham og tog ham tilbage. Vi kan ikke nok takke Tante Grete for den mageløse Pleje af H. Hvor det var en tung Barselseng ikke at kunde see sin Mand. Endelig en Dag kom han ned ad Trapperne, men jeg kunde næsten ikke kende ham. Stemmen var helt forandret, den lignede Ejlers; han var saa lang og tynd som jeg saae Ejler.... (D. 29. Juli kunde han meget mat rejse til Sild, men ikke strax bade).

Kjære Betsy!

2. Sptbr. 1863.

Tak for dit kjære velkomne Brev! Allerede af Barfods Brev til Ulrich erfarede jeg, at Ejlers Afsked fra Dig og Verden havde været saa smuk og fortrøstningsfuld som kun faa Menneskers;

jeg kan saa godt forstaae, at et saadant Minde maa give Kraft og Sjælefred for et oprigtigt troende Sind. Ejlers Troesliv aabenbarede sig saa sjælden i mundtlige Udtalelser, men deraf følger jo ikke, at det var mindre levende; gid jeg med samme Hengivenhed og Tillidsfuldhed turde gaae min Død i Møde.... Jeg har tilbragt 4 Uger paa Sild; mine Kræfter er taget godt til, men jeg har endnu Smerter i Brystet, lidt Hoste og Nattesved, saa det kan nok blive til hvad det skal med mig.

Kjære Svigerinde! [Betsy] Lillejuleaften 1863.

Tak for dine venlige Juleønsker! Din ensomme Stilling nu har ofte været Gjenstand for vor Samtale; slem og trykkende altid, men dobbelt slem ved Sygdom og andre ubudne Gjæster, men p. d. 2. S. maa Du jo derved vinde en Fasthed og Beslutningsdygtighed, som Du jo sandsynligvis vil faae Brug nok for..... Paa Krig i Vinter tror jeg slet ikke, og til Foraaret kunne Tydskerne maaske faae nok at gjøre i deres eget Hjem. Det er aabenbart, at »Slesvigholstein« kun er Feltraabet, mens en storartet Revolution er Kjernen i hele Bevægelsen; ret betegnende er den Fredelighed, hvormed vor Regjering forhandler med Tydskerne om fælles Forholdsregler for at kue et muligt Udbrud i Holsten og den Tanke, der gaar igjennem Executionskommissærens Instrux.... Her forholde de Tydsksindede sig ganske rolige; ingen af dem ønsker Krig, og ingen af dem vil under det tydske Forbund; de vide godt, hvad de ikke vil, men næppe, hvad de vil.

Tønder, 13. Jan. 1864.

Kjære Tante Mine!

....Kræfterne ere komne betydeligt, saa jeg nu kan taale at løbe paa Skøjter et Par Timer ad Gangen. Marie og Børnene er raske, saa vi har al Grund til Tak; men Stillingen er dog noget uhyggelig paa Grund af de fortvivlede politiske Forhold. Havde vi endda Tøvejr, men den langvarige Frost gjør vist Dannevirkestillingen betydelig svagere; paa Udlandets Hjælp, før efter at vi har maattet vige fra Dannevirke, troer jeg ikke. Dog

naar Nøden er størst, er Hjælpen nærmest; jeg tænker, Tydskerne kommer op at slaaes indbyrdes inden ret længe. Den Augustenborgske Svindel har endnu ikke forplantet sig herop; vore Tydskere ere endnu rolige og egentlig ikke fornøjede med den hele Gænge.... De stakkels Soldater maa døje meget i denne haarde Kulde. Seng er Luxus. Et uldent Tæppe, deres Klæder og et Knippe Halm i en Lade el. Barakke er en haard Tur i 10—12° Kulde. Der sørges vel for uldent Undertøj, men der gaaer Tid, før 60,000 kan blive forsynede. Jeg synes, man blot af Msk.kærlighed burde enes om at vente, til Kulden ophører.

Kjære Svoger!

Tønder, 11. 2. 1864.

Tilbagetoget forfærdede os alle. I Søndags [d. 7.] kom her 16—18 Kanoner fra Frederiksstad til Nørrejylland. Folkene blev godt beværtede af alle vore Tydskere; de var her 1 Time. Den Dag rejste næsten alle Embedsmændene; ogsaa Politi og Gendarmer. De tydske Borgere dannede saa Sikkerhedskomité til Ordens Oprethold; skiftes til at holde Nattevagt; udpegede for Politimester Holm, hvilke der helst burde rejse. Søndag Aften stort Spektakel, kgl. Skilte nedreves, Sang og Skraal til Kl. 4 Morgen, hvorefter flere rejste: Amtmand, Præst, 1 Herredsfoged, Branddirektør, 4 Toldere, 2 Lærere, 1 Aktuar o. fl. tildels med Hujen og Snebolde efter. Ogsaa alle Seminarielærerne. Folk var sanseløse; flere kunde godt blevet. Lærerne var af de udpegede, men jeg har altid haft godt Forhold til Borgerne og blev; ingen har heller krænket mig. Fysikus Ulrich blev ogsaa trods Rejseordre. Mandag Aften Pøbelhujen foran hans Hus: Hanne- mand herut! Han kom modigt ud, de blev lidt flauue, han frabad sig Komite-værn, lovede at rejse Tirsdag imod Rolighed. Om Natten dog Snebolde gennem hans Ruder. Ligesaa hos Herredsfoged Kjers og i flere Huse. Om Tirsdagen proklameredes Hertugen under megen Flagen, som Komiteen bevægede flere danske til at deltage i for at undgaa Pøbelens Rudeknusen; ligesom den fik Holm til for egen Skyld at undlade en modig Protest paa Torvet. Han tog saa til Møgeltønder indtil idag, Tors-

dag. Ingen af os tilbageblevne har flaget. Jeg har færdedes uantastet og fra afgjort Tydske faaet Beviser paa Agtelse samt Forsikring om Værn; Trudslar er da heller ej udførte mod mine Vinduer. Hovedanken er jo dansk Skolesprog; og man har derfor truet os to Lærere, der vovede at holde Skole igen i Tirsdags (det halve Antal Børn mødte); der skete dog intet. Men efter Komiteens venlige Henstilling har vi dog nu indstillet foreløbigt....

Fredag 12. 2. 1864.

Ulrich var her idag, meget forbittret. Iaftes lod han sin lukkede Vogn gaae til Møgeltønder; selv gik han og Hustru bag- efter. En Sværm fulgte i nogen Afstand. Da de udenfor Byen steg ind, fandt de en Sten i den. Han har lejet Familien ind i en Bondegaard, selv kommer han daglig herind. Saadan spektakles mod den, man vil af med. Holm fortalte mig i Middags, at Frits Münster²⁴⁾ vist endnu var i Ladelund, mens alle andre Præster var fordrevne mod Flertallenes Ønske i Sognene. Civilkommissær v. Zedlitz kræver Embedsmændenes Underskrift paa et »Revers«; det har Holm ingen Betænkelse ved. Saa længe han da kan blive, kan jeg ogsaa. De fleste Embedsmænd tog til Møgeltønder og kommer nok tilbage imorgen. Kjer holder foreløbig Herredskontor i Møgelt.; bedst ogsaa, han bliver borte. Appel kom igaar, men har i 4 Nætter ogsaa været derude for at skaffe mere Ro til sin Kone, som ligger i Barselseng. Tydske Naboer har vist hende overraskende Deeltagelse. Holm har ledet 2 Landudlejninger som Tumultuanter dog forstyrrede, fordi det pirrer dem, at danske Embedsmænd endnu skal kunne foretage sig noget. Dog ingen personlig Forulempelse af ham. Giver Civilkommissæren Ordre til tydsk Sprog i Skolerne, hvor det var før 50, er det spændende, om Provster og Amtmænd kan forene dette med deres Troskabsed. Kan de ikke, gaar altsaa hele Præste- og Lærerstanden, jeg altsaa med.

²⁴⁾ Da hans Hustru med en lille Datter (nu Fru Pastor Braren i Højer) søgte nordpaa om ad Tønder, fik de Sten ind i Vognen. De maatte vende tilbage, ingen Skib fra Jylland til Khvn.

Kjære Hans!

25. 2. 64.

Postforbindelsen med Ribe er ophørt.... Af danske Aviser ser vi kun den magre Vestslev. Tid. Vi har faaet en ny Borgemeister, Holm er afsat. Skolesproget bliver sandsynlig tydsk, og vi alle afsatte. Om man ogsaa vil fratage mig Økonomiposten ved Vaisenhuset. veed jeg ikke. Haaber at beholde den. Ellers alt vel.

Tønder, 21. Marts 1864.

Kjære Svoger!

.... Efter 3 Ugers ufrivillig Ferie begyndte vi Skolen igen 2. Marts paa Dansk, uforstyrret, men med kun $\frac{1}{4}$ Børnetal. I forrige Uge var her Afstemning om Skolesprog: af 650 stemte 504 for tydsk, 1 for dansk, skønt næppe 80 Familier har tysk Hussprog. Tydsk bliver vel saa snart gjenindført. Igaar fik alle Lærere fra Magistraten en Skrivelse om inden 23. ds. at erklære: ob Sie künftig bereit und im Stande sind den Unterricht in deutscher Sprache ertheilen, sowie Ihre Befähigung dazu gehörig nachzuweisen. Jeg kan jo vedlægge Vidnesbyrd fra Pastor Hoecker i Sørup, at jeg har undervist tilfredsstillende paa tydsk, om de saa vil være tilfreds med det. Holm tilbageholdt ufornuftigt nogen Stempelpapir-penge, hvorfor de har forvist ham fra Slesvig; han tog til Møgeltønder, hvorfra de ikke synes at ville fordrive ham. — Efter nogle Ugers ungarsk Indkvartering har vi nu preussisk. Vi har 2 Mand, høflige og tilfredse med, hvad vi giver dem. Jyderne har det værre, Møgeltønder f. E. skal levere 8 Slagtestude hver 3. Dag. Der kjæmpes nu daglig ved Dybbøl, jeg hørte imorges tydelig Kanonskud ved at staa op til en Grøfttevold (6—7 Mil). Det gjælder nu om sejt Udholdenhed 3—4 Uger, saa haaber vi, vore Fjender faar andensteds Ærinde. — Betsy i Solt er et mageløst modigt og fortrøstningsfuldt Menneske, rolig og fattet. Skønt hendes Søster og Svoger Barfod²⁵⁾ har bedt hende følge med dem [fra Sørup], vil hun blive sin Tid ud.

²⁵⁾ Præst i Oversø, senere Sørup; sidst i Vaabensted paa Lolland, g. m. Hanne Thomsen.

Hvor mange kunde gøre hende det efter? Godt, at stakkels Ejler døde fra alt dette! — Fysikus U. har nu atter sin Familie hos sig; den var en Tid hos Pastor Sørensen, V. Vedsted. Han var den, der traadte modigst og bestemtest op under Fastelavns-spektaklet. Vor Amtmand, Grev [Brockenhuus] Schack, er afsat og rejst til Kbh. Hans Eftermand, Fontenay, har patriotisk ofret en behagelig Stilling i Kiel for at tage Vrøvlet her. Vore tyske Borgere glæder sig ikke til, at Sl.-H. kan blive en preussisk Provins. Vore Naboer er stadig venlige; derimod piner det mig at se de ny Embedsmænd; dog — det er en Overgang, vil vi haabe.

Kjære Hans!

14. 4. 1864.

Der er endnu intet afgjort om os tre tiloversblevne Lærere; vi blir antagelig afskedigede. Vi har fortsat Dansk for det lille Børnetal, men da vi skulde begynde igjen efter Paaske, lod Patronatet os Borgmester og Raad os vide, at Undervisningen skulde ophøre indtil videre, skønt Civilkommisærrens Bemyndigelse endnu ikke foreligger; saa forbitrede er de paa dansk Skolesprog. At derimod de to Skoler, hvis tyskdannede Lærere er fra før 1851, begynder paa Tydsk, maa da ligeledes være for tidligt. — Jeg har jo imidlertid Stilling baade som Lærer og som Vaisenhus-økonom. Dette sidste er med $\frac{1}{2}$ Aars Opsigelse. Hvis de ikke ligefrem vil fare lovløst frem, bliver jeg vel siddende et halvt Aar endnu. 17 danske Embedsfamilier og 4 ugifte er borte, enten flygtede eller afsatte; 17 danskfødte er her endnu, desuden 6 tydskfødte. Her er kun kommen 5—6 nye. Der har længe været stille med Afsættelser; man mangler vel dansktalende Sl.-H. at sætte ind.

Brev fra Betsy igaar. Hun har solgt sine Heste for 423 R. og alle Køer paa 2 nær til gode Priser. Det var rigtigt, hun blev; men hvor har det været en haard Tid for hende.

Kjære Broder!

Tønder, d. 28. April 1864

Tak for dit lange Brev! I gjøre os en meget stor Glæde ved at skrive ofte. Vi have naturligtvis været urolige for Gotfred

[Broder], men da han hidtil ikke er nævnt blandt de saarede el. faldne Officerer, antage vi ham i god Behold. Lad os vide hans officielle Bestilling.... Frits Münster i Ladelund og Brask i Karlum er inderlig kede af deres Stilling. Sognets Folk ignorerer dem, Kirkerne næsten tomme, sl.holst. Fane paa Taarnet. De velsindede tør ikke komme til dem. Da Münster var meget afholdt, er dette jo helt unaturligt nu. Mens de andre Præster dernede i Tønder Provstis blandede Distrikt enten bortjoges definitivt el. for kort Tid, var han den modige, der blev; det kan de ikke glemme ham. Hans Ruder knuses; fulde Folk laver Spektakler; man sender Landløbere ind til ham, grove og paa-trængende. En saadan bad om Hjælp til at komme op til den danske Hær i Jylland — formodentlig sendt for at faa Lejlighed til at angive M. for Spioneri. M. var dog for klog til at gaae i den Fælde. Skønt hver Mand ved, at alle indfødte i de to Sogne har dansk Hussprog, erklærede de dog ved Afstemning for Visitationet (Fontenay og Provst Carstens), at Sproget var gemischt, og alle ønskede de udelukkende Tydsk i Kirke og Skole. Amtmanden maatte endog gjentage Spørgsmaalet til en, som forstod saa lidt Tydsk, og saa sagde han dog gemischt! Visitationet spørger stadig Præsterne, om de ikke helst vil søge Afsked, da de dog ikke kan være innerlich bereit at tjene det ny Styre. Pastor Koch i Burkal svarede, at, naar Pastor (nu Provst) Carstens havde udholdt dansk Tryk i 13 Aar, kunde han (K.) nok holde tysk ud i 13 Mdr. Denne Manøvre, der jo vilde spare dem for at øve de pinlige Afsættelser, er dog ikke lykkedes en eneste Gang endnu. — Lærer Appel er stadig Gjenstand for Forfølgelse. Fire Gange ituslaaede Ruder. Politimester Bleicken umaager sig med at finde de skyldige (skønt A. de 2 sidste Gange undlod Anmeldelse), for at det ikke skal se ud, som Pøblen tager Tøjlerne fra ham. Fra Holm skal jeg hilse, jeg besøgte ham i Mandags i Møgeltønder, hvor han har lejet til sin Familie, som flytter derud i næste Maaned.

Monrads Ytring, at om 2 Maaaneder ser alt bedre ud, kan jeg ikke fæste Lid til, saa længe Preussen ikke tvinges med Vaa-

benmagt, og Frankrig og England vedbliver jo at prædike Fred. — Hilsen fra min Kone. Vi er lidt modfalden ved Tanken om mulig at skulle forlade saa god en Stilling, som vi ikke kan haabe at faa andensteds. Men med det halve Aars Opsigelsesfrist kan jo meget forandres.

Kristi Hmf.dag (5. 5.) 1864.

Kjære Hans!

Lad mig endelig vide, om Du har modtaget Brev fra mig, dat. 28. og 30. f. M. Og opgiv mig en dansksindet Mand et el. andet Sted i Tydskland, der kunde være Mellemand i vor Brevvexel. Da Civilkommissæren nu endelig har paabudt tydsk Skolesprog, venter jeg min Dom imorgen el. overmorgen. Fru Holm er nu ved at flytte ud til sin Mand. Afsættes jeg, vil de gjerne lade os bebo nogle Værelser i deres Hus, hellere end at det skal staa tomt. Men maaske faar Münsters fra Ladelund ogsaa Brug for det, hvis hans Afsættelse trækker saa langt hen, at hans Hustru paa Grund af ventet Nedkomst ikke kan rejse længere bort. — —

Som Forklaring paa næste Brev hidsættes her 5 Skrivelser, vexlede mellem H. og Skoleautoriteterne paa tysk; her i kort Gengivelse:

1. Paa herv. Skolekollegiums Anmodning opfordres De herved til at erklære, om De er i Stand til og er villig til at undervise paa tysk i herv. Vaisenhusskole for Fremtiden og kan meddele Bevis for Ævnen dertil. Indgaar den ønskede Erklæring ikke til 23. Marts, anses dette som lig med en benægtende Erklæring.

Tønder Skolepatronat, 19. Marts 1864.

Bleichen, cst. Diemer. E. Jacobsen. H. Feddersen.

Th. A. Todsén.

2. H. svarer, med Henvisning til sin Lærergerning paa tysk i Sørup og Pastor Hoeckers bilagte Vidnesbyrd, at han har undervist til dennes Tilfredshed og er villig til at paatage sig det igjen i Tønder, men at 13 Aars Mangel paa Øvelse vel vil gøre

ham det vanskeligt at tale helt korrekt, og at han derfor ikke ved, om Skolen kan være tilfreds med hans Ydelse.

3. Den høje øverste Civilforvaltning har paalagt os Udførelsen af dens Forordning ang. Undervisnings sproget i Tønder Skoler og tillige overdraget os, for det Tilfælde, at Gennemførelsen skulde gøre Forandringer i det herværende Lærerpersonele paakrævet, da at give den nærmere Beretning og Forslag derom. — I Medfør heraf og i Følge Forordning af 4. April 1845 opfordres De da til at give en kort Fremstilling af Deres Forhold: Fødested, Uddannelse, Embeder samt at afgive en Erklæring om, hvorvidt de under de nærv. Forhold, der forudsætter hos den herv. Skoles Lærere ikke blot fuldt Kendskab til det tyske Sprog, men ogsaa en inderlig redebøn Medvirkning i og for herv. Befolknings og især Ungdommens Interesser, er rede til frivillig at nedlægge Deres Stilling og i saa Fald nærmere at begrunde Deres omtrentlige Krav paa Tillæggelse af en Pension eller Bevilling af Rejsespenge.

Kirkeprovst og Magistrat for Tønder, 6. Maj 1864.

(A. Valentiner, M. Bleichen, H. Føddersen, Tødsen,
Raabe, Wedersøe).

4. Som Tillæg til vor Skr. af D. D. meddeler vi Dem herved, at vi har fundet os foranlediget til at suspendere Dem indtil videre fra Deres Embede som Lærer i den højere Klasse af herv. Vaisenhuskole.

5. Som Svar herpaa giver H. da Oplysninger om sit Levned: Født paa Gaarden Raunstrup paa Sjælland; gaaet i lærd Skole og Relskole i Kbhn.; 2 Aar paa Jonstrup Seminarium; 4 Aar Huslærer: 2 hos Kammerjunker Castenskjold, Hagededgaard, 2 Aar hos Kammerjunker v. Deurs, Frydendal; derfra Soldat i 2 Aar; saa ved Anfordring fra den overord. Regeringskommission i Slesvig Afsked fra Militærtjenesten og ansat som Elementarlærer i Sørup $\frac{3}{4}$ Aar og som Distriktslærer i S. Smedeby o. 2 Aar; derefter forflyttet til Tønder Foraaret 1853, og i 58 tillige Økonom ved Vaisenhuset. Skønt rede til »af et helt Hjærte at virke for herv. Befolknings Interesser« foretrækker jeg dog fri-

villig at nedlægge Gærningen, fremfor at min Undervisning paa tysk skulde blive betragtet som utilfredsstillende, og detté medføre Afsked. . . . Det maa synes ret, at en Lærer faar Pension, naar hans Afgang skyldes ændrede Forhold. Saaledes er der ogsaa gaaet frem med tidligere Lærere under tilsvarende Forhold.

Tønder, d. 11. Maj 1864.

Kjære Hans!

Endelig har jeg faaet en foreløbig Ende paa min Uvished. Jeg er suspenderet fra mit Lærerembede, uvist om med el. uden el. med en Deel af min Løn. Maaske kunde jeg have vanskeliggjort Patronatet min Afskedigelse ved at udelade de 6 sidste Linjer af Skrivelse Nr. 2; men dels vilde det være bleven tungt at arbejde sammen med lutter sl.-holst. Kolleger, dels var min Erklæring uden de Linjer bleven mindre sand. Da der i Nr. 3 er Tale om »Reisegeld«, blev jeg urolig for, om man ogsaa vilde afskedige mig som Økonom; men en Samtale gav mig Vished for, at man i alt Fald vil respektere det halve Aars Opsigelsesfrist. . . . Vi 3 danske Lærere fik enslydende Skrivelser, og Appel og jeg gik en Aften hen til Advokat Gjessing for at drøfte Sagen. Da der kunde opstaa Tvivl, om man vilde give os Pension, hvis vi ikke fratraadte frivilligt, enedes vi om Frivilligheden. Forøvrigt er min Stilling vanskeligere end Appels; thi han kan ikke tilstrækkelig Tydsk, har da ogsaa affattet sit Svar paa Skr. Nr. 1 paa dansk; men alle ved, jeg har undervist paa Tydsk og for saa vidt nok kunde fortsætte; min frivillige Bortgang bliver saaledes mindre vel motiveret i Nr. 5. . . . Sandsynlig faar jeg da nu Pension og beholder Økonomien indtil videre, og min Stilling er saaledes bedre end de fleste slesvigske Læreres. Lidt komisk er den foreløbige Varetagelse af vore Embeder. Appels Afløser er 20 Aar gl., uden Seminarium, men har været dansk(!) Privatlærer i Enklaverne. Min Efterfølger er min gl. Elev, har været Hjælpelærer 1 Aar i frisisk Sogn, derefter 2 Aar paa det danske Seminarium her, har ingen tydsk Privatundervisning faaet og kan følgelig kun det Tydsk, jeg har lært ham!! . . . En

Mand her i Byen spiller en egen Rolle; det er Pastor Carstens: Præst her før 48 allerede, altid anset for slev.-holst. venlig; ved Hjorts Afsættelse Hovedpræst og Provst og som saadan med til de sydlige Sognes Afstemninger om Kirke- og Skolesprog; nu afløst af Valentiner; i dansk Tid loyal i sine Udtalelser, men højste sl.-holst. Flag ikke blot i Fastelavnsdagene (det kunde være af Frygt), men ogsaa, da Dybbøl faldt. Har besøgt mig idag i Skoleærinde, behagelig, men usikker i sin Optræden, misbilligede Udnævnelser af min Efterfølger m. m. Kort sagt: Hele hans Optræden bestyrkede min Overbevisning om, at han endnu antog sig sikker under alle fremtidige Eventualiteter.... Betsy rejser til Sjælland først i Juni. Frits Münster og Brask er afsatte; de maatte bede om snarlig Forløsning, da Stillingen var næsten uudholdelig.

Kjære Tante Mine!

5. 5. 1864.

Foreløbig er da nu min Skjæbne afgjort. Jeg er d. 7. d. M. bleven suspenderet indtil videre som Lærer, og d. 14. opsagt som Økonom til Fraflytning d. 15. Novb. Jeg vil vist med det første blive afskediget med en lille Pension. Jeg vil nu søge, til vi seer, hvad der kommer ud af Conferencen under Vaabenhvilen. Med let Hjerte tager jeg ikke Afsked med dette Hus og denne Stilling, der var helt efter mit Hoved.... Man maa forbauses over den Sikkerhed, hvormed alle Foranstaltninger foretages, som om Slesvig aldrig mere kunde komme under Danmarks Konge. Gid vor Regjering, om den atter faar Magten her, vilde lade sig belære af Fremgangsmaaden nu. Gid den da, som Magthaverne nu, vilde lade enhver, der skulde ansættes, og om hvis Sindelag der næredes Tvivl, erklære, om han var »innerlich bereit« til at virke i dansk Aand. Vi vilde da sandsynlig blive fri for mange tvetydige Embedsmænd med skadelig Indflydelse. Det er slemt, at der i denne Tid samles en Deel Bitterhed hos dansksindede, der maaske skaffer sig Luft, om Forholdene gaaer om igjen. En Forpagter Frølich paa Ellehus ved Løgumkloster har man især i Kikkerten. En alvorlig Tugtelse efter lovlig Dom

vilde ogsaa være vel fortjent. Han var Hovedmanden ved Faste-lavns-Optøjerne her i Byen osv. Han har tilsendt Pastor Mørk i Hostrup en sl. holst. Broschüre, ledsaget af flg. Skrivelse: Zur gefälligen Nachachtung sende Ich Ihnen beifolgende Schrift. Möge sie ihre Früchte tragen, möge sie Sie veranlassen freiwillig das Amt niederzulegen, das Sie bisher zu Spott und Hohn der Bevölkerung ihres Sprengels [Sogn] geführt haben. Werden Sie jetzt endlich mal inne [forstå], dass Ihre Zeit von Ihrer reichen Pfründe (von Ihrem »Levebrød«) zu scheiden gekommen ist, und daher gehen Sie, ehe man Sie fortjagt. Das wünsche vom gansen Herzen H. Frölich.

Det Brev er dobbelt latterligt, da Mørk er meget affholdt. Næppe mer end 1 Mand, en Grdjr. Mommsen, ønskede hans Afsked. (Frölich boer i et Nabosogn) . . . Her i Tønder vredes man over, at Ulrich lader sine Vinduer staae med tilslaaede Brædder i St. f. at sætte nye Ruder i . . . Münster i Ladelund maatte da skaffe sig Afsked, især for sin Hustrus Skyld . . . Jeg skal hilse dig fra Marie. Idag er det 5 Aar siden vort Bryllup. Jeg var dengang saa ussel, at jeg næsten kun var saa længe af Sengen, som mens Vielsen stod paa. Mit Helbred er nu langt bedre.

Kjære Søster!²⁶⁾

Tønder, 19. Maj 1864.

. . . . Hvad jeg frygter mest, er en Fredsslutning, hvorved indføres slesvigsk Indfødsret [-krav], 2aarigt Studium i Kiel som Betingelse for Ansættelse her, og dansk Sprog indskrænket som før 1851. Det seer saa uskyldigt og rimeligt ud, saa de »venskabelige« Magter godt kunde tænkes at ville tvinge Danmark til dette, og dog vilde det være omtr. ensbetydende med Slesvigs fuldstændige Fortydskning og Løsrivelse fra Danmark. Jeg tænker mig, Danmark har en god Klemme paa England og Rusland ved at forestille dem, at hellere end at gaa ind paa saa-

²⁶⁾ Marie, gift Münster paa Oremandsgaard.

danne el. lign. Betingelser, vilde vi foretrække direkte Forhandling med Preussen og Østerrig, hvorved Holsten afstodes til Pr., og Østerrig fik nogle Millioner i Krigsskadeserstatning, mod at Slesvig sluttedes helt til Danmark. Det gik Pr. og Ø. sandsynlig ind paa, hvorimod hverken Engl. el. Rusl. vilde taale, at Pr. fik Flaadehavn i Kiel. At nogen Magt ved Fredsforhandlingerne understøtter os uden af egen Interesse, troer jeg lige saa lidt, som at Pr. af andet end Egennytte interesserer sig for den »verlassene Bruderstamm«.

Køligheden mellem preussiske og østerrigske Officerer er vel kendt. Som et komisk Træk kan anføres, at en østerr. Officer, der ligger i Møgeltønder, befalede en gennemrejsende Trup Musikanter at spille »den tapre Landsoldat« paa Gaden i M. Da den senere kom her til Byen, vilde den, vel derfor, ikke spille Oprørsangen.... Der er nu vist kun 1 dansk Præst (Kristiansen i Medelby) tilbage her i Amtets 10 blandede Sogne. Flensborg, Gottorp, Husum-Bredsted Amters 38 blandede Sogne er, saa vidt jeg ved, rensede for danske Præster paa 4—5 nær, deriblandt Ejlers forrige Kapellan, Feilberg, der nok endnu sidder i Store Vie.

Kjære Tante Mine!

Tønder, 28. Maj 1864.

.... Fra Madam Hage skal jeg hilse dig. Hun tager sig Kri-gen meget nær. Allerede Fr. 7.s Død aflokkede hende mange Taa-rer. Især piner det hende, at de Tirsdag efter Fastelavn var svage nok til at hejse Oprørsfanen for at skaane deres Ruder. Venligt sindede bad dem om det, da de ellers ikke kunde værne dem mod Overlast. Forresten er Humlekærren stadig Samlingssted for alle Danske. Mandens flegmatiske Godmodighed og Konens livlige, aabne Hjærtelighed gjøre dem afholdte, selv af de tysk-sindede Et lille morsomt Træk fra et Skomagerhjem: Da Oprørsfanen kom til dem, syet ude, fordi hans egne Kvinder ikke vilde sy den, spyttede han paa den; og pligtskyldigst spurgte da hans Dreng: »Skal æ aa spytt aa'en, Mester?« Fra Marie skal jeg hilse. Hun har sin Nød med Forplejningen af vore 3, for-

ovrigt skikkelige østerr. Soldater Det er mærkeligt, at Fysikus Ulrich endnu ikke er afsat; hans Praxis tager af, men han ser ellers som altid lyst paa det. Dog frygter ogsaa han, som mange, at efter Fred med Pr.-Østerrig følger Krig med Prætendenten og Slesvigholstenerne, understøttede af Forbundet Ulrichs Børn savner Skolegang. Det forslaa saa lidt, at Realskolens Bestyrer og Pigeinstituttets Lærerinde gaar omkring og giver Privattimer i danske Familier.

Kjære Betsy!

17. Juni 1864.

Du er da nu forhaabentlig i god Ro paa Oremandsgaard. Vi længes efter at høre, hvordan det gik med Auktion og Bortrejse. Er der Rimelighed for, at Tønder kommer i den danske Del af Slesvig? I saa Fald kunde jeg vel til Novbr. atter tiltræde mit Embede. Paa activ Hjælp fra andre end maaske Sverig tror jeg ikke. Altsaa ingen Udsigt til, at Pr.-Ø. slaar af paa Fordringerne. Enes man om Sligrænsen, bliver der endda Uoverensstemmelser nok til at kunne sprænge Konferencen. Imidlertid tiltager Demoralisationen her, saa det bliver et vanskeligt Land at tage imod. — Midt i alt det sørgelige en lille Ting, Byen her morer sig over. Herredsfoged Kjer, afsat i Febr., ejer eget Hus her, har lejet det ud til den ny Borgmester, Hr. Bleichen. Fra København har Kjer med Sonne i Møgeltønder som Mellemand faaet sin sædvanlige Forsyning af Tørv kørt hjem til Huset. Hr. Bleichen gjør sig jo nok sine Tanker om dette haabfyldte Drilleri! — Fortsat 24. Juni. Under 18. d. M. har jeg faaet definitiv Afsked som Lærer. Appel og den 3. danske Lærer samme Besked. Det er svært at holde Bitterheden borte i Længden. Haan og Løgn mod mig og mine faar større Indflydelse paa min Stemning end ønskeligt, dersom jeg vil tænke paa fortsat Virke her.... Krigen synes jo nu at skulle begynde igjen i Morgen; enten er Danmarks sidste Time slaaet som selvstændig Stat, eller ogsaa faar vi fremmed Hjælp, og saa er der vist langt til Enden

Kjære Hans, Svigerinde og Søster! 10. 8. 1864.

.... Jeg søger 2 Degneembeder paa Fyn, Ørsted og Skovby, men har vel lidet Haab. Dersom de nugældende Regjeringsgrundsætninger følges til Vinter, maa vi fortrække, da ikke-indfødte, der afsættes, tillige forvises. Vi kan næppe faa Bolig i Holms Hus, da han som født i Møgeltønder nu bliver en indfødt Sl. Holst., der saaledes kan flytte hertil igjen. Jeg var glad ved at se, at Kongen ved Rigsdagens Aabning modtoges med de reglementerede Hurra'er. De stakkels Enklavebeboere er meget nedslaaede over, at ogsaa de skal overgives til Tyskland. Det nye Danmark maa begynde med en Statsgjæld paa o. 100 Millioner R., hvoraf de 30 formentlig skal betaales, før Besættelsen ophører. Det er tungt, at ogsaa de stakkels dansksindede Indbyggere skal have deres Del af den voldsomme Skattebyrde Af Statskassen faar jeg ifølge Skr. fra det slesvigske Ministerium en midlertidig Indtægt af 350 R. aarlig. Det er jo endda noget. Kan vi faa billig Bolig i et af de fordrevne Embedsmænds Huse, bliver vi her nok i Vinter Forresten lærer man en Deel nu. Det er saa let at sætte sig ind i Sl. Holst.s Sorg og Harme over for 12—13 Aar siden at see de danske Embedsmænd overalt paa Gaden. Jeg forstaar, hvor ondt det maa have gjort de gamle Lærere at see al den Tid og Møje spildt, de havde anvendt paa at fortrænge det danske Sprog, se det rige Seminarielegat her blive anvendt til at fortrænge Tydskeriet. Jeg troer, at de af os tilbageblevne, som endnu ikke er gaaet helt op i Bitterhed og Hævnlyst, vilde være fortrinlig skikkede til med den hidtil desværre ringeagtede Hensynsfuldhed at begynde Fordanskningsværket igjen. Hvor jammerlig forekommer mig nu den Holden Taler ved Festlejligheder om den danske Kjæmpekraft og den tyske Fejghed og lign. Pralerier, hvori Folk som Thurah og Kühnell havde deres Styrke, og hvis Hulhed de viste ved at være de første til at flygte, da Dannevirke var rømmet. Man lærer Folk at kjende ved saadanne Lejligheder og faar ofte nogen Ringeagt for dem, man før saae hen til som sine Venner, og nogen

Agtelse for sine Modstandere. Nu ere Tydskerne paa det Standpunkt, som vi Danske begyndte at komme over. Enhver, der ikke er Sl.Holst., er en slet Person. For 10—12 Aar siden var i mange Danskes Øjne en Tydsker og en Kjæltring omtrent det samme; et Menneskes Værd altsaa uadskillelig fra hans politiske Stade.

[Det er for én Gangs Skyld 2 Breve, der er slaaet sammen, da de indeholdt meget fælles].

Kjære Tante Mine!

Tønder, 26. Aug. 1864.

.... Min Eftermand er en Hr. Müller fra Anhalt-Bernburg. Man afskediger Folk fra Kongeriget, fordi de ikke er indfødte Slesvigere, og ansætter Udlændinge i Stedet! Ikke engang vore Hjemmetydskere synes rigtig om det. Jeg kan imidlertid lettere forhandle med en rigtig Tydsker, som tør forudsættes ikke at være Dänenfresser. Fysikus Ulrich har du vel set hos Svogeren. Ingen Embedsmand har gjort sig saa fortjent af Tønder som han, og saa lønnes han med at stenes ud af Byen af Pøbelen, medens Borgerne istedet for at misbillige dette gaae ud af Byen for at see paa Forestillingen (9. Septbr.) Han er nu besluttet paa at forlade Byen, saa modbydelig er Opholdet blevet ham. Der var atter Hujen og Piben udenfor hans Hus forleden Aften; jeg var just hos ham. En tydsksindet Borger, der for nylig søgte Lægehjælp hos ham, turde ikke sees at gaae ind ad Gadedøren, men prøvede Bagdøren; og da den var lukket, klatrede han over et Plankeværk ved Naboens Have!

Kjære Hans!

15. 8. 1864.

Overbringeren heraf, Seminarieelev Frederik Kristensen²⁷⁾, opdraget her i Vajsenhuset, kan ikke forliges med den Tanke nu at gaae paa Tønder Seminarium, hvorfor jeg gerne vilde hjælpe ham paa Jonstrup el. Blaagaard. Jeg har bedt Seminarielærer Jensen gaae ham til Haande med Raad og Daad. Hvis de 16—18 Rdl., han fører med sig, slipper for tidlig op, beder jeg Dig

²⁷⁾ Blev Lærer i Esbønderup og siden i Ballerup.

mod hans Kvittering udbetale ham af mine Penge, hvad han ønsker, indtil et Beløb af 30 Rdl. Et Middagsmaaltid ved Eders Bord vilde jo vist være ham meget velkomment, hvis han skal blive flere Dage i Kbh.

26. 9. 1864.

Vil du, kjære Hans, læse hoslagte Brev, slaae en Konvolut om det og spendere et Fodpostfrimærke paa det til Skolelærer Appel, adr. Hr. cand. theol. S. Høgsbro, R. af D., Vesterfælledvej 6 Det idag modtagne Brev fra Frederik Kr. glædede mig meget. Tak for dit Brev og for din Ulejlighed med Pengene. Frederiks Moder har med Taarer i Øjnene bedet mig takke dig saa mange Gange for din Godhed mod ham, hun er saa taknemlig derfor. Kan du uden at generes for meget give ham et Maaltid Middagsmad, naar han om Søndagen kommer til Byen, vil han aabenbart blive meget glad; da han er den personificerede Spar-sommelighed, anbefales han til Vilhelmines Bevaagenhed.

Kjære Betsy! Rejsby ved Ribe, 27. Oktbr. 1864.

Omsider er jeg da ganske ude af Virksomhed. D. 15. d. M. afleverede jeg til min Eftermand, Hr. E. Müller fra Anhalt-Bernburg, en Mand paa ca. 25 Aar, gift for nylig. Afleveringen fandt Sted med en vis Højtidelighed i Overværelse af hele Magistraten. Vi har lejet for i Vinter en lille ret hyggelig Bolig til Gaarden hos en dansksindet Maler. Sørgeligt er det, at Drengene nu er overladt til fuldstændig Fortydskning; kun 3—4 af Drengene²⁸⁾ kan til Nød gjøre sig forstaaelige paa tydsk, mens 6—8 er i Stand til at forstaa tydsk Tiltale. Da M. synes at være meget pietistisk, saa at han foruden Aftenandagt holder Bøn med Drengene ved hvert Maaltid, er Politik vel mindre betydende for ham.

Vore Børn savner Drengene meget. Vi er f. T. paa Besøg hos forskellige af Maries Slægt. — Dersom jeg kan faae varig Pen-

²⁸⁾ Drengene fik 4 ugentlige Timers Undervisning i tysk i Vajsenhuset.

sion ogsaa af min Indtægt som Vajsenhusforst., er jeg daarlig tjent med et lille Lærerembede. Jeg har ogsaa tænkt paa at oprette et dansk Privatinstitut i Tønder, dersom Tilladelse dertil kan faaes.

Kjære Hans!

Febr. 1865.

.... Min Privatskole har begyndt med 8 Piger og 3 Dreng. Ved Hjælp af Understøttelsen fra Regjeringen har jeg nu i mdl. Indtægt o. 48 Rdl. Med 60 Rdl. mdl. troer jeg at kunne komme igjennem, men hvor faaer jeg saa de 12 fra? Maaske faaer jeg 2—3 Elever mere fra Paaske. Jeg vil nødig til Regensburg²⁹⁾ om Støtte, da jeg troer, det gaaer af hans egen Pung. Desuden vel ogsaa heldigst, om Skolen kan bære sig uden anden Hjælp end min Pension. Foreløbig har vor danske Apoteker overladt mig uden Betaling et Værelse til Skolestue; skal jeg leje Lokale, gjør det et slemt Indgreb i mine Indtægter; men jeg søger nødig Understøttelse; mange er meget anderledes trængende end jeg.

6. 2. 1865.

Tak, kjære Tante Mine, for dit venlige Brev af 25. f. M. og for det indlagte Beløb! Det kom selvfølgelig meget godt tilpas, da Rejsen jo havde kostet en Deel, og jeg vilde haft ondt ved at slide igjennem til April med de Kontanter, jeg har f. T. Forøvrigt forestaaer der danske Folk herovre en ubehagelig Tid nu paa Grund af de mange sørgelige Mærkedage, der naturligvis mindes ved Flagning, Festmaaltider o. a. At see andres Glæde over det, der er ens egen store Sorg, er meget pinligt. Vore Tydskere er ellers slet ikke glade over den nuværende Tilstand og Udsigten til at blive Preussere, og var det dem muligt, tog de vistnok med Glæde den forrige Tilstand tilbage. Begejstringen for »Befrierne« er hos Befolkningen aldeles bortdunstet. Den byrdefulde Indkvartering, som de have Udsigt til at beholde i

²⁹⁾ Departementschef, Hovedmanden i Kirke- og Skoleadministrationen i Slesvig 50—64.

Aaringer, bidrager naturligvis sit til at trykke Stemningen. Da denne Last hviler paa Husejerne, ere vi fri.

Kjære Tante Mine!

21. 5. 1865.

Tak for dit venlige Brev til min Fødselsdag og de medfølgende meget massive Sølvgafler! Henning glædede sig meget til dem og var selv med Pigen paa Toldboden for at hente dem Jeg har nu 24 Elever i min Privatskole; vi kan da leve anstændigt af den i Forbindelse med min Pension (300 Rdl.) Fra Oktober Flyttedag har jeg lejet hele Appels Hus for 150 Rdl. aarlig; det er fortrinlig indrettet til Kostgjængere, og jeg vil prøve at faae nogle. Appel har Fribolig i Rødding Højskoles Forstanderbolig. Han har begyndt paa en Uddannelsesskole for Bønderpiger saavel ved Undervisning som ved Vejledning i Landhusholdning. Fra Hages skal jeg hilse Dig; de have nu 4 Børn i Skole hos mig; med dem tænker jeg at besøge Appels i Pintseferien, medens Marie rejser med Børnene til Løgumkloster.

Kjære Tante Mine!

Tønder, d. 9. 9. 1865.

Marie nedkom d. 3. d. M. med en Søn. De ere begge nogenlunde raske, kun lider Marie noget af en haardnakket Hoste Slesvigerne ere da komne hjem fra deres Kjøbenhavnstur, og de, jeg har talt med, ere aldeles henrykte over alt, hvad de have oplevet. En Stolemager Ohrt her fra Byen forsikrede, at ikke mange Øjne ombord forbleve tørre, da de ved Svendborg modtog den første Velkomsthilsen. Selv de handlende i Kbh. vilde ikke altid tage Betaling for, hvad Slesvigerne købte. En Guldsmed vilde intet have for en Ring, som en Bagerdatter fra Flensborg købte. Det forekom ligeledes, at Fotografer ikke vilde modtage noget for leverede Portrætter. Jeg er meget glad over, at hele den Tur løb saa særdeles heldigt af i alle Maader.

Her ere vi jo f. T. atter i en fuldstændig Omvæltning. De Augustenborgske Embedsmænd fjernes, og »loyale« slesvigske og holstenske Folk sættes i Stedet; Folk, der afsattes for 1—1½ Aar siden, sættes i Embede igjen af den Regjering, der afsatte dem. Sl.holst. er færdige at gaa ud af deres gode Skind.

Kære Betsy!

18. 10. 1865.

Hos os seer det kun sørgeligt ud. Maries Kræfter tager mere og mere af. Hosten plager, Appetit mangler, Nattesved mætter hende. Hun er dog oppe nogle Timer hver Halvdag; men det er kun ved hendes Mors Hjælp, hun kan gaae fra Stolen til Sengen. Vi ere flyttede og boe nu i Appels Hus, en bekvem, lun Bolig til Solsiden. Jeg kan have Skolerne (jeg har nemlig en Seminarist til Hjælp 2—3 Timer daglig, han har de mindre i et andet Værelse) i Huset, saa i den Henseende have vi det langt bedre end før; men — Sundheden!

Fredag Aften, d. 10. Novbr. 1865.

Kjære Tante Mine!

Desto værre har jeg ingen gode Efterretninger til dig. Maries Tilstand har forringet sig meget. . . . Hun kommer ikke mere op; har i 2 Nætter ikke sovet for Hoste. . . . Sidste Nat begyndte vi at vaage. . . . Hun farer op i Angst og med Hoste, saa snart Øjnene falde til. . . . Vi have idag nydt Sakramentet; det syntes at berolige hende meget, og hun var spændt opmærksom under den hellige Handling. For mig var det saa forstyrrende at have saadan en Sjaelesørger, der er os helt ligegyldig. Jeg holder Skole som vanlig og finder deri min bedste Adspredelse. . . .

Søndag 12. Novbr. 1865.

Kjære Betsy!

Marie udaandede sit sidste Suk imorges Kl. 5½ [25 Aar gl.] Slimen kunde hun omsider ikke faae op og kvaltes af den. I de sidste 3 Timer talte hun ikke. Hvor er Hjemmet dog tomt, og hvor er det dog tungt at see paa Børnene! Henning er jo ikke hjemme, og de andre have slet intet Begreb om, hvad de have mistet. Hvor jeg savner en god kristelig Ven! Appel, Dahl eller fremfor alle Ejler! Jeg er saa jammerlig forladt, uagtet jeg har deltagende Bekjendte nok. . . . Var Du dog i Nærheden! Hendes Sygdom var galopperende Svindsot.

Fredag, 17. Novbr. 1865.

Min kjære Betsy!

Ret inderlig Tak for dit kjære hjertelige Brev! Desværre, det er ikke, som det burde være med mig i Henseende til Tro og Kristendom ovrhovedet. Jeg er ingen hovmodig, spottende Guds-fornægter, men jeg er heller ingen ydmygt troende Kristen, der trøstes og holdes oppe ved det, der er din Styrke og Tilflugt. Jeg har saavel i min egen Sygdom for et Par Aar siden som i denne sidste Prøvelsens Tid, som jeg troer med Alvor og Inderlighed, bedet og anraabet om dog at maatte have en Fornem-melse af Samfundet med og Hvilen i Vorherre Kristus, men jeg maa vel skulle bøjes mere endnu, inden jeg naar Maalet; thi jeg tør ikke med Haanden paa Hjertet sige: Herren er min Hjæl-per, jeg vil ikke frygte; tværtimod: Ved Støvet hænger dog min Sjæl, og Slangen bider i min Hæl, skjøndt Du dens Hoved knu-ste. Dermed være ikke sagt, at jeg fortvivler, nej; men min Til-flugt er dog ikke der, hvor den burde være. Jeg gyser ofte for Fremtiden, thi jeg vil vist behøve megen og haard Tugtelse endnu, før Vorherre faaer Bugt med mit haarde Hjærte.

Der mødte os megen Deltagelse ved Begravelsen igaar. Fra den samlede Skole en forsølvvet Plade med den Indskrift: Gud signe eder alle, der var min Vandrings Lyst, lad Sorgen ikke falde saa tungt paa eders Bryst; lad Troen eder styrke, det er en stakket Frist, da svinder dette Mørke, da skal vi mødes hist (sidste Vers af: Snart Døden mig adskiller); den blev slaaet fast paa Kistelaaget. — Min Eftermand i Vaisenhuset mødte med alle Drengene, og de sang trods hans Ukjendskab til dansk den af mig ønskede Salmé (At sige Verden ret farvel). Ogsaa mange af de tyske Borgere fulgte.

Tønder, d. 17. Marts 1866.

Kjære Brødre!

Hensigten med dette Brev er at meddele Eder og Sviger-inderne, at mit mindste Barn døde iaftes. Straks efter Maries Død fik han nogen Hoste, der ikke siden forlod ham, men om-sider ledsagedes af tiltagende Afmagring, Rallen for Brystet og

andre Tegn paa Brystsyge; der var ikke saa liden Lighed imellem Maries og hans sidste Levetid. Han sov dog roligere og vistnok smertefriere hen. De andre Børn er raske; jeg har kun de 2 ældste herhjemme, det 3. er fremdeles hos Bedsteforældrene i L.kloster. Jeg selv er efter Omstændighederne ret rask.

Kjære Betsy!

27. Marts 1866.

Tak for dit hjærtelige Brev!... Sygdom i Huset sløver Sindet; derfor har jeg ikke skrevet saa længe. Lille Henriks Død har naturligvis gjort min Husførelse lettere... Til 1. Maj faar jeg foruden Pige en Slags Husjomfru, Lærerdatter her fra Egnen, kun 21 Aar, men roses som stille, godlidende og fordringsløs; jeg kunde ingen ældre finde... Børnene glæder mig meget og volder aldrig Ærgrelser. Henning læser ret godt; jeg har faaet nogle gode Billeder til Biblen, han faaer et nyt hver Aften, som jeg fortæller ham om, og saa læser han til næste Aften det tilsvarende i Bibelhistorien. (Karen er en meget morsom lille Person, særdeles let at bøje; hun tilbringer hele Skoletiden i Skolen, hvor hun er alle Pigebørnenes Kæledægge, der fylder hende med Kager o. l. Hun kan sidde timevis ganske stille og se i en Billedbog eller male paa en Tavle. Om Aftenen morer hun sig selv med Legetøj, og Munden staar ikke stille paa hende. — [Taget fra et andet Brev])... Skolen har jeg fremdeles Glæde af; den tæller 22 Elever, 2 blev konfirmerede, og til Efteraaret kan jeg vente nogen Tilgang. Jeg har fæstet en Seminarist til Hjælp.

Kjære Betsy!

15. 6. 1866.

Tak for dit Brev med gode Efterretninger om din Søster [Hanne Barfod]. Jeg har forresten i den sidste Tid ofte tænkt paa din Søster Julie^{30a)} [g. m. Overlærer Nielsen, Nykøbing F.] Grunden er det ikke usandsynlige Tilfælde, at jeg skulde døe, mens mine Børn endnu er smaa, og min Viden om, at Julie nok kunde have Lyst til at tage et forældreløst Barn til sig. Dog ser jeg helst, du ingen taler med derom, før vi har talt sammen...

^{30a)} De var Birkedals Søsterdøtre.

Min ny Jomfru, Lærerdatte, er godlidende, ung og ikke meget vant til Orden, saa, hvis jeg ikke vil oversvømmes af Svineri og Uorden, maa jeg selv see efter overalt. De to Piger, jeg havde i Vinter, stjal begge; den ene er her endnu. Til Vinter tænker jeg paa at nøjes med Jomfruen og en By pige.

Kjære Venner!

24. 8. 1866.

Tak for den meget behagelige og forfriskende Sommerferie!... I Flensborg synes Tydskerne, eller vel rettere Embedsstanden at være meget bange, navnlig for Adresser til Napoleon; Arrestationer og Politiforhør temmelig almindelige, endog en jydsk Hosekræmmer mistænktes for Adresseombæren, undersøgtes, fandtes uskyldig og udvist af Byen. To danske Studenter, Fred. Barfods Søn Hans Peter og Casper Rostrup var ombord med mig; Politibetjente var mod Sædvane paa Broen i Flensborg, fordrede de rejsendes Navn og befalede de to at tage Kokarden af deres Studenterhuer. Da de ikke vilde, kom de med paa Politistationen, hvor Politiet tog dem af, og deres Vært maatte stille 200 H[?] i Caution for, at de ikke forlod hans Hus om Natten. Næste Dag sendtes de med Skibet tilbage!... Her i Tønder er meget roligere. Jeg begynder næsten at troe, at Tydskerne ved en eventuel Afstemning vilde stemme for Danmark eller i alfald blive hjemme. Jeg har da hørt Udtalelser i den Retning af ivrige S.Holst. Hr. Zedlitz er her i Byen idag. Ved at gaa gennem Byen saae jeg kun 1 preussisk Flag foruden Borgmesterens, ellers lutter sl.h., men selv de færre end før... Det lader til, det kun bliver en meget lille Del, Prøjsen vil give Slip paa....

Kjære Tante Mine!

10. 1. 1867.

Glædeligt Nytaar! Gid det maa træffe Dig rask og ved godt Mod!... Jeg var ved at miste min flinke Hjælpelærer, der skulde til Session, men saa blev han uventet oversat til Reserven. Der gaaes skaansomt tilværks paa Sessionerne, maa man indrømme. I Haderslev og Aabenraa Amter gaar dog en Mængde unge op til Kongeriget for at undgaa Tjenesten. Trods Udtalelser

baade af Kristian 9. og Bismarck tror jeg ikke paa nogen snarlig Afstemning. Vi skal vist regjeres nogle Aar af Prøjsen for at kunne sammenligne det Regimente med det danske. Stemningen her blandt de Tydsksindede gaar kun langsomt, undtagen hos Matadorerne og Embedsmændene, over til det prøjsiske fra det Augustenborgske; dette sidste var for os danske nok bleven ulideligere end det nuværende. Jeg har saaledes nu kunnet holde Skole i 2 Aar uden Gene. . . . Naar jeg kun skriver sjældent, er det, fordi Sindet er tungt. Jeg er ikke rask, hoster en Deel, maa drikke Tran, og er ogsaa bekymret for at faae en ny Husholderske til Maj. Det er tungt for de stakkels Børn, at de ingen Moder have.

Kjære Münster!³⁰⁾

10. 3. 1867.

Her er i denne Tid stor Jammer blandt alle værnepligtige dansksindede, unge og gamle; det er sikkert den haardeste Prøvelse, der endnu er overgaaet den troe Befolkning. Det Reservemandskab, der har nægtet Eden her i Byen, har faaet Ordre til at indfinde sig paa Fredag i Aabenraa »zur Uebung«. De fleste, navnlig gifte, rejse derhen for at aflægge Eden og saaledes slippe; der nægtes dem nu Papirer, hvormed de kunne legitimere sig, naar de foretrække at flytte til Danmark. Denne Forholdsregel, der strider lige imod Fredstraktatens Ord, har tilfølgende, at de, naar de alligevel rejse, her blive betragtede som Deserteurer, hvilket atter for Folk med Ejendom kan have meget betænkkelige Følger, kort sagt: Edsaflæggelsen er omtrent saa stor en Tvangssag, som man kan tænke sig i vore »civiliserede« Tider. De Rekrutter, der ere indkaldte, klage sig gudsjammerligt over slet Føde og Anstrengelse. [Resten af Brevet er en Anmodning til Svogeren om at skaffe Arbejde paa Sjælland til en Søn af den gl. Raadmand Diemer, som er tilraadet at rejse til Danmark].

Kjære Tante Mine!

Maj 1867.

. . . . Til 1. Maj fik jeg en ny Jomfru, der synes at være ret flink, er vist lidt oppe i 30erne og har saaledes lidt Erfaring. Min

³⁰⁾ paa Oremandsgaard i Sydsjælland, g. m. H.'s Søster Marie.

Skole gaar uforstyrret. Jeg kommer nok af med min Hjælpelærer, der er udskrevet til Soldat og sagtens gaar til Danmark henimod Indkaldelsen. Det bliver vanskeligt at faa en anden, da alle unge nu tages til Militair, og der er megen Brug for Seminarister, da saa mange Lærere er bleven afskedigede paa Grund af Edsnægtelsen, ligesom ogsaa mange Præster. Vore Tydskere ere inderlig kjede af at være prøjsiske Undersaatter; dog undsee de sig endnu som oftest ved at ønske det danske Herredømme igjen.

Kjære Venner!

Maj 1867.

Endnu ser jeg intet til Hinder for at nyde godt af Eders Gjæstfrihed i Sommerferien Jeg søger Pladsen ved Realskolen i Præstø, men foretrækker, oprigtig talt, at blive her; men skulde Tønder ved Opgjørelsen [Afstemning] komme sydpaa, var det vel bedst at komme bort

Jeg begriber ikke, hvorledes den kloge Bismarck kan gjøre den Dumhed at lade de til Danmark flygtede Slesvigske Værnepligtiges Familier udvise; han kunde aldrig have valgt et for Danmark gunstigere Tidspunkt til en saa russisk Forholdsregels Udførelse; men jeg betvivler dog endnu, at man vil transportere Vedkommende, dersom de uden videre bliver, hvor de ere. Her klages over ringe Forretning, dyrere Nødvendighedsartikler og Forberedelse af hidtil ukjendte Skatter: Saltskat, Maltskat, Klaseskat, Gewerbesteuer osv..... I Lørdags havde jeg store Fremmede i Skolen: Superintendenten, Provsten og Seminardirector skulde høre 2 Kandidater katekisere, og Provsten havde saa valgt mine Børn til Prøveklude; skjøndt den ene gjorde det paa Tydsk, kom Børnene nok ganske godt fra det

Kjære Hans!

11. 9. 1867.

Min gjentagne Tak for din havte Ulejlighed! Flytningen er overstaaet; jeg boer nu i Holms³¹⁾ Hus og har 12 Værelser med 9 Kakkellovne i 2 Etager for 200 Rdl. aarlig; desuden er her en Have med Havestue i en Bagbygning. Jeg vilde da gjerne leje

³¹⁾ Diggrevens Hus.

nogle Værelser ud. Det vil kræve meget Brændsel, da her er 6 Alen til Loftet. Mit Elevtal vil ikke stige; Folk holder deres Børn hjemme, til de er 8 Aar, og hjælper sig med en Seminarist, der saa faar Middagsmad 1—2 G. ugtl. . . . Her ventes intet af de direkte Forhandlinger mellem Danmark og Prøjsen; Regjeringen i D. skal fastholde Tilbagegivelse af Als, Dybbøl og Flensborg. Troen paa Krig er meget almindelig. (Fortsat 23. 9.) Det var aldrig faldet mig ind at bede Dig besørge mit Ølvrøvl [Forsendelse af nogle Kasser styrkende Øl], dersom jeg havde anet, Du skulde have et saadant Løberi for den Sags Skyld. . . . Mange Tak for din Møje og Besvær; den er dobbelt paaskjønnessværdig, naar man veed, hvor knap Din Tid er Dig tilmaalt . . . I Politikken synes det at see meget trist ud for os. Østerrig fortæller os, at det nordslesvigske Sp. ikke berører dets Interesser, og Frankrig raader os til forsonlig Imødekommenhed overfor Prøjsen. Enden bliver vist, at de byder os Haderslev Amt, d e r s o m vi vil optage de og de Bestemmelser i vor Forfatning til Fordel for en Snes tyske Indvandrere i Amtet. Bitterheden voxer stadig hos Sl.Holst. mod Prøjsen, og dog gik de Prøjsens Ærinde ved Valget. Det er en jammerlig Race.

Kjære Tante Mine!

13. 1. 1868.

Et glædeligt Nytaar! Maatte Du i det kommende Aar saa nogenlunde beholde Helbred og Humeur! Her har vi det ret godt. Mit Helbred er en Deel bedre; det skyldes nok bedre Bolig, Tran, nymalket Mælk, megen Motion og Nydelse af Dobbeltøl. Børnene raske alle tre. Den Jomfru, jeg har nu, holder meget af Børnene, og de hænger ved hende, men hun har Tilbud om en bedre Plads i Kiel og lader den næppe gaa. Min Skole har 26 betalende Elever, saa jeg kan leve uden Næringssorger . . .

Kjære Vilhelmine!³²⁾

Februar 1868.

Min Jomfru fastholder sin Bestemmelse at modtage Tilbudet fra Kiel; jeg skal altsaa til Majdag atter have en anden. Her i

³²⁾ Boghandler Hagerups Hustru.

Egnen har jeg ingen brugelige kunnet finde. Jeg sender derfor nu Billet til Berl. Tid. og beder deri Vedkommende henvende sig til Dig. Vil Du gjøre mig den Tjeneste at see paa dem, give dem nedenstaaende nøje Beskrivelse af alt her, og, hvis de staaar Dig an, vente en Uge paa mit Svar, efter at jeg har faaet den Underretning, Du nok er saa god at give mig om Forhandlingerne med dem. [Derefter har Brevet en meget detaljeret Skildring af Hus og Gærning. — D. 1. Marts nyt Brev til samme:] Mange Tak for Din Ulejlighed for mit Husholderske-vrøvl! I Aftes fik jeg Telegram fra en Jomfru Scheel i Haderslev om, at hun gik ind paa mit Tilbud. Saa er Sorgen da slukket for denne Gang. Det var min nuvær. Jomfru, der gennem sin Moder i Haderslev ledte mig paa Spor efter den ny. Desto værre erfarer jeg, men for sent, at hun skal være af tysksindet Slægt. . . . Efter temmelig stort Blodtab ved Hoste Fastelavnsmandag Aften og Nat er jeg nu temmelig mat; jeg holder dog Skole og gaaer ud hver Dag; jeg sveder, men ikke meget, hver Nat [6. Juni til samme:] Tak for dit venlige Brev! Ethvert Bevis paa Deltagelse gjør mig saa godt; derfor var dit Brev dobbelt kjærkomment. Min nye Husholderske beholder jeg næppe længere, end jeg er nødt til, da hun ikke har det mindste Begreb om at omgaaes Børn paa en fornuftig Maade; hun er gnaven og arrig. Med Henning kan hun slet ikke forliges; med de smaa gaaer det bedre, da hendes Gnavenhed sjældent ytrer sig paa en direkte Maade, og den indirekte endnu ikke kan opfattes af dem, men vel af H., som derved bliver modfalden og hænger med Hovedet . . . Jeg har istedet for Johansen, der rejser til Ferien, fæstet en Seminarist C. Møller fra Korsør, der iaar bliver dimitteret fra Jonstrup; jeg er kun bange for, at Øvrigheden viser ham ud . . .

Kjære Venner!

5. 9. 1868.

Hjertelig Tak for Eders Venlighed og Omhu! Jeg bestyrkedes hver Dag af mit Ophold hos Eder i den Overbevisning, at, naar man er saa opslidt, som jeg f. T. er, skal man blive hjemme; man er kun til Byrde, hvor man er, uden selv at have Glæde der-

af; desto mere paaskjønneelsesværdig er den kjærlige Hensynstagen, der desuagtet vises en.

Betsy i Sorø har det godt; hun var kjærlig og deltagende og paa given Foranledning slog hun paa det Sandsynlige i, at Barfods³³⁾ paa Lolland kunde have Lyst til at tage en af mine Smaa-piger, da de selv har mistet 2—3 Stk. og elsker Smaapiger. Barfod besøger hende om nogle Dage, og hun vil da bringe Sagen paa Bane. Selv kunde hun jo nok have Lyst til at tage den anden. Et saadant Arrangement vilde jeg synes meget godt om; kun vil jeg finde det rigtigt, at der holdtes fast paa, at de opdroges til at ernære sig selv, helst som Lærerinder i off. Skoler eller i Postel. Telegraftjenesten. De til en saadan Uddannelse nødvendige Midler vilde vel kunne tages af, hvad jeg forhaabentlig efterlader mig, i det jeg antager, at ingen af Parterne vilde tage imod anden Godtgjørelse end muligvis Skolepenge. Jeg vil nødig have Pigerne til Guvernanter, Husjomfruer eller — dog helst, hvis det kneb — til Mejersker.

Jeg har faaet den Jobspost, at Cancelliraad Holm har lejet sit Hus ud til en anden fra April 69. Jeg skal altsaa atter flytte. . . . Vil Du, kjære Hans, d. 1. Oktbr. sende de omtalte Penge under Adr. Manufakturhdl. C. B. Madsen, Tønder. Naar Du sender mig den omtalte Ordbog, saa vedlæg hvad, der er udkommet af Lindbergs Oversættelser af det ny Testamente. — — — —

Hvor svag Hagerup var bleven, fremgaar af et Brev, hans Svigerinde i Sorø, Betsy Hagerup, sendte sin Søster i Nykøbing F., Fru Overlærer Julie Nielsen, et Par Dage efter hans Besøg:

. . . . Du kan ikke tænke Dig, hvor det var et rystende Syn at see den sørgelige Forandring, der i Løbet af det sidste Aar er foregaaet med V., og hvor Sygdommen har taget hurtigt Overhaand. Hans Tilstand og Udseende lignede saa aldeles Hagerups i hans tunge Sygdomstid, og ved at see V. og høre ham hoste og puste, dukkede saa mange sorgfulde Minder frem hos mig, og jeg blev — er da endnu opfyldt af den inderligste Medlidenhed

³³⁾ tidligere Sørup i Angel; Fru Hanne Barfod Søster til Betsy Hagerup.

med ham den Stakkel! Han er selv helt sikker paa en snarlig Død — efter min Forstand naaer han ikke langt ind i Vinteren, og ingen har han til at pleje sig eller trøste sig lidt. Han var kun rejst herover i Sommer for at tale med sin Slægt om sine Børns Fremtid; hvor var det dog tungt at see ham græde, ja hulke som et Barn, da han talte om sine smaae Børn; han har en Søn paa 8 Aar (en lille flink, kjærlig Dreng) og 2 smaa Piger, som er yngre, og hans inderligste Ønske her paa Jorden er det, at Børnene, naar de ved hans Død skal ud i Verden, dog maatte komme i kristelige Huse, hos Folk, der vilde lede dem paa Vejen til Vorherre, saa at de maatte faa en fast Barnetro til ham, der kunde hjælpe dem igjennem Verden bedre end alt andet; det er noget, han selv tildels savner, men længes ret hjertelig efter, og derfor er han desmere angst for Børnene. Jeg har sjælden seet en saa dyb og bitter Sorg og Nød som her, da han saadan sad og aabnede sit Hjærte for mig; thi naar Vorherre ikke er med i de tunge Tider for os Mennesker og aander paa Øjet, naar det græder, hvor mørkt og tomt seer det saa altsammen ud; og hos ham er Korset tungt baade foruden og forinden. Han er saa angst for, at et af hans Børn skulde komme enten til M.s el. K.s, thi i de Huse er der ingen ret Alvor eller Kristendom, og det erkender han jo er det vigtigste — —

Fru Betsy havde set rigtigt. I Løbet af Septbr. blev Hagerup mer og mer afkræftet. D. 8. Oktbr. skriver han sit Testamente, hvoraf Begyndelsen skal hidsættes:

Herved bestemmer jeg følgende om, hvorledes det ved min indtrædende Død skal forholdes med mine Børn og mine Efterladenskaber.

Jeg indsætter de Herrer Advokat Gjessing og Kjøbmand P. Olufsen i Tønder samt min Broder Kaptajn Hagerup i Kjøbenhavn til Fuldbyrdere af nærværende min sidste Viljes Erklæring.

Det er mit Ønske, som jeg haaber, mine Slægtninge bifalde, at man tager mod de opofrende og kjærlige Tilbud, der ere gjorte mig med Hensyn til mine Børn, og lader min Søn Henning kom-

me til Overlærer Nielsen i Nykjøbing, min Datter Karen til min Broder Hans i København og min Datter Marie til min Broders Enke i Sorø.

Min Svigerfaders lige saa overraskende som smukke Tilbud om at tage begge mine Døtre til sig har jeg afslaaet af Grunde, som han bifaldt, og bedet ham i Stedet for at ville yde sit Bidrag til det Tilskud, som min Svigerinde i Sorø ikke kan undvære, og som min Broder Hans ikke bør vægre sig ved at modtage. Overlærer Nielsen vil intet Tilskud have . . . —

— Med Møje satte han sit Navn under Testamentet ved Siden af Vidnernes og Advokat Gjessings som Notar. Og samme Aften Kl. 8^{1/2} døde han ensomt under megen Stønnen og Klage. Hans lille Søn laa i et Værelse ved Siden af og hørte derpaa. Næste Morgen saa han en stor Blodpøl under Faderens Seng — det sidste Vidne om den sidste Strid. —

Slægtninge, der kom til Begravelsen, tog de 3 Børn med sig og anbragte dem i de 3 Hjem, hvor Faderen havde ønsket dem, sjældnen gode Hjem, der tog sig paa det kærligste og bedste af dem.

— Af mange smukke Breve, der veksledes i den første Tid mellem disse Hjem og andre, der stod den afdøde nær, skal kun anføres 2 Uddrag.

Hagerups unge Hjælpelærer (og Vidne ved Testamentets Opsættelse), Johansen³⁴), skriver til Overlærer Nielsen:

Som Svar paa Deres første Brev vil jeg meddele Dem, at Hagerup i sin sidste Levetid undertiden talte med mig om sine Børns Fremtid. Det er jo let at forstaa, at han i denne Henseende nærede adskillige Bekymringer, som han, hvor gjerne han end vilde, ikke kunde neddæmpe. Paa den sidste Kjøbenhavnsrejse havde han anskaffet sig Lindbergs Oversættelse af det ny Testamente, og jeg har siden set, at han havde lagt Mærke ved Bjærgprædiken, navnlig det Sted, hvor Christus taler om de menneskelige Bekymringer angaaende de jordiske Fornødenheder, et

³⁴) anerkendt Entomolog, Brygger, 1844—1915.

Bevis for, at han virkeligen har søgt Trøst, hvor den alene kunde findes. Hagerup var ellers ikke nogen religiøs bevæget Mand, og jeg mindes ikke, at han nogensinde har talt med mig om religiøse Materier uden en enkelt Gang, da han havde faaet Brev fra Dem. . . . —

— — Og som Svar paa Brev og Penge fra Boghandler Hans Hagerup skriver Betsy fra Sorø 2. 11. 68:

Det var en glædelig Overraskelse at modtage Dit Brev igaar, kjære Hans, med det værdifulde Indhold, hvilket kom meget belejligt og slukkede adskillige Sorger. Det kneb nemlig for mig nu, indtil jeg naaer Terminen; jeg vidste ikke rigtig, hvordan jeg skulde komme ud af det; men saa kom jo Brevet og trøstede mig. Tak for Dit kjærlige opofrende Løfte først at sørge for mit Plejebarn, før Du tænker paa Dit eget og Dine Udgifter med det, — jeg kan kun sige, at det ligner baade Vilhelmine og Dig, sidst at tænke paa Eder selv; maatte Gud give Eder Glæde for, hvad I gjøre mod lille Karen. . . . Maja [s: Marie] bliver ved at være meget sød og elskværdig; hun ønsker sig saa meget et Billede af sin Søster og Broder, og da jeg ingen har af dem, beder jeg Dig, dersom Karen skulde have flere end eet, at sende det til hende; det vilde dog hjælpe til at bevare deres Ansigtstræk saa levende hos hende. . . . — — —

Ja, der blev sørget for, at de fik baade Billeder af hverandre og levende Samvær, saa de aldrig blev fremmede for hverandre, hvor meget de end kom til at gaa op i de kærlige Plejehjems Forhold, hvor Marie fik Betsys 3 Børn til Søskende, Karen Boghandlerens 5 Børn, og Henning Overlærerens 2 Plejebørn til Søskende.

Og de blev hjulpet frem til smukke Stillinger i Livet: Maja blev Lærerinde i København, Karen en meget brugt Massøse baade i England og Danmark (Silkeborg, København) og Henning Lektor ved Statsskolen i Randers.

Det var en Efteraarsdag 1868, de 3 smaa forældrelose Børn førtes bort fra deres Barndomshjem. Men hvor smaa de end var, glemte de ikke, de var fødte i Sønderjylland. Den 10. Fe-

bruar 1920 mødte de i Tønder for at stemme det omstridte Land hjem til Moderlandet, lede Vinter mod Vaar. Og i Gærning viste de paa mange Maader deres offerglade Sind overfor den genvundne Datter. Gennem 14 Sommerbesøg i Møgeltønder kom Karen i nøje Forhold til Rens Efterskole, dannede Forening for den i København og blev en af dens mest trofaste Givere (se Skolens Aarsskrift for 1938). Maja testamenterede sit Klaver til et sønderjydsk Forsamlingshus (Gasse), hvilket drog en halv Snes andre efter sig. Og deres endnu levende Broder³⁵⁾ har foruden flere store Pengegaver haft den sjældne Godhed at laane mig de 2 store Bind haandskrevne Breve, af hvilke nærværende Skildring er et kun lille Uddrag, der maaske kunde finde Vej til en Del sønderjydske Hjem og bringe Nutids Bud fra Fortids Sage, liden Drik til tørre Dage.

A b e n r a a, 2. August 1940.

N. A. J e n s e n.

³⁵⁾ Lektor Henning Hagerup døde 12. April 1941.

Præsteslægten Claudius.

Af Jonathan Smith.

I.

Som bekendt gik i de første Aarhundreder efter Reformationen Præstekaldene ofte i Arv fra Fader til Søn eller ogsaa til Svigersøn i flere Slægtled, saaledes at samme Præsteslægt var knyttet til samme Sogn i 100—200 Aar. De meste kendte slesvigske Præsteslægter er Monrad i Aastrup, Fabricius i Løjt, Brandt i Nordborg, Boysen og Zoëga i Vilstrup. Næppe saa meget kendt er Præsteslægten Claudius, som hvis man medregner en Svigerdatters anden Mand, som paa denne Maade fik Kaldet, sad som Præster i Emmerlev fra 1598—1744.

Slægtens Stamfader er Claus Povlsen, som blev Præst i Emmerlev ved at ægte sin Forgænger Peter Andersens Datter. Denne havde faaet Kaldet ved at gifte sig med Formandens Jens Jepsens Enke, som var en Datter af Hans Ditlevsen, Sognets første Præst efter Reformationen. Saaledes kan Slægten ad Spindesiden føres tilbage til 1536, saa at Emmerlev Præstekald er gaaet i Arv i 200 Aar.

Foruden i Emmerlev sad Slægten Claudius i Nabosognene og i flere Sogne sydfor Tønder. En særlig Blomstring fik Slægten i S. Lygum, hvor den sad i ubrudt Række fra 1623—1720 og derefter atter fra 1787—1798. Da Præsten Claus Claudius døde i 1720, vilde Menigheden have hans Søn Christian Detlev til Præst, men Kongen havde allerede udnævnt en anden. Sognet sendte saa de Kirkeældste til København, de fik Foretræde hos Kongen, som efter at have hørt om den afdøde Sjælesørgers Nidkærlighed, godt kunde forstaa deres Ønske om at faa Sønnen som hans Eftermand, men Kongens Udnævnelse kunde ikke gøres usket. Christian Detlev Claudius fik Adgang til at prædike for Kongen, som roste hans Prædiken og gav ham Løfte om det første ledige Embede i Slesvig. Han blev senere Præst i Flensborg, først dansk Præst ved Helligaandskirken og tilsidst Præst ved St. Nikolaj Kirken.

Fra S. Lygum kom en af Slægten til Reinfeld i Holsten,^{1a)} han hed Mathias Claudius og blev Fader til den kendte Forfatter Mathias Claudius, Udgiver af »Der Wandsbecker Bote«. En anden Søn, Peter Claudius, var først Godsinspektør ved det Ashebergske Gods, senere blev han Ejer af Kathrinegaard i Tolk Sogn. Fra disse to Sønner nedstammer alle Præster af Navnet Claudius, som havde Kald i Hertugdømmerne i forrige Aarhundrede. Af Mathias Claudius Sønner blev den ældste Johannes Præst i Sahms i Lauenborg, August Ernst Carl i Blekendorf (Holsten) og Carl Peter Franziscus i Segeberg. En Søn af Peter Claudius: Johan Peter Gotthilf blev Præst i Burkal, hans Søn Peter Heinrich Carl blev Præst i Tolk og dennes Søn Wilhelm blev Præst i Neumünster, hvor han døde 1906. Med ham døde den sidste Præst af Slægten Claudius i Hertugdømmerne.

Af hele Slægten Claudius er kun et Medlem bleven Præst i Kongeriget, det er Peter Claussøn, som var Præst i Eltang-Vilstrup fra 1681—1719. Han var Søn af Claus Claudius, som var Præst i Emmerlev fra 1650—1691. Efter sit Hjemsted kaldes Peter Claussøn sædvanlig Peter Emmerlev.

En Oversigt over de Præsteembeder, som Slægten sidder inde med, ser saaledes ud:

Emmerlev:	Claus Povlsøn 1598—1650, Claus Claudius 1650—1691, Claus Claudius jr., Capellan 1675—1686, Markus Kiel 1691—1712, Johannes Claudius 1712—1744,
Hjerpsted:	Petrus Claudius 16. .—1649, Nicolaus Claudius 1724—1740,
Skast:	Johannes Claudius (1684, 1693),
Daler:	Jens Claudius 1634—1658,
Hostrup:	Poul Claudius 1638—1665,
Burkal:	Johann Peter Gotthilf Claudius 1838-1848,
Flensborg:	Christian Detlev Claudius 1723—1756,

^{1a)} Angaaende hans Efterkommere se: Stammfolge des Geschlechtes Claudius ((Altona 1936).

S. Lygum:	Johannes Claudius 1623—1649, Peter Claudius 1649—1682, Claus Claudius 1682—1720, Andreas Christian Claudius 1787—1798,
Brarup:	Johannes Claudius 1667—1669,
Klangsbøl:	Johannes Claudius 16..—1680,
Humptrup:	Peter Claudius I 1649—16.., Peter Claudius II 16..—1693,
Tolk:	Peter Heinrich Carl Claudius 1864—1887,
Reinfeld:	Mathias Claudius 1729—1773,
Blekendorf:	Augustinus Ernst Carl Claudius 1821—1854,
Segeberg:	Carl Peter Friedrich Claudius 1838—1865,
Neumünster:	Wilhelm Claudius 1897—1906,
Sahms:	Johannes Claudius 1813—1859,
Eltang-Vilstrup:	Peter Clausen 1681—1719.

II.

Slægtens Stamfader Claus Povlsøn stammer formentlig fra Ribe. Han besøgte Latinskolen og blev Student i 1594. Han ordineredes den 9. April 1598 og ægtede samme Aar Ingeborg, Datter af Sognepræsten i Emmerlev Peter Andersen, som var død Aaret iforvejen, og fik paa denne Maade Kaldet.

Det var dengang Skik og Brug, at Studenternes Navne indførtes i Universitetets Fortegnelse paa Latin. Derved blev Claus Povlsøn til Claudius Pauli. Som Præst kaldtes han i officielle Skrivelser Dominus (Hr.) Claudius Paulinus.

Hans Børn hed efter hjemlig Navneskik Claussøn eller Clausdatter. Naar Sønerne sendtes paa Universitetet, blev de indskrevne under Navneformen Claudii. Indbyrdes og hjemme vedblev de dog at kalde sig Claussøn. Først et senere Slægtled antog den latiniserede Navneform Claudius som Familienavn.

Ved Indskrivningen paa Universiteterne indførtes Studenten foruden med sit Fornavn (Døbenavn) og sit Fadersnavn ofte ogsaa med sin Hjemstedsbetegnelse, da dette var et bedre Skelнемærke end Faderbetegnelsen (Claussøn). Saa kunde Hjemstedsbetegnelsen blive Kaldenavn og gaa over til at bruges endda of-

ficielt. Saaledes kaldes Peter Claussøn, som blev Præst i Eltang-Vilstrup, i Præstekaldsbogen simpelthen Peter Emmerlev.

Paa en Træfrise i Eltang Kirkes Vaabenhus staar: Anno 1680 udi hæderlig Mands Hr. Peder Clavsens Emmerlefs Tider dette Pulpitur af ny opsæt, da var Hans Bertelsen og Jens Jørgensen af Lilballe Kirkens Værge.

Præsterne betegnedes dengang ved Titlen Hr. og Fornavnet, f. Ex. Hr. Peder, denne Betegnelse giver ingen Oplysning om Præstens Afstamning. Hvis der i Universitetets Matrikel staar Petrus Claudii, saa ved vi, at Faderen hed Claus, og staar der andetsteds Peder Emmerlev, saa kan vi gaa ud fra, at vedkommende stammer fra Emmerlev. At Petrus Claudii og Peder Emmerlev er een og samme Person kan man ikke paa Forhaand vide noget om; det kan sandsynliggøres, hvis han optræder som Fadder i Familien; det er sjældent, at man ved en Indskrift som den ovennævnte faar Beviset for Identiteten.

Denne Skiften af Navngivningen mellem den danske Form, den latinske Form og Hjemstedsbetegnelsen gør det vanskeligt at hitte Rede i, hvem er hvem, og i flere Tilfælde maa man nøjes med Sandsynlighedsantagelser.

I det følgende skal der gøres Rede for nogle Identifikationer.

Claus Povlsøns ældste Søn hed Peter Claussøn, han immatrikuleredes Febr. 1620 ved Universitetet i Rostock som Petrus Claudii og 25/3 1621 i København under samme Navn. Samme Aar blev han ifl. O. H. Møller: Genealogia Claudiorum, Kapellan hos sin Fader. I Hjerpsted var der i 16... en Præst Petrus Claudius. Man kan sikkert gaa ud fra, at det var førnævnte Peter Claussøn. Ved Daaben af Claus Claussøns Datter Ingeborg d. 2. Marts 1649 nævnes blandt Fadderne Anna Pedersdaatter af Hierupsted, det var sikkert Broderdatteren. Peter Claussøn var formentlig endnu Præst i Hjerpsted paa dette Tidspunkt, to Aar efter døber hans Efterfølger Laurits Mauritius Claus Claussøns Søn Hans.

Man er hidtil gaaet ud fra, at Præsten i Hjerpsted Petrus Claudius er død ca. 1649. Men meget taler for, at han har over-

taget Præstekaldet i Humptrup, hvor der paa dette Tidspunkt dukker en Præst af samme Navn op. At denne Præst hørte til Emmerlev Slægten, fremgaar bl. a. af, at han var Døbefader til Claus Claussøns Søn Peter.

Om Præsterækken i Humptrup skriver H. N. A. Jensen¹⁾ følgende: »Petrus Claudius fra Hostrup fra 1649, ægtede Formandens Enke, levede endnu 1686«.

Da den næste kendte Præst i Humptrup har tiltraadt Embedet i 1693, er man gaaet ud fra, at Præsten Petrus Claudius har haft Kaldet fra 1649—1693, og da han betegnes som værende fra Hostrup, formodede man, at denne Petrus Claudius maatte være en Søn af Poul Claudius, som var Præst i Hostrup fra 1638—1665, i dennes 2. Ægteskab med Herlich, en Datter af Lorenz Jensen i Tønder. Ifl. Moller havde Povl Claudius først været gift med Anna, en Datter af den i 1634 afdøde Forgænger Riggel Petersen. Dette Ægteskab er formentlig indgaaet i 1638, hun døde i sin første Barselseng, altsaa 1639 eller 1640. Ægteskabet med Herlich kan derfor først være indgaaet i 1640 og den i dette Ægteskab fødte Søn Peter kan tidligst være født i 1641. Da denne Peter Claudius var 9 Aar i 1650, kan han hverken have været Præst eller have indgaaet Ægteskab med Eddo Jacobis Enke Cecilia, Datter af Raadmand Chr. Sønnichsen i Flensborg. Den eneste Peter Claudius, vi kender, som kunde beklæde Kaldet i Humptrup, er Præsten i Hjerpsted Peter Claussøn. Han nævnes senest 1649 i Hjerpsted og er der ikke mere i 1651. Da Hjerpsted er et af de mindste Kald, er det muligt, at han har søgt Humptrup. Og hvis han paa det givne Tidspunkt var Enkemand, var der ikke noget i Vejen for, at han kunde gifte sig med Formandens Enke og derved sikre sig Kaldet.

H. N. A. Jensen siger, at Præsten Petrus Claudius i Humptrup endnu levede 1686. Han maa enten have set ham omtalt paa dette Tidspunkt eller ogsaa maa han have set en Skri-

¹⁾ Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig I, 476.

velse af ham fra dette Tidspunkt. Det har dog næppe været det Testamente, som nu findes i Rigsarkivet som Indlæg til »Patenten« fra 1686. At det er bevaret, er dobbelt heldigt, fordi selve »Patenten« fra 1686 er gaaet tabt, medens Indlægene er bevarede.

Dette Testamente har Præsten oprettet i Oktober 1679, det er blevet stadfæstet af Hertug Chrisian Albrecht d. 18. Marts 1681. — Tønder Amt hørte jo til den Gottorpske Del af Slesvig. — Da den danske Konge i 1684 inddrog den gottorpske Del, har Præsten fremsendt Testamentet til Kongen, for ogsaa at opnaa den kongelige Stadfæstelse. Denne bevilgedes d. 9. August 1686.

Petrus Claudius indsætter sin Hustru Anna Margaretha Claudii til Enearving, der var ingen Børn i Ægteskabet. Præstens egenhændige Underskrift tyder paa en Mand i sin bedste Alder, den er i hvert Tilfælde ikke skrevet af en Mand paa 80 Aar, som Præsten Petrus Claudius fra Hjerpsted vilde have været i 1679.

Medens den Petrus Claudius, som fik Kaldet i Humptrup ved i 1650 at gifte sig med Formandens Enke Cecilia Sønnichsen, ikke kan være Præstesønnen fra Hostrup, men maa være Præsten fra Hjerpsted, som er den eneste, der kan være Tale om, og da denne ikke kan have underskrevet Testamentet, maa vi antage, at der efter Petrus Claudius fra Hjerpsted er fulgt en anden Petrus Claudius som Præst i Humptrup. Denne Petrus Claudius, som var gift med Anna Margareta, er sikkert Sønnen af Præsten i Hostrup Paul Claudius, den yngste af Claus Paulsens Sønner fra Emmerlev. Præstekaldene blev saa vidt muligt i Familien. Det var derfor kun naturligt, at Petrus Claudius II (Hostrup) fulgte efter sin Farbroder Petrus Claudius I (Hjerpsted) som Præst i Humptrup. Fædrenekaldet i Hostrup var efter Faderens Død i 1665 overtaget af Svogeren Johannes Mauritius, saa Sønnen var henvist til at søge et Kald andetsteds.

Nu forstaar vi ogsaa bedre, hvorledes det er kommen, at Præsten i Humptrup Petrus Claudius baade skulde være fra Hostrup, have ægtet Formandens Enke, have levet i 1686 og formentlig til 1693, da Hans Hansen fra Flensborg blev Præst i

Humptrup. Hver af disse Kendsgerninger er rigtig, men de refererer til to Præster af samme Navn, noget, man hidtil ikke har tænkt sig.

En anden af Claus Povlsøns Sønner var Claus Claussøn. I Universitets Matriklen indføres han 12/11 1632 under Navnet Nicolaus Claudii, tilføjet Hjemstedsbetegnelsen Emmerløf. I Præstehistorierne af Wiberg og Arends kaldes han Claus Clausen Emmerlev, idet Emmerlev staar som Familienavn. Da det af hans egne Familieoptegnelser fremgaar, at han kaldte sig Claus Claussøn, maa man lade ham beholde Claussøn-Navnet, hvis man ikke af Hensyn til Efterkommerne, som antog Navneformen Claudius, vil kalde ham Claus Claudius.

Hans ældste Søn Claus kaldes i Københavns Universitets Matrikel, hvor han blev indskreven 13/7 1668, Claudius Claudii Emmerlovius. Han aflagde Ed for Bispem i Ribe 18/2 1675 og fungerede som Kapellan hos Faderen indtil sin Død 11/2 1686. Hans Enke giftede sig med Marcus Kiel, som fik Kaldet efter hendes Svigerfaders Død. Claus Claussøn jr. kaldes hos Wiberg lige som Faderen Emmerlev, derfor har Arends opført disse to under Stikordet Emmerlev i Stedet for under Clausen eller Claudius.

Claus Claussøn jr.s Søn Claus, f. 2/9 1677, immatrikuleres 13/7 1701 ved Københavns Universitet under Navnet Nicolaus Clausen og Hjemstedsbetegnelsen Tondera-Holsatus. I Schous alfabetiske Begister til Universitetets Matrikel er tilføjet i Parentes (Emmerlev). Han havde iforvejen studeret i Leipzig, han er immatrikuleret i Sommeren 1698 som Nic. Clausen, Tonderen. I 1702 blev han cand. theol. i København; i 1707, da han lod sig indskrive i Universitetets Distinktions Protokol, opholdt han sig i Emmerlev. Han var Fadder til sin Broder Hans's Førstefødte: Datteren Anna Sophie, f. 12. Juni 1716. Han er rimeligvis bleven boende i Emmerlev, indtil han i 1724 blev Præst i Hjerpested.

Broderen Hans er immatrikuleret i København 7/2 1702 under Navnet Johannes Claudius, Emmerlovius, Tondera Holsatus, han havde lige som Broderen studeret i Leipzig og var immatri-

kuleret samtidig med ham. I Præstekaldsbrevet — at være Capellan og succederende Sognepræst — udstedt af Grev Schack og konfirmeret d. 27. Febr. 1712, benævnes han Hans Clausen. Det er sikkert ham, som har antaget Navnet Claudius som Familienavn, da hans Søn Samuel Nicolaus Claudius, som blev Amtsforvalter i Løgumkloster, kun kendes under Navnet Claudius. Dennes Søn Hans Bachmann Claudius, som fik Leutnants Karakter 10/11 1774, er den sidste, der kendes af Emmerlev Linjen Udover hans Udnævnelse kendes ikke noget til hans Skæbne.

Den 24. December 1651 fødtes Claus Claussøn sen. Sønnen Hans. Denne er sikkert identisk med Johannes Emmerlovius Claudii filius, som 20/7 1670 immatrikuleredes ved Københavns Universitet fra Ribe Latinskole, og med den Hans Clausen, som var Præst i Skast i 1684 og 1693. I Emmerlev Kirkebog er hans Datter Annas Daab indført d. 12. Juni 1684. Slægten Claudius er repræsenteret ved 3 Medlemmer blandt Fadderne.

Claus Povlsøns Søn Jens Claussøn blev Præst i Daler, af hans Sønner blev Hans, som Moller kalder Johannes Claudius eller Hans Jensen, immatrikuleret Sept. 1660 i Rostock som Johannes Claudius Holsatus, og er sikkert identisk med Johannes Clausenius Holsatus, som 13/5 1662 immatrikuleredes i Wittenberg, han immatrikuleredes i Kiel under Navnet Johannes Claudius 5/10 1667. Samme Aar blev han Præst i Braderup.

Jens Claussøns Søn Claus kaldes af Moller Claus Johannides, han immatrikuleres i Rostock Maj 1661 uden Fornavn som Claudius Thaler Tundera Holsatus. Han blev senere Rektor for Thisted Latinskole, nemlig fra 11. Juli 1685—Marts 1689, da han døde fattig og uden Arvinger. Hundrup kalder ham Claus Dahler.

III.

I det Kongelige Biblioteks Haandskriftsamling (Ny kgl. Samling. 4to 1977 b) findes nogle Optegnelser vedr. Claus Claussøn sen., som sikkert er nedskreven af ham selv. Den ældste bevarede Kirkebog fra Emmerlev begynder i Aaret 1650. Disse Op-

tegnelser vedr. Familiebegivenheder i Præstefamilien gaar dog længere tilbage. For Daabshandlerne efter 1650 kan det konstateres, at Optegnelserne er overensstemmende med Kirkebogen.

Optegnelserne aftrykkes ordret nedenfor med tilføjede Noter vedr. Fadderne.

In nomine Jesu mei.

Den 23. Januarii imellem 2 og 3 horis matutinis er H. Claus Claussøn fød Anno 1611, nu Sognepræst til Emmerleff Kirke.

Den 17. Februarii Anno 1636 er hand indviet og ordineret i Riber Domkirke af hæderlige og højlærd Mand D. Johan Borchardsøn til det H. prædikeembede at betjene udi Emmerleff Kirke.

Anno 1646 den 4. Søndag effter Trinit. stod hans Bryllup mit hæderlige og gudfrygtige pige Anna Hans Pederssøns Daatter aff Tynder oc ere sammenviede aff hæderlige og vellærd Mand H. Johannes Claussøn,²⁾ Sognepræst udi Synder Lygom i Kierherrit.

Anno 1647 den 25. octob. bleff vores lille kiere Søn Claus Claussøn lykkeligen fød imellem 9 og 10 formiddag oc bleff døbt d. 2. Novemb. Den naadige Gud, lad hannem være oc bliffe Din Naadis Kar for Jesu Christi Skyld. Hans Faddere var Ær-oc Velbyrdig Mand Casper Rudolphi von Gerstorff,³⁾ hans kiere Oldefader Hæderlig oc Vellærd Mand H. Claus Paulssøn,⁴⁾ Ærlig oc Velact Mand Anders Lund⁵⁾ i Højer. Lucie H. Jenssis.⁶⁾ Marie Clausdaatter.⁷⁾

Anno 1649 den 1. Martii bleff voris lille kiere Daatter Ingeborg fød 2 Stunde før Dagen oc strax paa Fredag den 2. Martii ved Daaben Jesu Christo indpodit. Jesus velsigne hende. hendis Faddere vare Anders Pederssøn i Kiergaard. Laurits Søffrensøn. Boe Christessøn. Boild Anderskau. Anna Clausdaatter.⁸⁾ Anna Pedersdaatter⁹⁾ aff Hierupsted. Anna Michelsdaatter. Døbt af hendes Oldefader.

Anno 1651 den 24. December som var lige paa en Juleaften bleff voris liden kiere Søn Hans Claussøn fød en 2 slett offuer Middag oc døbt den 28. Gud velsigne hannem. Compatres vare min kiere Broder Hæderligge oc vellærd Mand H. Jens Claussøn i Daler. Anders Bleg udi Gerup. Peder Michelsøn. Hans kiere Oldemoder aff Tynder Anna Hans Christessøns Hustru. Hæderlige oc Vellærd Mand H. Lauritz Mauritius i Hierupsted meddelt ham Daaben.

Anno 1654 den 10. Augusti ipso die Laurentii bleff voris kiere Søn Peder Claussøn fød tilig om Morgenen! Klokken ved 5 slett oc bleff døbt den 16. Augustii. Gud lade Din Aand oc Haand være offuer hannem. Compatres fuere: Hæderlige oc Vellærd Mand H. Povel Claussøn¹⁰⁾ i Hostrup. Hæderlige oc Vellærd Mand H. Lauritz Mauritius

²⁾ Præstens Broder, Præst i S. Lygum 1623—49,

³⁾ Ejer af Søndergaarde.

⁴⁾ Præstens Fader.

⁵⁾ Herredsfoged i Højer Herred.

⁶⁾ Præstens Svigerinde, Præsten i Daler Jens Claussøns Hustru.

⁷⁾ Præstens Søster.

⁸⁾ Præstens Søster.

⁹⁾ Præstens Broderdatter.

¹⁰⁾ Præstens Broder, Præst i Hostrup 1638—1665.

udi Hierupsted. Madtz Ibsøn aff Kiørgaard. Dydige oc Gudfryctige Quinde Elsbe Mattis Dalers aff Hadersleff. Metta Clausdaatter off Jeissing. Hans Døbefader var Hæderlige oc Vellærd Mand H. Peder¹¹⁾ udi Humtrup.

Anno 1657 den 27. Januarii 2 Dage effter S. Pouvels Dag bleff voris liden kiere Daatter Agatha Clausdaatter fød oc døbt d. 29. Compatres fuere Hans Pederssøn.¹²⁾ Hans H. Jens Claussøns Søn¹³⁾ aff Daler. Herlig H. Pouvel Claussøns Hustru ¹⁴⁾ aff Hostrup. Øllgaard Bertel Giessenbergs af Tynder. Marie Boe Christessøns aff Hemgaard, hendes Døbefader var Hæderlig oc Vellærd Mand D. Laurentius Mauritiu Pastor Hierupstediensis. Gud naadeligen hende bevare oc velsigne bode til Liv oc Siel oc det for Christo Skyld. Amen.

Anno 1661 den 23. Decembris Klokken ved 3 efter midnatt bleff voris liden kiere Søn Jens Claussøn fød oc døbt den 27. paa en tredje Juledag. O Gud styre oc styrke ham med Din H. Aand. Compatres fuere Hæderlige oc Vellærd Mand H. Ægidius¹⁵⁾ udi Daler, Niels Michelssøn Degn, Hans Tygessøn min Naboe, Marie H. Lauritzi¹⁶⁾ udi Hierupsted, Ølgaard S. H. Jennis Daatter ¹⁷⁾ aff Daler.

IV.

Nedenfor aftrykkes en Stamtavle over Præsteslægten Claudius, i hvilken kun Præsterne er medtaget og hvor Navneformen Claudius er anvendt for alle Medlemmer.

¹¹⁾ Præstens Broder, Præst i Humtrup 1649—1693.

¹²⁾ Præstens Svoger, gift med Præstens Søster Marie.

¹³⁾ Præstens Brodersøn.

¹⁴⁾ Præstens Svigerinde.

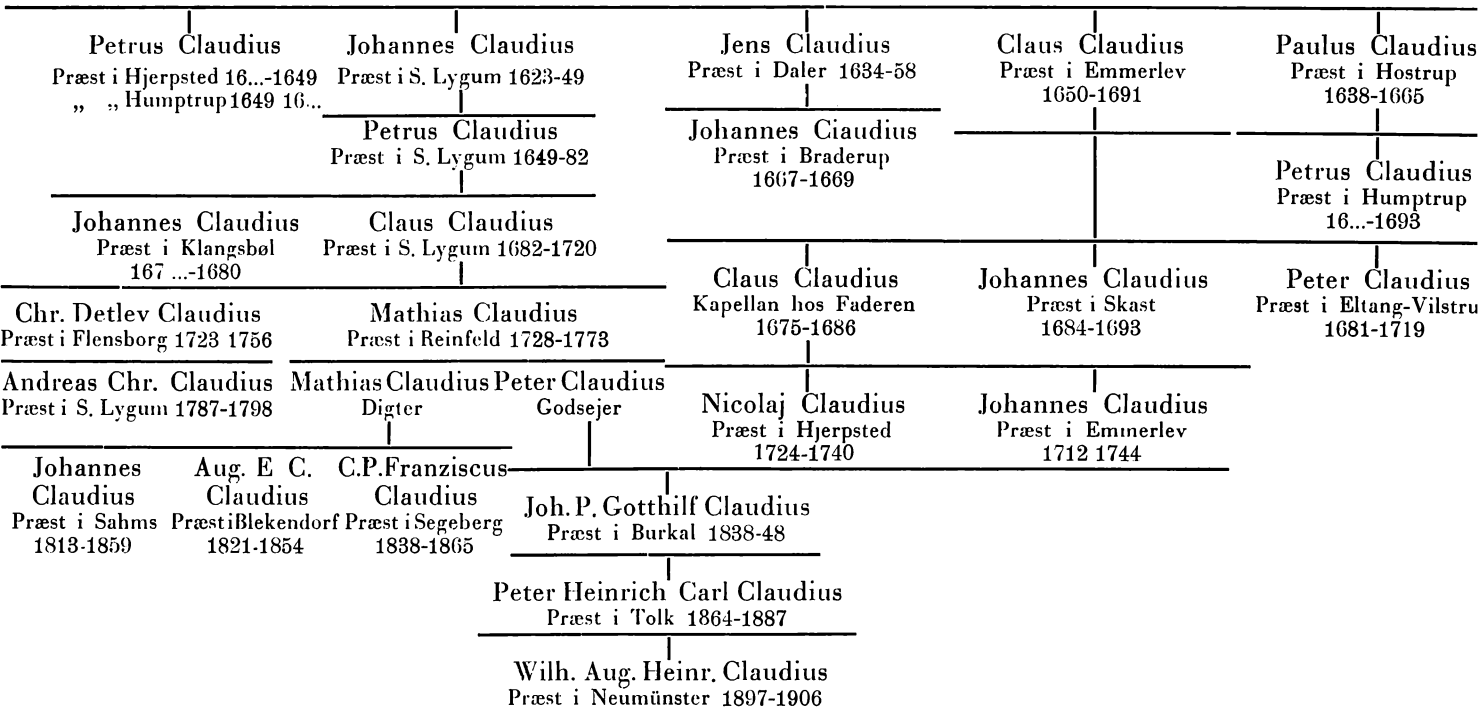
¹⁵⁾ Ægidius Nissen Brøns, Præst i Daler 1660—1675, gift med Ingeborg, Datter af Jens Claussøn i Daler.

¹⁶⁾ Præsten Laurits Maritius Hustru.

¹⁷⁾ den afdøde Præst i Daler Jens Claussøns Datter.

Claudius Pauli (Claus Povlsen)

Præst i Emmerlev 1597—1650

Fra Flensborg danske Præstegaard o. 1864.

Af H. F. Petersen.

Nedenfor skal optrykkes et Par Breve fra Pastor Graae i Flensborg til Biskop Daugard i Ribe.

Pastor G. Fr. A. Graae var født den 23. August 1810 i Bøstrup Præstegaard paa Langeland — Forældrene findes jo i Kaj Munks »Egelykke« — og ansattes, efter at have virket ved St. Cathrine Kirke i Ribe, den 22. April 1851 som Sognepræst ved den nyoprettede frie danske Menighed i Flensborg, der fik overladt Helligaandskirken til Brug.

De fortrolige Breve, Graae sender sin gamle Ven, Biskop Daugard, giver et levende Indblik i hans Personlighed og Tankegang under spændende ydre Forhold. Derfor kan det maaske have sin Interesse at drage dem frem netop nu.¹⁾

Det siger sig selv, at Pastor Graaes Anskuelser og frimodige Udtryksmaade ganske staar for hans egen Regning. De er fremsatte i private Breve uden Tanke paa Offentliggørelse.

*

Flensborg, 18. Dec. 1856.

Da jeg i en halv Snes Dage havde maattet holde mig inde paa Grund af en Byld paa Armen, var det tilfældigt, at jeg igaar ved at blade om i »Berl. Tid.« stødte paa Deres Navn, kjære Hr. Biskop! og saa da, at det var en Dødsanmeldelse! Ganske uventet kom vel denne Sorg ikke over Dem, men derfor er den ikke mindre. Jeg har ofte med hjertelig Deltagelse tænkt paa Dem og Deres i den Anledning, og tager nu ogsaa oprigtig Del i denne nye Familiesorg; men jeg ved, at De er ikke uden Trøst, men har et Hjerte og et Hus, hvor Juleglæden har fundet og vil fremdeles finde Indgang. Deres Søn var jo

¹⁾ Brevene er utrykte og findes paa det kongelige Bibliotek i København (Ny kgl. S. 2795. 4.). Pastor Graae har jeg skildret i »Danske i Sydslesvig«, Kbh. 1933, S. 28 ff, og Breve til andre har jeg gengivet i »Fra sydslesvigske Præstegaarde«, Kbh. 1938, S. 29 ff.

et fromt og dybt Gemyt, og det er sandelig en velsignet Ting at vide om de Døde, at de ere døde i Herren. Deri samler sig jo al vor Trøst, naar vi gaa tilbunds i Tingene; og Gud være lovet, at De i den Henseende vist kan være saa ubekymret og frimodig som Nogen, — De, den kjærlige og christelige Fader, der kan bære meget, og mange med Dem, i den Kjærlighed, der tror Alt, haaber Alt, taaler Alt; og i Deres kjærlige fortræffelige Hustru ved jeg, De har en Veninde, som kan og vil dele Alt med Dem i den samme Kjærlighed. —

Forbindelsen mellem Ribe og Flensborg er for mit Vedkommende, hvad Correspondancen angaar, tarvelig nok og stundom saa længe afbrudt, at man skulde tro, Store Belt med Sprøgø laa imellem os i en Fimbulvinter, — saaledes gaar det her i Verden. Aanden er villig, men Kjødet er skrøbeligt, selv hvor det kun gjælder om at sætte Pennen til Papiret. Jeg er en stor Synder i denne som i saa mange andre Henseender. Saalænge jeg Intet hører fra gamle Venner og Bekjendte, slaar jeg mig til Ro i den Tanke, at Alt vel gaar sin jævne Gang, men paa den jævne Gang følger Slutningshastigheden, inden man ved af det! — Hos os gaar det saa-saa i denne Tid. Thomas har Kighoste og Thyra begynder at faa den; den ene Pige er syg og den anden er ikke rask; min Svigerindes Helbred er skrøbeligt, saa at hun taaler ikke meget, men hun er meget taalmodig; min Kone, som skulde plejes, maa pleje og passe de Mange, der bliver flere og flere. Jeg har jo rigtignok havt en Byld, og det endda en »Svinebyld«, men forøvrigt er jeg hjertefrisk og lettilbens endnu, og kan egentlig ikke rigtig forstaa, at jeg snart er en gammel Dreng. »Kald ham graa, og lad ham gaa!« Min bedste Glæde har jeg i mit Hjem, hvor Kone og Børn er ganske skikkelige, og i min Kirke hos min ecclesiola, der ogsaa udgjør en ganske kjøn lille Familie. Vi omgaaes faa, færre og færre, til dagligt Brug. Nervus rerum gerendarum [Pengene] vil jo ikke altid strække til; men man slider jo Tiden og har ingen Nød, naar der kun er lidt Olie i Lampen. Det Nyeste-Nyt, jeg har at fortælle herfra, skriver sig da fra Stænderforsamlingens

Aabning. Den bekjendte Thiess [Provst for Sydangel] holdt den tyske Prædiken, og, med Skam at tale, var det morsomt nok at se og høre, hvordan han kunde tumle sig deroppe, -- kunde de danske Skuespillere gjøre deres Sager saa godt, saa tror jeg virkelig, at jeg igjen kunde faa Lyst til at gaa paa Komedie. Forresten kan man ikke nægte, at han er en god Fægtemester. Hans Prædiken kommer i Trykken, og saa kan De jo læse den, men »det levende Ord«, baaren af en tysk Vind, kommer De til at undvære. — Ved Gildet passerede her en anden Mærkelighed. Den brave Provst [Sophus Aleth] Hansen udbragte en Skaal for »Gamle Danmark«, hvori han lod falde nogle Ord om »Dannevirke« som et Værn mod »næsvisse Fremmede, der gjerne vilde blande sig i vore Anliggender«. Det foranledigede Obersachwalter für das Herzogthum Schleswig, Schmidt von Leda genannt von Hattenstein, (forhen Medlem af Landesversammlung i Kiel), nu Ridder af Dannebrog, item 1ste Medl. af Appellationsretten Bagger, ligeledes Ridder af Dannebrog, til efter Bordet at forlange en Erklæring af Provsten over, hvad han forstod ved »Gamle Danmark« osv., da det syntes at smage af Danmark til Ejderen osv. — Hansen afviste da Fordringen som uberettiget og frabad sig videre Spørgsmaal, men det er dog et stærkt Stykke, at saadanne »Kerls«, især da den Hr. von Leda, tør vove at gjøre Indsigelse mod »Gamle Danmark«. Jeg, som hører til Dii minorum gentium (eller mindre Profeter), skal først med til Stændergildet Nr. 2 idag, og kom saaledes ikke i Fristelse til ved hin Lejlighed at rage uklar med den »Lede«; men det kan jo naaes en anden Gang! —

Der kunde endnu være meget, saare meget at skrive om; men hvor skal man begynde og hvor skal man ende, naar man vil gjennemløbe vore kirkelige Stridigheder? Nu, i Guds Navn! det kan ogsaa blive godt, om man springer en hel Del af det over; — i næste Uge er det jo Juleaften; kan man saa blot komme til Bethlehem og være glad med de Glade her og med »Puslingerne« omkring os, saa kunne vi gjerne indtil videre lade »Vilderedet« skjytte sig selv.

Vor Herre give Dem og alle Deres en glædelig Jul og et lykosaligt Nytaar! Det er mit og alle Mines Ønske og Hilsen. Vil De bringe den samme Hilsen til Bispende Møllers, Stiftsprovstens og min gamle Ven Klokkeren ved St. Kathrine Kirke, saa skal De have Tak! —

Levvel og tænk imellem paa

Deres med Højagtelse og Venskab hengivne

G. F. Graae.

13. Oktober 1858.

Det er længe, siden jeg skrev til Deres Højærværdighed, og jeg vil derfor ikke opsætte det længere. Med Deres Søn fik jeg vel en Hilsen sendt Dem og Deres Familie, men jeg længes nu ret meget efter engang igjen at høre, hvorledes De og alle Deres lever. Deres Søns Helbredstilstand var endnu i Sommer noget vaklende; det vilde glæde min Kone og mig meget at høre, at han nu befandt sig bedre. Medens vi dagligt kom sammen, gik alt saa godt, men Tiden fører mange Sorger og Bekymringer med sig. De er jo rask vel, men de lange og besværlige Visitatsrejser kunne dog maaske snart begynde at genere Dem mere end forhen. Dog gjør jeg Regning paa, at Deres gode Humeur har en saa solid Grund, at det nok endnu med Guds Hjelp kan overvinde en Del Bryderier og trodse, om det saa skal være, adskillige Storme! —

Jeg sendte forleden Dag en Hilsen til Dem med Deres nye Vice-Pastor i Jernved; lad mig lægge en Forbøn ind for ham med Hensyn til den forestaaende examen rigorosum. Han har sikkert svedt sin Latin ud, og af Theologia er der vist heller ikke meget mere end Ruiner tilbage, som der maaske behøves en Lajards skarpe Øjne til at opdage.²⁾ Men Barfod i Sørup siger, at det er et skikkeligt Menneske, og han skal prædike meget opbyggelig. Vær derfor naadig og barmhjertig! Har Vor Herre holdt Liv i ham saa længe, til han fik et Embede, saa

²⁾ (I Marginen) Jeg vilde give meget Godt til, at jeg kunde sidde i en Krog og høre paa den Examen! Men jeg ser Dem for mine Øjne.

maa De da nu se Dem for, at De ikke tager saa haardt paa ham, at han skulde dø under Deres biskoppelige Hænder! — Han har levet i saa tarvelige Kaar, at han er fast ligesom en Robinson Crusoe! Da han saa min Præstekjole, listede han sig nær hen for at tage den rigtig i Øjesyn: »Den er jo foret; saa maa der vist ogsaa Foder i min; det talte ellers Skrædderen ikke om!« — »Ja«, svarede jeg, »De maa ikke blot have Foder i Kjolen, men en Skindpels indenunder, ellers fryser De ihjel til Vinter!« — Men, som sagt: vær nu god imod ham til den Examen! Jeg frygter virkelig for, at Deres megen Lærdom skal gjøre ham rasende! Naar jeg nu saa varmt anbefaler den gamle skikkelige Stymper, saa kan De da idetmindste være vis paa, at han ikke har bestukket mig med Sølv eller Guld; thi han er vist en rigtig fattig Kirkerotte! —

Nu maa jeg dog fortælle Dem, hvor kjønt mine gamle Venner paa Langeland have behandlet mig: — igaar fik jeg saamænd en Skrivelse af 7de dennes fra Sogneforstanderskabet i Lindelse paa Langeland (hvor jeg for 20 Aar siden var Kapellan), hvori Samme paa Menighedens Vegne opfordrer mig til at søge Lindelse. Det gjør jeg nu vel ikke; men det var mig dog en kjær Erindring fra gamle Dage! Embedet er med disse Kornpriser nok lidt bedre end det, jeg har; men Flytning og Naadesaar (da jeg i et helt Aar skulde leve af et halvt Embede, eftersom her ikke er Naadesaar ved dette Embede) vilde jo forøge min Gjæld meget betydelig, og naar jeg ikke kan forbedre mine Kaar, vil og bør jeg ikke forlade min Post her. —

Menigheden er voxet meget; den tæller nu ikke saa lidt over 350 Familier (hvormange Individuer ved jeg ikke saa bestemt); vi have nu bygget en dansk Borgerskole til, som skal indvies paa Tirsdag. Vi have i Alt vel omtrent 220 Skolebørn. —

Jeg havde næsten tænkt, at De eller Stiftsprovsten eller begge tilsammen var kommen herved for at hilse paa Kongen til hans Fødselsdag [6. Oktober]. — Jeg tænker, at jeg er paa det sorte Brædt; der tales en Del om, at Præstekonerne

(— paa min Katechets³⁾ Kone nær! —) ikke som alle andre Embedsmandskoner have gjort deres Opvartning for Madammen [Grevinde Danner] derude [paa Lyksborg Slot]; men det faar saa være! Pokker skulde gør det, naar Man ikke er nødt til det! Det er mig et uhyggeligt Væsen; — desuden er det jo bekosteligt. Imorgen er der Bal derude; Bisp en [U. S. Boesen] med Kone, Døtre og Søn skal nok derud (item Katechets!); han har længe været forkjølet og kørte endnu idag til Kirke, da han gik til Alters, saa han vist hellere maatte blive hjemme imorgen, især da Ingen af Døtrene dandse; — men — Bisper er ogsaa Mennesker.

9. Maj 1864.

Kjære gode Biskop Daugaard!

Tak, inderlig Vak for Deres kjærlige Linier i denne for os alle saa tunge Tid! Vær overbevist om, at enten jeg skriver eller ej, lever De i min allerhjørteeligste Erindring. Deres venlige Billede staar ofte for mig, og i Aanden faar jeg ikke saa sjælden en broderlig Samtale med min gode gamle Riber-Bisp!

Tiden tillader ikke at gaa nærmere ind paa Alt, hvad der ellers kunde være at tale om, hvis vi sad sammen i god Ro eller spadserede i al Gemytlighed som i gamle Dage. For Tiden give Lazaretterne os saa meget at bestille, at vi, saa at sige, lade Verden fremefter skjøtte sig selv. Efter den 18de [Dybbøldagen] bragtes hertil vel omtr. 300 danske Saarede, men deraf har jeg begravet 1/6. Her er saa mange Lazarett er, at Man, for dog at udrette Noget, maa indskrænke sig til enkelte af dem. Katechet Munck og Pastor Ewaldsen ere tro Medhjælpere; men foruden os Præster ere der Gudskelov! mange Andre, baade Mænd og Kvinder, der opofre sig for de stakkels Saarede. Min gode Degn Tofte er bl. a. en mageløs Mand, og saa er der adskillige Borgere, som udrette saare meget, navnlig fremfor Alle en Garvermester Jakob Plaetner. Damer have fordelt La-

³⁾ Katechet var fra 1855—62 Pastor Gad, fra 1862—64 Pastor Vilhelm Munck.

zaretter imellem sig, saaledes at et Par have hver sit, og de Saarede Danske og Prøjsere, ligge mellem hverandre paa 17—18 Steder. Min Kone og jeg følges ad hver Eftermiddag: til et Par af de største Lazaretter, min Svigerinde Fru Bretteville gaar paa andre, og saaledes en Mængde Andre. Det er de danske Damer, som have Æren af først at have ydet de Saarede personlig Hjælp og Opmuntring. De Tyske vilde ikke være ringere og vilde nu gjerne fortrænge de Andre; det er den ulykkelige Splid, som gjentager sig allevegne; men det tør jeg nok sige, at det er en god Aand, som er over de dansksindede Flensborgere, medens den tysksindede Del er fanatiseret af Had til [de] Danske og elleveld af Glæde over den Forandring, der er foregaaet. Nu, Enden er ikke endda! — Hvad der skal udvikle sig af dette Chaos, ved intet Menneske, og jeg for min Del lader ogsaa p. T. »hver Dag have nok i sin Plage!« —

I Eftermiddag har min Kone og jeg havt en sørgelig Gang; i »Generalkommandoen« fandt vi en af vore kjæreste Jenser død $\frac{1}{2}$ Time iforvejen; der laa et Tæppe over en død Soldat, og da jeg trak det tilside, var det netop den, som vi vilde bringe et Brev fra hans Kone. Derfor gik vi til »Harmonien«, hvor en gammel skikkelig Reserveofficer, R a s m u s s e n (fra Hesselballe i Uldum) droges med Døden. I Formiddags døde en Lieut. M o g e n s e n paa »Bellevue«, og saaledes gaar det hver Dag, da her er saa mange haardt saarede. — De prøjs. Læger ere i det Hele taget flinke, og paa »Søstre« og Munke mangler det jo heller ikke, og adskillige af dem gjøre megen Gavn, især »Søstrene« fra »Bethanien«, som ere paa Johanniterhospitalerne. Jeg har adskillige Gange holdt Gudstjeneste paa et Par af Lazaretterne, hvor forøvrigt Danske og Prøjsere ligge meget venskabelig ved hverandres Side, hvilket i Grunden gjør et godt Indtryk netop for Modsætningens Skyld i denne Krigstid. —

Jeg sidder endnu uforstyrret i mit Embede — saa længe det varer! Den danske Borgerskole er heller ikke ophævet, skjøndt reduceret til 2 lejede Stuer, da de 2 store Skolebygninger ere tagne til Lazaretter, som er slemt nok, da vi have 500 Børn. —

Det gjælder om at være snilde som Slanger og enfoldige som Duer; — i P[røjserne] have vi, hvad det Første angaar, vore Mestre! — Ja, hvad har Man ikke oplevet i det sidste $\frac{1}{2}$ Aar!! — Hvormange — for at nævne et — hvormange af vore bedste Venner her og i Omegnen ere ikke borte! — og dog, vi ere nærved ikke at savne dem; 1) fordi vi have Andet at tænke paa; 2) fordi alle Danske og Dansksindede her nu udgjøre et eneste stort Brodersamfund.

Her i Huset ere vi, Gudskelov! raske; min Kone og hendes Søster Fru Bretteville, den tapre Thomas og den fornøjelige lille Ingeborg ere her; — Tante Marie, Olivia, Dorothea, Lorenze og Thyra sendte vi til Kjøbenhavn umiddelbart før Tilbagetoget, hvor de have havt det godt. O. & D. ere nu i Skaane hos deres Onkel Suhr, der ejer en Gaard der. Th. tog jeg naturligvis strax ud af den forpestede Latinskole, og jeg har nu søgt om at faa ham til Herlufsholm. Det er en rask og opvakt Dreng, flink til Bogen, men dog i Tanken allerede Soldat.

Fortsat 10. 5. 64:

Igaar blev en Gammellutheraner, Feltpræst Besser (Forf. til et Bibelværk, der er overs. paa D.) indquarteret her. Vi talte og disputerede sammen inat til Kl. 2 $\frac{1}{4}$, og som Følge deraf sov han over sig imorges og kom ikke med Jernbanen. En interessant og dannet Mand, men naturligvis Prøjsler. Han kan noget Dansk og kan forstaa en dansk Opfattelse af Striden, skjøndt han selv er af modsat Mening. 18de Novb. skulde naturligvis have Skyld for Krigen, men tilsidst fik jeg det dog ud af ham, at Pr. slet ikke kunde bestaa som Stormagt uden vore Havne; — »da liegt der Hund begravet!« udbrød jeg. —

Paa Kirkegaarden har jeg gjort et andet interessant Bekjendtskab: den katholske Præst, Trappehorn fra Münster, ligeledes en livlig og behagelig Mand med videnskabelige Interesser; han havde ogsaa studeret Dansk, og da han f. T. beskæftiger sig med Ansgars Levnet, havde dette ført ham til at studere Danske Kildeskrifter i »Scriptores rerum danicarum«:

han havde ogsaa med megen Interesse læst Deres »De danske Klostre«, samt Kejsers norske Kirkehistorie. Jeg har hørt ham holde 2 karakteristiske Taler over de af deres Saar her Døde. De Danske og Tyske, Katholiker og Protestanter, begravnes altid sammen i en Grav, og derfor er jeg med hver Gang og forretter Jordpaakastelsen i Samling med en tysk prot. og en katholsk Gejstlig. (Jeg tror, at det er oftere hændet, at Ingen af de Døde har været Katholik, men paa Dødsanmeldelsen staar, ved D. og Tyske: »Religion unbekannt« — og saa, »for en Fejls Skyld«, er han altid med, da nogle Westphalere ere Katholiker!) Han gaar slet ikke ind paa det speciell Katholske, men den katholske Semipelagianisme træder mærkværdig tydelig frem, f. Ex. forleden Dag, da han sammenlignede Soldaten i Felten med Christus: »paa Hø og Straa i Bethl. — uden det hvortil han kunde helde sit Hoved (Soldaten med Tornystret under Hovedet) — forfulgt af sine Fjender og tilsidst dræbt som disse osv. — Dette med Hensyn til det Ydre, og hvad det Indre angik: léd og døde af Lydighed, Soldaterne ligesaa, — uden Synd, det Samme skulde Soldaten stræbe efter, saa vilde han blive salig ligesom den Korsfæstede.« Saaledes omtrent, meget populært. En anden Gang: T. og D. laa nu fredelig ved hinandens Side; de havde jo overhovedet ikke haft Noget imod hinandens Personer; det gjaldt kun Sagen. Det kunde Man se af Forposternes Sammenkomster: — »de havde givet hverandre en Taar af deres Feltflaske, foræret hverandre Cigarer og givet hinanden Ild til at tænde dem ved,« — saaledes omtr. verbotenus (ordret), paa Tysk, da. — Ved samme Lejlighed opramses i utrolig Hast lange latinske Psalmer og Bønner med Assistance af en Musik. — Nej, da priser jeg Kapuzineren i Wallensteins Lager! Han skjælder dog godt ud!! — Jeg havde den Tilfredsstillelse forleden Dag, at begge de tyske Præster kom til at fortale sig, idet de sagde om deres Soldater, at de vare komne her til »ein fremdes Land.« —

Nu kom F e j l b e r g [Præst i Ullerup] og fortalte, at vi hav-

de Vaabenstilstand, og Thomas meldte et Øjeblik forud, at vi havde slaaet den tyske Flaade ved Helgoland, og at der var gaaet Ild i en østerr. Fregat. —

Vor Biskop [Boesen] faldt hæderlig, fordi han gjorde Indsigelse imod, at der skulde bedes i Hertugd. Slesvigs Kirker »für die Regierung und ihre Ráthe u. Diener.« De respectede Protesten og afsatte ham! (Se: Pilatus i Lidelsesh.!!!)

Torsdag 13/5. 64: — En Hilsen fra os have de da faaet, kan jeg tænke, ved de 3 Borgerrepræsentanter, der laa hos os en Nat paa Vejen til Rendsborg. Den næstfølgende laa her 5 fra Ringkjøbing paa Vejen fra Rborg. De kom Kl. 12^{1/2} om Natten. Jo, en lustiges Leben, med Kroater og Ulaner!! — Vi havde i lang Tid dobbelt Indqartering, haade fjendtlig og frivillig, da først Brammers [Præstefolkene] fra Egebæk var hos os i 3—4 Uger og saa Krogs [Præstefamilien] fra Grumtofte i en halv Snes Dage. Vide [Se] Kapuzineren:

Die Bisthümer sind verwandelt in Wüstthümer,
die Abteien und die Stifter
sind nun Raubteien und Diebesklüfter!
Men — »noch ist aller Tage Abend nicht!« —

Vor lille Verden her faar en anden Skikkelse, det er vist; men det danske Folk gaar ikke tilgrunde denne Gang; fik vi et Schleswig-Holstein i Personalunion med Kongeriget, ja, da vilde den 3die Slesvigske Krig maaske nok faa en sørgelig Lighed med den 3die puniske; men — som jeg sagde til Hr. Besser — Danmark gaar ikke ind derpaa, thi det vilde være at opgive det Hele. Det halve Slesvig maa dog under alle Omstændigheder kunne frelses ved en Deling, og videre kunne de ikke drive os; men for Øjeblikket — forladte, som vi ere det — er det vel ogsaa det Højeste, vi kunne vente. Selv de dansksindede Flensborgere, har jeg mærket, ere villige til at gaa ind derpaa under Forudsætning af, at Flensborg kommer til at høre til Danmark.

Men: »Qvod adest, memento componere æqvus: cetera fluminis Ritu feruntur.« —⁴⁾

Lev nu vel og hils alle Deres venligst fra os her; — glem heller ikke gle. J ø r g e n s e n !

Deres altid hengivne

G. F. Gr.

Efterskrift 18/5.: Da Brevet ikke kunde afsendes tidligere, kan jeg dog tilføje, at en slesvigsk Fane, som Politimesteren 1. Pints. lod hejse paa den danske Kirke, 2den Pintsed. blev nedtaget efter Civilcommissairernes Ordre, da jeg havde klaget derover. Det var dog en lille Sejer! — — —

*

Den 22. August samme Aar afskedigedes begge Præsterne, da de ikke vilde eller kunde underskrive en Erklæring om at tjene det nye Styre.

H. F. P e t e r s e n .

⁴⁾ Citatet er ukorrekt, men skal vel omtrent betyde: Husk at faa Sammenhæng i Fakta, det øvrige føres bort af Flodens særegne Løb.

Præsteslægten Boetius' Oprindelse.

Af **Johan Hvidtfeldt.**

Slægten Boetius eller Boysen, som dens danske navn lyder, spillede i det 16. og følgende aarhundreder en stor rolle i det kirkelige liv i Sønderjylland, især i Haderslev amt.

Hvor slægten stammer fra, har hidtil været ukendt. En overlevering vilde vide, at den var kommet fra Italien, men navnet Boysen tyder dog afgjort paa, at Slesvig er dens hjemstavn. Slægtens historieskriver har gættet paa, at dens ældste kendte medlem Laurens Boysen, der var sognepræst i Vilstrup fra omkring 1524 indtil 1547, stammede fra Hejsager, og har fremført forskellige vidnesbyrd, der kunde tyde i den retning.¹⁾ Et gammelt pergamentsbrev, der findes i det sønderjydske Landsarkiv,²⁾ giver dog den rigtige løsning af gaaden. Brevet er et tingsvidne, udstedt paa Vis herreds allemandsting den 6. februar 1539 af Boie Jessen, herredsfoged i Vis herred, og »gantzem gemenen Harde« til Tammes Boyssen i Kollund. Det fremgaar heraf, at hr. Laurens i Vilstrup har skødet Tammes Boyssen en broderdel i den bondegaard (d.v.s. selvejergaard) i Kollund, som denne boede i. Ligeledes har Hinrick Kocke i Flensborg skødet den samme en broderdel paa afdøde Hans Boyssens vegne, ligesom Boye Negelssen (Nielsen) i Hokkerup og Hans Oluffssen i Hokkerup hver har skødet ham en søsterdel. Der kan herefter ingen tvivl være om, at Laurens Boysen, slægtens stamfader, er født i Kollund, hvor hans broder Tammes endnu 1539 boede paa den bondegaard, hvor de antagelig begge har set dagens lys. En tredie broder Hans er død paa dette tidspunkt, og to søstre, hvis navne ikke kendes, er blevet gift med mænd fra Hokkerup, der ligger i nærheden.

Et andet nærliggende spørgsmaal er, hvem faderen til disse fem søskende var. I 1483 nævnes en Bo eller Boye Jensen i Kol-

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1927. 254 f.

²⁾ Pergamentsbreve: Kollund (foræret Landsarkivet af Pastor Clausen).

lund.³⁾ Han kan være faderen. Navnene kunde iøvrigt tyde paa, at der var slægtskabsforbindelse med den kendte herredsfoged-slægt i Kollund, hvis stamfader Jes Thomsen, fader til den ovennævnte herredsfoged Boie Jessen, i 1488 blev benaadet med skjold og hjelm af kong Hans.⁴⁾ Under grev Gerhards oprør mod broderen Christian den første holdt han fast ved kongens sag i modsætning til de øvrige af herredets beboere. Han søgte tilflugt paa det kongelige slot Duborg ved Flensborg. I et halsløsningsregister fra Flensborg amt 1472 nævnes Jesse Tamssen i Kollund. Der opføres ingen sum for ham, men det hedder om ham, at han »var med os paa borgen«. ⁵⁾ Den senere benaadning skal sikkert ses i forbindelse med denne begivenhed. Iøvrigt maa han have været en ret ung mand, da han sad med kongens mænd paa Duborg. Thi endnu 1527 nævnes han som herredsfoged i Vis herred.⁶⁾

Aabenraa, den 3. januar 1940.

³⁾ Falkenstjerne og Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger 219, Repertoriet 2. r. III 318; jvnf. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense I 447.

⁴⁾ Repertoriet 2. r. III 634; Sønderjydske Maanedsskrift 1931. 137 ff.; 1936. 244 ff.

⁵⁾ Kongens Arkiv: Flensborg Amts Regnskaber 1472—1499 (Rigsarkivet).

⁶⁾ Zeitschrift der Gesell. für Schlesw.-Holst. Geschichte VIII 143.

Skrivelse til Amtsdommer Schultze, Nørborg.

Ved **Nis Nissen.**

Som Eksempel paa et godt Forhold mellem den danske Befolkning paa Als og en typisk Embedsmand, der i Aarene op til Verdenskrigen virkede som Amtsdommer i Nørborg, tjener følgende Skrivelse:

Hr. Amtsdommer Schultze,
Nørborg.

Ved Deres Nedlæggelse af Dommerembedet her og Afrejse fra Nørborg føler undertegnede Trang til at udtale for Dem vor Beklagelse af Deres Bortrejse, vor Tillid, Højagtelse og Erkendtlighed for Deres Upartiskhed som Dommer, for Deres vellykkede Stræben efter at forstaa os, vort Lands Kultur og de vanskelige Forhold hvori vi lever som Grænsebefolkning.

Til vor varme Anerkendelse heraf vil vi føje en Tak for den smukke og hensynsfulde Maade, hvorpaa De har stillet Dem til vort danske Folkesprog. Det har været os en Glæde, at De i saa kort Tid har naaet at beherske det, og vi takker Dem for den flittige Brug, De har gjort af det i Retssalen i alle de Tilfælde, hvor det tiltrængtes for den rette Forstaaelse. Af alle disse Grunde havde vi gerne set, at De var forbleven her. —

Vore bedste Ønsker for Deres Livsgerning og Fremtidshjem følger Dem paa Vej.

3. Juli 1913.

Nis Nissen, Nørborg, Peter Grau, Pøl,
Jørgen Eriksen Petersen, Havnbjerg, Hans Hansen, Stevning.

Anmeldelser.

Otto Scheel:

Die Wikinger, Aufbruch des Nordens.

(Hohenstaufen Verlag, Stuttgart. 1941.)

Professor Otto Scheels smukt illustrerede Bog »Die Wikinger, Aufbruch des Nordens«, tør nok kaldes en av de Bøger, der sætter Skel. Den vidner om stor historisk og kulturhistorisk Viden, stærk Fordybelse i Æmnet og Uafhængighed av gængse, vedtagne Meninger. Det er ikke min Hensigt at give en regulær Anmeldelse av den: dertil føler jeg mig ikke kaldet. Jeg vilde blot henlede Opmærksomheden på nogle av de Tanker, den sætter i Gang.

Man mærker, og det er ikke det mindst ansporende ved Bogen, at Forf. er udgået fra Teologernes Fagskole. Religiøse Spørgsmaal drøftes indgående.

Om jeg har forstået ham ret, så er et Hovedsigte for Bogen, at den gennem forskellige Faser fremhæver Modsætningen mellem den fremmede, romersk-katolske Kirkemagt og Nordens eller Nordeuropas Ånd.

Først skabtes en gotisk-ariansk Nationalkirke, omfattende den østlige Afdeling av den Folkegruppe, som man plejer at kalde Germanerne, men som jeg efter gammelt islandsk Forbillede foretrækker at kalde Gottjod. Det var en Kirke, som udtrykkelig stræbte at opretholde Nationaliteten hos de i Romerriget bosatte Goter og Vandaler. Jeg tilføjer for at vise, hvor vidt denne Nationalstræben kunde drives, når den blev sat på Spidsen: under Kirkestridighederne i Afrika fandt en ariansk Patriark på at kræve av de romerske og græske Deltagere i et Møde, at de skulde tale Vandalsk! Jeg tilføjer endvidere, at denne gotisk-arianske Kirke allerede var på Vej til at vorde fælles-gottonsk. Da Langbarderne indvandrede i Italien, tilhørte den kristne Del av dem den arianske Kirke; det vil sige, at disse Folk, hvis Modersmål var tysk, havde gotisk Kirkesprog. Og i Bajern, hvis sydlige Del en Tid stod under Goterne, viser Festnavnet Tult og Ugedagsnavne som Ertag og Pfinztag, at der har været en gotisk Sprogpåvirkning, sikkert udgående fra den arianske Kirke. Men alle disse Tilløb kvaltes ved den romersk-katolske Kirkes Sejr, der særlig fremmedes, da det lykkedes denne Kirke at vinde den mægtige Frankerkonge Chlodevig, Staten Frankrigs Grundlægger. På Udviklingens Resultat seer Forf. naturligvis med Smerte.

Videre drøfter Forf. i et meget lærerigt Avsnit Udviklingen på de britiske Øer. Hær stod Kampen ikke mellem Katicisme og Arianisme, men mellem to Retninger indenfor Katicismen, en lokal-irsk og en central-romersk. Den irske Avskygning har Forf.s Sympati. Den var jo ligesom den gotiske Kirke en ægte national Skabning og havde således ved Tillæmpning kunnet tilføre Nordens vordende Kirke et lignende selvstændigt Liv. Og de irske Missionærer ejede en forbløffende levende Troskraft, som de lagde for Dagen i Sydtysklands talrige »Skotteklostre«; ja, de nåede, hvad Forf. ikke nævner, helt over til Ukraine, til Kijev.

Avgørelsen av Striden mellem de to Retninger faldt på Synoden i Streaneshalch under Nordhumbrekongen Oswiu midt i 7de Århundrede. Det drejede sig ikke om dybt religiøse Spørgsmaal, kun om en i vore Øjne så lidet væsentlig Ting som Dateringen av Påskefesten. Men for denne Sag var begge Parter Fyr og Flamme. Irernes Ordfører var Colman, de romerske Katicikers var Englænderen Wilfrid. Ved et Prokuratorkneblykkedes det Wilfrid at sætte Colman i Klemme, og Kong Oswiu dømte til Fordel for den romerske Datering. Forf. siger om Wilfrid: »Ved hans Indsats blev Angelsaxerne indlemmede i den vordende Vesterleden. Saxernes oversøiske Koloni var gået tabt for Norden. De endnu i Midgård's Verden levende Stammefrænder paa Fastlandet er bleven flankerede fra Vesten av. Det gamle Livsfællesskab er sønderrevet Hvad den (irske) Munke- og Eremitkirke kunde have gjort ud av Angelsaxerne, kan ikke siges. Men ialfald veed vi, at den ikke vilde have gjort den angelsaxiske Kirke til Roms Hjælper, da der brød svære Tider ind over Peters Stol. Den havde heller ikke optændt en Petrustro, der skænkede Rom ny Magt over Sjøelene (J. Haller)«. I dette Syn på Udviklingen kan vi vist godt følge Forf.

Det tredje Sammenstød udfolder sig i Vikingetiden; det er mellem den romersk-katolske Kirke på den ene Side, saxiske og nordiske Hedninger på den anden.

Forf. siger, at man fra Kirkens Side utvivlsomt udmalede sig en Troskrig, en Korstogskrig. Det fremgår av Krigsbenediktioner som den fra Winchester, der er rettet »mod Hedningerne« eller »mod Danerne«. Billedlig udtrykkes det samme på en av Forf. avbildet Sten fra Klostret Lindisfarne i Nordengland: dens ene Side fremstiller to fromme Troende, der under Vorherres Hænder og Solens og Månens Stråler tilbeder Korset; på den modsatte sees en Skare blodtørstige Vikinger med truende løftede Sværd og Stridsøxer.

På hedensk Side kunde der anføres visse Ting, der synes at antyde en ligeså avgjort Programstilling. F. Ex. var der en 845 fældet norsk Viking Thorgils, der indrettede irske Kirker som hedenske Templer. Jeg tilføjer: da Saxerne sidst i 7de Århundrede erobrede Bruchtrerlandet fra Frankerriget, udrødgede de strax alle Kristendommens Spirer, fortæller Beda. I det thyringsk-hessiske Grænsestrøg ødelagde de engang en 30 Kirker. Nordmanden Eyvind Kinnriva, hvem Olav Tryggvason vilde tvangdøbe, vægrede sig hårdnakket og døde som Heden-skabets Martyr, idet han fik sat et glødende Fyrfad på sin Bug. Alligevel tør Forf. ikke hævde, at der fra hedensk Side var Tale om en avgjort Troskamp; politiske Motiver var vistnok overvejende.

Hæri har han sikkert Ret. Jeg mener, det kunde siges stærkere endnu. Religiøs Fanatisme ligger i det hele ikke for Norden eller for det samlede Gottjod. Der gives ganske vist Tilfælde av den, men det er netop kun Undtagelser. Saxernes utvivlsomme Fanatisme hører ikke hjemme i en nordisk Normalsammenhæng, men står som en Undtagelsesforeteelse. Sammenhængen peger andensteds hen: nøjagtig samme Fanatisme finder vi hos Vender, Preusser, Litauere, Letter og Ester, tre fremmede og fra hinanden skarp skilte Folkegrupper. Den synes at være et fælles Race-Substrat, der ligger til Grund for alle disse snævert avgrænsede Folk ved Østersøens Sydkyst. Med Hensyn til Nordmænd som Eyvind Kinnriva må det gøres gældende, at Kropmålinger i Norge har påvist Tilstedeværelsen av knivskarpt adskilte Raceelementer; det ligger da nær at henføre Fanatismen til den Del, der er av ikke-nordisk Oprindelse. Nordisk Folkeomraade har aldrig fostret en sådan inspireret Missionsvirksomhed som den irske. Det har skabt en enkelt gejstlig Orden, Birgittinerne; men ellers kommer sådanne Ordener samt kæmpende religiøse Samfund regelmæssig fra italiensk eller fransk Område, — Benediktinere, Franciskanere, Cluniacensere, Cisterciensere, Albigensere, Valdensere. Den første kristne Frankerkonge Chlodevig omvendte sig av kold Magtspekulation; den første kristne Dankonge, Harald Klak, ligervis. En Anekdote fortæller, at en gråhærdet Hirdmand i Haralds Følge ved Dåben ærgerlig vrissede: »Nu har jeg ladet mig døbe over 20 Gange, men aldrig har man budt mig så lurvet en Dåbskjortel!« Velkendte er de nordiske Vikinger, der kun troede på deres egen Magt og Styrke. Harald Blåtands Omvendelse kan vel næppe stilles på Linje med Harald Klaks, da Jellingstenens storslåede, kristelig-kunstneriske Udstyr vidner om virkelig religiøs Følelse; men når han »gjorde Danerne kristne«, har det dog utvivlsomt været politiske For-

stands-Overvejelser, der var medvirkende til dette velsignelsesrige Skridt.

Summa summarum:: jeg troer ikke, at den religiøse Mod-sætning kan formuleres så enkelt som ved en Dualisme, Rom overfor Norden. Der bliver snarere tre Typer. Først har vi: den verdenskløge Chlodevigs Antagelse av den romersk-katolske Kirke, Forbundet med Romerkirken mod Hedninger og arianske Kættere, som vi finder det hos Frankerne, lignende vel også hos Englænderne. Dærnæst er der de Folk, der av Frankerne fik den romersk-katolske Kirke påtvunget, — Alle-manner, Friser, Saxer; særlig Saxerne repræsenterer den fanatisk-hedenske Modstand, som genfindes hos Vender, Preusser og andre ikke-gottonske Folk ved Østersøens Sydkyst. Endelig har vi de Folk, der som Nordboerne forebygger den romersk-katolske Tvangsmission ved med Harald Blåtand frivillig at omvende sig og ved under Erik Ejegod at grunde en selvstændig Avdeling av den romersk-katolske Kirke, en alnordisk Folkekirke. Av disse tre Typer staar No. 1 og No. 3 hinanden nærmest; Saxernes fanatiske Antikristendom kommer i en Bås for sig selv, kan ikke presses ind under en Fællesrubrik Norden.

Når Forf. saa ivrig søger at hjemle Saxerne en Plads i det oprindelige Norden, så støtter han det på sådanne Ting, som at Saxer og Daner År 565 foretog et fælles Vikingetog mod Frankerne. Endvidere citerer han det først av mig fremdragne Vidnesbyrd fra »Fornmanna Sögur« XI. 412, hvorefter den norrøne Tunge omfattede Saxland, Danmark, Svitjod, Norge og nogle Dele av England. Der kunde påpeges endnu mere til Fordel for Forf.s Tanke. Vikingetoget 565 gav Genlyd i Tyskernes ypperste Heltekvad, »Nibelungenlied«, og hær hedder den saxiske Fører Liudeger, den danske Liudegast, medens det i Digtets ægte, højtyske Sprogform burde hedde Liuteger, Liute-gast; Digteren vil altså udtrykkelig fremstille Saxer og Daner som talende et og samme, ikketyske Sprog. I Wernher der Gärtners Digt »Meier Helmbrecht« kommer en ung Bajrer hjem fra Udlandet, taler Saxisk og genkendes ikke av sine egne Frænder; hans Fader siger til ham: »Tal et Ord Tysk!«, opfatter altså Saxisk som et ikketysk Sprog.¹⁾ Kort efter 1070 havde Sven Estridsøn lovet den tyske Kejser Hjælp mod en oprørsk saxisk Fyrste; men de danske Ledingsmænd gjorde Strejke, thi, sagde de, »Saxerne har altid stået som en Mur, når fremmede vilde falde ind i vort Land, og har aldrig udæsket os«.

Alligevel troer jeg, at Forf. sætter det saxisk-nordiske Fæl-

¹⁾ Se mine Håndbøger »Our Forefathers, the Gothonic Nations«, II, 74; »Gotthiod, die Welt der Germanen«, S. 88.

lesskab lovlig meget på Spidsen. At Dankongen Gudfred i sin Kamp mod Frankerriget udtrykkelig stræbte at stifte et dansk-frisisk-saxisk Fællesrige i den nordiske Enheds Tegn, er en interessant Tanke, men jeg seer ikke, hvordan Forf. udfra Kilderne magre Meddelelser kan lægge så meget ind i Gudfreds Program. At Saxerne var religiøse Fanatikere, medens Danerne delte de gottønske Folks mere koldsindige Indstilling, har jeg ovenfor allerede påpeget. Endvidere delte Saxerne de nordtyske Stammers Forkærlighed for kongeløs, republikansk Forfatning, ja, de var de stædigste Tilhængere af denne Skik; Danerne og de andre Nordboer før Grundlæggelsen af den islandske Fristat var derimod avgjort Tilhængere af Kongestyre. Saxerne delte også Tyskernes Forkærlighed for Personnavne paa -b e r t og Egnsnavne paa -g a u, medens Nordboerne derimod stiller sig helt avvisende overfor disse Elementer. Med Hensyn til Vidnesbyrdet fra »Fornmanna Sögur« endelig, så tror jeg, at Forf. lægger mere ind dæri, end det egentlig udsiger. Ordet Saxland skal hær næppe tages i den snævre Mening Sachsen, som om det udtrykte, at Saxerne hørte til den »norrøne Tunge«, de øvrige Indbyggere af Tyskland derimod ikke. Nej, Saxland har hær uden Tvivl den gængse nordiske Mening — det samlede Tyskland.²⁾ Desuden overseer Forf., at den norrøne Gruppe i den citerede Kilde også bærer Navnet Godjod, dvs. Godtjod = gotisk Gutthiuda, »Goterfolk«. Hær er det tilstrækkelig tydelig udtrykt, at det, der menes, er den samlede gottønske Folkegruppe. — Jeg må altså slutte, at Saxerne nok under visse politiske Konstellationer har kunnet stå sammen med de sydlige Nordboer mod Frankerne, men at de i egentligste Forstand har tilhørt Norden, kan jeg ikke se.

Forf. vil ikke lade sine Forestillinger indsnævres af den gængse Navnebrug, der kun kender en Vikingetid fra det 8de Aarhundredes Slutning. Han börjer Vikingetiden Aar 40 e. Kr. med Ch a u c h e r n e s Søtog fra den sydlige Vesterhavskyst til Belgien og Nordgallien; derpaa fortsætter han med de s a x i s k e Søtog fra 286 af og med t o i s o l e r e d e n o r d i s k e T i l f æ l d e fra 6te Aarhundrede, 516 (vel snarere 526) og 565. Nogen Avbrydelse indtil den gængse Opfattelses Vikingetid i 8de Aarhundrede har der efter hans Mening ikke været; det er kun vore Kilder, der er ufuldstændige.

Uden Tvivl har Forf. Ret i sin Synsmaade.

Jeg kunde have ønsket, at han havde drøftet den nordiske Bronzealders Skibstype på Helleristninger —

²⁾ At dette er rigtigt, er blevet mig stadfæstet af en sådan Kender af det gamle islandske Ordforråd som Sigfus Blöndal.

ne og undersøgt eventuelt Slægtskab med græske, ægyptiske og fönikiske Skibstyper. Indrettede til Krigsbrug er vel Helleristningernes Skibe, og har der været Søkrig, har der vel også været Vikingetog. Iøvrigt har der åbenbart været langt stærkere Søforbindelse med Sydlandene, end man hidtil aner. I min Bog »Hjemligt Hedenskab« (1919) S. 238, har jeg påvist, at Helleristningerne indeholder tydelige Stykker af den antike Dyrekres. Denne Iagttagelse har Prof. Chr. Winther hævet til Visshed ved sin Artikel i »Danske Studier« 1940, 127 ff. Det tør nu med Sikkerhed hævdes, at en stor Del af den babyloniske Dyrekres er overtagen, og det med overraskende Nøjagtighed i Rækkefølgen. Dertil kommer, at Helleristningerne rummer en Række forbauende naturtro Gengivelser af sydlige, endda tropiske Dyreformer: Løve, Elefant, Dromedar. Æsel, Giraf, Strudse, Kæmpeslanger. Det er vel nok de fönikiske Søfolk, der har medført hele denne zoologiske Billedbog, men ialfald ad indirekte Vej har den nordiske Synskres dengang allerede rakt til Afrika, og det har vel ansøret den hjemlige Søfart.

Jeg havde gerne seet en nøjere Omtale af Erulerne. Forf. siger, at Ordet Erul næppe er et egentligt Stammenavn, men snarere et Kaldsnavn = Viking, Kriger. Men det havde ligget nær at fremhæve, at Erulerne, der vistnok kom fra det sydlige Skandinavien, i Slutningen af 5te Århundrede strakte deres Sotog så langt som til det sydlige Spanien. Disse Vikinger i 5te Årh. danner netop det »manglende Led« mellem deres saxiske Forgængere i 3-5te Årh. og deres nordiske Efterfølgere i 6te.

Det er rigtigt, at de v e s t e r l a n d s k e K i l d e r angående de ældste Vikingetog er meget ufuldstændige. Av deres Tavshed kan vi aldeles ikke slutte, at der på den pågældende Tid ingen Vikingetog er foregået. Dette kunde blot siges endnu skarpere. Når der er optegnet nordiske Vikingetog netop Aar 526 og 565, er det intet Slump: thi begge disse Tog endte med stolte Sejre for de frankiske Landeværnsmand, — Sejre, hvorom der er bleven kvædet og fortalt Århundreder dærefter. Sligt optegnede man; dærimod fortav man Landeværnsmandenes Nederlag, så længe det blot nogenlunde kunde lade sig gøre. I den Retning var de gamle frankiske Kilder ikke et Hår bedre end Nutidens Krigsbulletiner. Men fra 8de Århundrede av tiltager Vikingetogene og Landeværnsmandenes Nederlag i den Grad, at ingen Bulletinkunst længere evner at skjule dem. Derfor er det, at Vikingetiden fra denne Termin av springer klart frem for vort Syn. Men indledt har den været længe forinden, som vi bl. a. seer av Tilfældene fra 526 og 565.

Til videre Baggrund for Vikingetogene kunde der måske have været Grund til at sige noget om de ældste gottøn-

ske Folkerørsler fra 3dje Årh. f. Kr. av, især om den aller navnkundigste av alle, Kimbrertoget fra 113 til 101 f. Kr. Det var jo efter vor Mening et Fremstød fra Norden, fra Himmerland. Forf. dærimod anbringer sine Kimbrer ved Elben, i Holsten eller dæromkring. Denne Stedfæstelse har han nærmere søgt at dokumentere i »Geschichte Schleswig-Holsteins« II og i et Par særlige Avhandlinger. Jeg har imødegaaet ham i »Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte« 1939, S. 377, jfr. min Artikel i »Scandia« 1941, 277. Augustus, Vellejus og den noget senere Plinius taler om et romersk Flådetog Aar 5 e. Kr., der førte til Opdagelsen av et hidtil ukendt Hav; hos Plinius fortælles om denne Opdagelse lige efter Omtalen av Kimbrernes Odde. Dette stolte, dristige Opdagertog forklarer Forf. som en Sejlads fra Frisland til Elbens Munding. Det er ikke meget plausibelt: thi Kysten fra Frisland til Elben kendte Romerne siden Aar 12 før Kristus, og de havde leveret et Par Søtræfninger på den; og om Opdagelse av et nyt Hav ved Elben kunde der aldeles ikke være Tale. Kimbrernes Odde er sikkert Skagen, og det nyopdagede Hav er Kattegat, dette er den eneste mulige Mening, vi kan faa ud av Texterne. Ydermere har Ptolemaios leveret os et Danmarkskort, der udtrykkelig sætter Kimbrerne i Himmerland. Dette Kort er av en Førsteoptagelse at være aldeles fortrinligt, og det kan kun være skabt ved een eneste Lejlighed, nemlig det romerske Flaadetogt År 5 e. Kr. Hverken før eller senere var der Lejlighed til romersk Korttegning i de danske Farvande, og alle senere Danmarkskort lige ned til det 16-17de Aarh. er det rene Fuskværk i Sammenligning med det ptolemæiske.

Med Hensyn til de saxiske Bosættelser på Flanderens Kyst siger Forf., at de ikke er skeet som direkte Følge av Saxernes Vikingetog til Kanalkysterne siden 3dje Århundrede, men stammer fra de i Britannien bosatte Saxer, der i 6te Årh. således er flyttet tilbage til Fastlandet. Hvad der nærmere ligger til Grund for denne Teori, veed jeg ikke. Men jeg kan ialfald påvise, at den paa enkelte Punkter ikke holder Stik, og det vilde Forf. have kunnet se, når han havde læst min Bog »Our Forefathers, the Gothonic Nations« § 219, = »Gotthiod, die Welt der Germanen« § 182. Skriftet »Notitia Dignitatum«, som bygger på Stof fra 4de-5te Årh., nævner nemlig ved den flandrske Kanalkyst to Stednavne, som åbenbart er saxiske, ialfald ikke er gallisk-romerske. Det ene er Marcis, det nuværende Marck, og det andet er Locus Hornensis, der peger tilbage paa et saxisk Horn. Navnevalget er ingenlunde tilfældigt, men netop typisk »vikingsk«. Marck er en »Skov«, der yder Vikinger Skjulested;

også de første engelske Landnamsmænd i Britannien, Uffe Ver-
mundssøns Efterfølgere, søgte netop Ly i en sådan Skov, Mercia.
Horn er et Forbjerg, Navnefætter til tre danske Herreder paa
fremspringende Punkter; et sådant Punkt var selskrevet for
Vikinger til at gøre Landgang på. Når nu sådanne ikke-romer-
ske Navne kunde slippe med ind i en romersk statistisk Hånd-
bog fra 5te Aarhundrede, er det et utvivlsomt Tegn paa, at det
omgivende Land har været stærkt spækket med saxiske Ny-
byggere.

Forf. drøfter udførlig de Årsager, der kan have
fremkaldt Vinkingenetogene. Han kommer til den Slut-
ning, at mellem dem var ikke »Landhunger«, dvs. Brist på op-
dyrkeligt Land. Hans statistisk-topografiske Argumenter skal
jeg ikke prøve at kritisere. Jeg gør blot opmærksom på et Vid-
nesbyrd, som han fremdrager til Udfyldning, nemlig det gamle
norske Skrift »Kongespejlet«. Hæri spørger Sønnen sin Fader
om, hvad der drev Forfædrene ud på Langfærd. Svaret lyder:
1. Higen efter Navn og Ry; 2. Videlyst; 3. Attrå efter Vinding.
Om Landhunger er der ikke Tale. — Hær kunde jeg have Lyst
til at bruge Kimbrerne som Oplysningsstof. En av vore Hjem-
melsmænd fortæller, at Kimbrerne blev drevne ud av en Vand-
flod, der formindskede deres Land; det vilde altså være Tilfæl-
det Landhunger, — men vi er ude av Stand til at efterprøve Op-
lysningens Rigtighed. Dærimod seer vi av Kilderne, at Kimbrer-
ne indtog et mærkelig fremskredent Kulturstade. 1. De havde
kunstfærdige Hjælme med Vilddyrbilleder på, medens andre
Gottoner, for Ex. Erulerne, endnu 600 Aar senere gik splitter-
nøgne i Kamp. 2. De dyrkede en personlig Gud, Tyren, medens
de av Cæsar skildrede Tyskere kun dyrkede upersonlige Natur-
magter som Solen og Månen. 3. Der omtales to store kimbriske
Offerkedler; den ene rummede 500 Potter, og den anden må ha-
ve været lignende anselig, da den blev brugt som Sonegave til
Kejser Augustus. En tredje stor Offerkedel, Gundestrup-Kedlen,
pragtfuldt udstyret, kendes fra Himmerland, som Forf. ganske
vist ikke vil anerkende som Kimbrernes Bopæl. Hos andre got-
tonske Stammer kender vi ingen tilsvarende Kedler. Både de
kunstfærdige Hjælme med Dyrebilleder, Tyredyrkelsen og Gun-
destrup-Kedlens Billedstil tyder avgjort på Forbindelse med kel-
tiske Egne. Det synes, som Kimbrerne gennem Ravhandelen er
bleven gjort foretagsomme og har knyttet livligt Samkvem med
hine Lande. Den således vundne Kundskab har da været med-
virkende til at lokke dem på Langfærd. (jfr. hvad ovenfor er sagt
om den langt sydpå rækkende Synskres i de nordiske Hellerist-
ninger).

Forf. siger S. 197 om det østelbiske Germanien: »Om slaviske Erobringer eller om slaviske Førere, der skulde have ført deres Skarer mod Vest, er intet kendt«.

Denne Sætning er lidt for stærkt udtrykt. I »Our Forefathers« II, § 152, har jeg fremdraget en tysk Kilde fra 13—14. Århundrede, »Chronicon imperatorum et pontificum Bavaricum«, der skildrer, hvordan Slaverne trænger ind og jager Theutonici ud, så de fra Østersøkysten må fly til de udenfor liggende Øer. Der nævnes også en slavisk Fører Bohem, som koloniserer Bøhmen. Et nu tabt tysk Epos »Der Wilzen Sturm« skildrede Slaverstammen Wilzernes Erobringer. Den nordiske »Thidrekssaga«, også kaldet »Vilcina Saga«, har optaget det samme Stof, omend det er således ukendeliggjort, at der ikke lader sig udpresse noget historisk av det. Wilzernes Fører hedder hær Vilcinus. Skikkelser som Bohem og Vilcinus er jo Opnævne-re, ikke Mænd med historiske Navne; men helt kan man dog ikke sige, at slaviske Førere savnes. Den samlede Overlevering om Wilzernes Sejre i Østgermanien tør vi opfatte som et Slags tysk Nederlagssaga i Smag med Britternes Arthur-Legende.

Dærtil kommer videre, at Slavernes Fremtrængen ikke bør tages som isoleret Foreteelse. Den må sees i Sammenhæng med Fremstød av Hunner og Avarer; for det var i de av dem ryddede Egne, at Slaverne trængte frem. Ja, både Hunner og Avarer slæbte direkte Slaverne med sig. Og om Modsætningen til sådanne vilde Østfolk er der nok av Vidnesbyrd. Det oldengelske Kvad »Widsith« lader Goterne Wulphere og Wyrmhære i Weichselskoven forsvare deres Folks ældgamle Odelstol mod Attilas Folk. Resultatet kendes fra »Hervarar saga«; den lader Ormarr dvs. Wyrmhære slagen fly for Hunnerne: »nu ryger alt Gottjod av Goters Blod«. Den førnævnte bajerske Krønike fortæller, at Hunner dvs. Avarer har avfolket Bøhmen, og dærefter var det, at Slaverne under Ledelse av Bohem indvandrede. Ved År 560 stødte Avarerne frem til Thyringen, hvor de tilføjede Nordfrankerkongen Sigbert et Nederlag. — Det allersidste Fremstød i dette Perspektiv skeer 804, da Slaverne tilføjer de holstenske Saxer et stort Nederlag og tilriver sig Østholsten.

Iøvrigt hævder Forf., at der rundt om i det av Slaverne vundne Område holdt sig »Restgermaner«. Dærtil kom saa i Vikingetiden nye Strømme fra Norden, der førte en »væringssk« Overklasse ind over slaviske Egne. Det kan være passende at give en Oversigt over, hvad der saaledes fandtes av gamle Levninger eller nye Bosættelser langs Østersøens Syd- og Østkyst. Jeg udfylder Forf.'s Angivelser, hvor det er mig muligt.

På brandenburgsk Grund, siger Forf., rækker de germanske Fund til det 7de Århundrede. Når Venderne i Vagrien dyrkede

en Gud Prove, er det uden Tvivl Overtagelse av Nordboernes Frey. Før 800 var der på Meklenborgs Kyst en Handelsplads Reric med talrige danske Købmænd; Navnet er uden Tvivl dansk = Rer-vik. Øen Hiddensö ved Rygen har til den Dag idag fastholdt et førslavisk Navn, hos Saxe Hithinsö, Skueplads for den navnkundige Kamp mellem Hedin og Högne i Hjadningsagnet. Ved Oderens Udløb følger Jomsborg, den navnkundigste danske Vikingrede. — Forf. fremsætter i dette Nabolag en Teori, der forekommer mig ny og overraskende: det polske Kongehus Piasternes Stifter Dago eller Misica skal have været en nordisk Viking. Tanken er ikke uden Analogier: Man kender de svenske Væringere som Rigsstiftere blandt Slaverne i Rusland og Franken Samo som Rigsstifter blandt Slaverne i Tyskland, endvidere Danskeren Knud Lavard som »knés« blandt Slaverne i Østholsten. — Man kommer uvilkaarlig til at tænke på Sveakongen Dag, der ifølge »Ynglingasaga« foer på Hærtog til Reitgotland; Navnet Hreidgotland hører jo oprindeligt hjemme blandt Goterne søndenfor Østersøen. Men denne Dag kom ifølge Sagaen av Dage på sit Togt, stiftede altså ikke noget Dynasti blandt Slaverne dær sydpå. Og Forf. er ogsaa lovlige hastig til at forkynde, at Dago er et nordisk Navn; det burde nøjere påvises, at det ikke kan være slavisk. — Ved Weichselmundingen træffer vi et Land med gammelt tysk Navn, Widland. Hær holdt sig ifølge Jordanes det gotiske Restfolk Vidivarjerne endnu i 6te Årh. Søfareren Wulfstan i 9. Årh. kender hær Stednavnet Ylfing = det nuværende Elbing; det turde være et Levn fra gammel gotisk Tid. — Vidivarjerne, »Skovmænd«, har åbenbart håret Tilnavnet Vidu-gaujans, »Skovlændere«. Dærfra stammer Personnavnet Vidigauja, som bares av en av de navnkundigste gotiske Sagnhelte fra 4. Årh., vor Folkevises Vidrik Verlandssøn. Et meget lignende Navn bar en Hedning fra Samland, der i 12. Århundrede opsøgte Knud Lavard i Sønderjylland, Vidgaut (»Knytlingasaga«). Et Egnsfolk i Østpreussen kaldes Gudden; det er vistnok = Gudai, et litauisk Navn for Russerne, og går da tilbage til en ældgammel Form for Goternavnet. Samland blev i Vikingetiden lejlighedsvis underkastet svenske og danske Herskere. Også en gotlandsk Koloni lader sig ifølge Forf. spore ved Weichselmundingen. — Udgravninger har ladet spore en Vikingebosættelse ved Grobin i Kurland, 11 Kilometer nordøst for Libau; det må ifølge Forf. være den, der i Rimberts Skildring av Ansgars Levned omtales som Seburg. En anden Vikingebosættelse fandtes ved den kuriske Bygd Apuolé, der omtales hos Rimbært som Apulia. — En væringisk Bosættelse er endvidere påvist ved Wiskiauten nær Kranz. »Guta Saga« kender en gammel gotlandsk Bosættelse på Dago. Endelig omtaler Nestors Krønike

vigtige væringske Bygder ved Aldeigjuborg nær Ladogasøen og ved Beloosero (»Hvidsø«); de ligger begge på oprindelig finsk Grund; hær fra udgik den Rigsstiftelse, der lagde Grunden til Staten Rusland. Videre sydfra ligger Holmgardr = Novgorod. En Aflægger blev Riget Kænugardr = Kijev; om væringsk Bosættelse vidner den Kendsgerning, at Dnjeprs forskellige Strømfald eller Føsser havde nordiske Navne ved Siden af de slaviske (optegnede av Kejser Konstantin Porfyrogenetos).

Forf.'s sidste Avsnit omhandler Stiftelsen av Normanner-ri- get i Syditalien. Det hører forsåvidt kun uegentlig med, som Normannerne hær fra første Færd var fransktalende. Een av de første Osmund Drengot, også kaldet Gislebert Buttericus, bærer dog et godt dansk Navn og Tilnavn, Asmund Dreng-god, så måske der hos hans Forældre eller Venner endnu har levet en Rest av Danskhed.

Der findes vel næppe nogen Fremstilling, der så samlet og overskuelig bringer Bud om vore Fædres Færd fra det kaspiske Hav og Miklagård til Grønland og Nordamerika. Dærfør må vi tilslut sige Forf. Tak for det store og oplysende Arbejde, der hær er udført.

G u d m u n d S c h ü t t e.

Vilhelm la Cour:

Historikeren og Sønderjylland.

En Udsigt over Forskning og Fremstilling af Sønderjyllands Historie.

Sønderjydske Studier I. (Munksgaard 1941).

Forf. giver i dette Skrift en Skildring af Tiden fra det 16. Aarh. til 1660erne. I Reformationens og Humanismens Tidsalder grundlagdes Studiet af Sønderjyllands Historie, ogsaa fremmet af Hertugdømmernes økonomiske Blomstring i den lange Fredstid. De politisk splittede Forhold virkede til at begynde med ikke ugunstigt, idet det gottorpske Hertughof, der var opstaaet ved Delingen 1544, blev et vigtigt Kulturcentrum. Bogens første Afsnit behandler »den slesvigske K r e d s«, hvorved forstaas en Gruppe af historiske Forfattere, der havde Tilknytning til »den gamle ærværdige Bispestad ved Slien«, til Hoffet eller Domkapitlet. Efter en fortræffelig Karakteristik af den gottorpske Kansler Adam Tratziger (c. 1523—1584)

og hans lille topografiske Værk om Slesvig By følger en grundig Fremstilling af de lærde Mænd af den slesvigske Slægt Koppersmit, latiniseret Cypræus. Som den sønderjydske Historieskrivnings tidligste Værk i egentlig Forstand nævnes Kanniken Hieronymus Cypræus' paa Latin affattede Bispekrønike («Chronicon Episcoporum Slesvicensium», omfattende Tiden 826—c. 1350), der i Virkeligheden ved sit brede Anlæg giver en almindelig Danmarks Historie, sammenarbejdet paa humanistisk Vis med megen Lærdom, men uden større Anvendelse af Kritik, ved Kompilation af trykte og utrykte Kilder. Dog har den gamle Krønike sin Værdi, og paa flere Punkter er vi endnu henviste til dens Beretning. Saaledes er her bevaret Overleveringen om, hvorledes Arbejdet med Opførelsen af Dannevirke var fordelt mellem Landsdelenes Indbyggere. Ejendommeligt for Forf. er det endvidere, at han som den første af vore hjemlige Historikere anvender aktmæssigt Kildestof i ret stort Omfang, og da mange af de indføjede Diplomer ikke kendes anden Steds fra, faar Værket herved en særlig kildemæssig Betydning. Hieronymus (1516—73) naaede ikke at faa sit Arbejde afsluttet. Manuskriptet blev imidlertid benyttet som Grundlag og fortsat (med Anvendelse af de samme Metoder) af Broderen Paul (1536—1609), der ligeledes var Medlem af Domkapitlet, men tillige juridisk Fagmand og gottorpsk Raad. Heller ikke hans Værk »Historia Slesvicensis« (der gaar til 1526) saa Lyset i Forf.s Levetid, men blev i 1634 udgivet af Pauls Søn, den katolske Proselyt Johan Adolf C., med Titelen »Annales Episcoporum Slesvicensium« og i en paa mange Punkter ændret Form, der var dikteret af Ud-giverens kirkelige Standpunkt. Til den slesvigske Kreds henhøres ogsaa den nordslesvigske Præst Niels Heldvad (1564—1634) som det synes dog med noget svagere Begrundelse. Heldvad hørte ikke til de lærde til Hoffet eller Domkapitlet knyttede Humanister, men var først og fremmest Folkeskribent, ikke blot som Almanakskriver og Poet, men ogsaa som historisk Forfatter. Hans paa Tysk affattede Beskrivelse af Slesvig By («Kurtze und einfaltige Beschreibung der alten und weiterühmbten Stadt Schleswig», trykt 1603), fik sin væsentlige Betydning ved den djærve, livlige, for Menigmand tilgængelige Fortællemaade, hvad enten det gjaldt Beskrivelsen af Gorm den Gamles grumme Bedrifter eller af det slesvigske Ølbryg, »som har den Art, at det — drukket til Maade — giver godt, friskt Blod og glade Mennesker«.

Som Forfattergruppe Nr. 2 opstilles »den frisiske Kreds«. I Nordfrisland skabtes en særlig Form for Historieskrivning af de særlige Betingelser — de ejendommelige Naturforhold i det Havets Vælde undergivne Marskland, Befolknin-

gens friske Egenart, dens Karakter af Bondesamfund og i Sammenhæng hermed dens snævre Hjemstavnsfølelse. Historien bliver da Lokalhistorie, medens den slesvigske Bispekrønike, udgaaet som den var fra et Samlingssted for politisk og kulturel Virksomhed, saa at sige af sig selv udvidedes til Statshistorie. Forholdsvist længe bevarede den nordfriske Historieskrivning Karakteren af annalistiske Optegnelser, uden Forsøg paa at skabe en Aarsagssammenhæng, saaledes i den gamle, anonyme Ejderstedkrønike (1103—1547) og dens Efterfølgere, Krøniker af ejderstedske Præster og Bønder, om hvilke ofte kun Navnet kendes. Stormfloder, som var det alt overvejende Stof, sendtes af Vorherre og indbød ikke til pragmatisk Historieskrivning, medens paa den anden Side de særprægede Oplevelser — Havets Angreb og Menneskenes Forsvar gennem Digebygning — gav Impulser til at fortælle og nedskrive det oplevede i en ganske anden Grad, end Tilfældet var paa det øvrige »Bondeland«. Heraf opstod Værker, der har stor Værdi ved deres Sammenhæng med Livet, som det levedes i det 16. og 17. Aarh. i Ejdersted og paa Nordstrand.

Præsten Johs. Petrejus (c. 1535—1603) har i sin Beskrivelse af Nordstrand efter en Omtale af Øens og Frisernes sagnagtige Fortid givet en værdifuld Skildring af Kirke- og Skole- og navnlig af Retsforhold og endelig en livlig Fremstilling af den sidste Menneskealders Begivenheder, af det patriarkalske Styre under Hans den Ældre, »en Plejefader for Kirker og Skoler«, og det paafølgende gottorpske Regimente med de mange Ekstrasletter. Fortællingen er krydret af satiriske Bemærkninger, men Satire kan til alle Tider være farlig, og Petrejus afbryder brat sig selv med et kraftigt »Pfaff, halts Maul!«. En nordstrandsk Præst var ogsaa Matthias Boetius, der i Skriftet »De Cataclysmo Nordstrandico« (trykt 1623) fortæller vidtløftigt, sagkyndigt og levende om Stormfloder og Digebygning 1611—19, med den store Stormflod 1615 som Fortællingens Midtpunkt. Boetius var en lærd Mand. Bogen er skrevet paa Latin, og dens første Del, der fremstiller Nordfrislands Historie i Almindelighed, behandler ogsaa det i den lærde Samtid meget drøftede Problem om den nordfriske Befolknings Oprindelse. Med sund Fornuft og Maadehold afviser Boetius de gængse fantastiske Hypoteser, der eksempelvis henførte Friserne til Indien som Hjemstavn, fastslaar, at Friserne var en germansk Stamme, og at Nordfriserne paa et eller andet Tidspunkt var indvandrede fra deres Hjemland til Vestslesvig. Endnu mere end de præstelige Forfattere havde den ejderstedske Bonde Peter Sax (1597—1662), der som Kirkeældste og Raadmand deltog i den hjemlige Forvaltning, Forudsætninger for at give en værdifuld Hjem-

stavnbeskrivelse. I talrige Værker behandler han snart hele Nordfrisland, snart Dele deraf, navnlig Ejdersted og Nordstrand, med megen Vidtløftighed og med Udfoldelse af stor Lærdom, især naar det gælder Fortiden — Landets oprindelige Udseende, Stednavnenes Etymologi m. m. —, men med ringe Klarhed eller Overskuelighed. Hans Arbejder har nærmest Værdi ved det store Materiale, der er bragt til Veje, »et fuldkomment Kompendium i alt, hvad man indtil Midten af det 17. Aarh. havde skaffet sig af Viden og oplagret sig af Drømmerier om Nordfrislands Fortid«. Af hans Manuskripter, der som tykke Foliaer opbevares paa det kgl. Bibliotek, er endnu kun en ringe Del trykt. Afslutningen og Fuldendelsen af Tidsrummets nordfrislandske Historieskrivning betegner Anton Heimreichs »Nordfreesische Chronik«. Heimreich (1626—85, Præst paa Halligen Nordstrandischmoor) har sammenfattet sine Forgængeres Viden i en bredt anlagt Helhedsskildring, som er ført videre ned til hans egen Tid. Hans kritiske Sans er ikke skarp, heller ikke for hans egen Tidsalders Vedkommende; mærkværdigt er det saaledes, at han som Beretning om Stormfloden 1634 aftrykker Boetius's Skildring af Stormfloden 1615! Men hans Arbejde betragtedes dog i hele Eftertiden som Hovedværket, ogsaa fordi det (modsat Petrejus og Sax) opnaaede at blive trykt i Forfatterens Levetid (1666).

En særlig Gruppe, den tredje i Rækken, danner den kongelige Statholder H e n r i k R a n t z a u (1526—98). Han var Renæssansens og Humanismens Mand, og altsaa forsaa vidt beslægtet med »den slesvigske Kreds«. Men som han ved politisk Magt, Rigdom og Byrd ragede op over alle sine samtidige, saaledes indtog han ogsaa en Herskerstilling indenfor Aandslivet, »den centrale Skikkelse blandt Hertugdømmernes Humanister — et af de fuldgyldigste Udtryk for nordeuropæisk Humanisme i det hele taget«. Med karakteristisk Alsidighed dyrkede han ikke blot Historien, men ogsaa Astrologi, Populærfilosofi, latinsk Digtning og Brevskrivning. I Forholdet til sine talrige internationale Forbindelser blandt Fyrster og Videnskabsmænd var han baade givende og modtagende. Saaledes leverede han Beskrivelser og Billeder af Hertugdømmernes Byer til Georg Brauns kosmografiske Værk »Theatrum Urbium«, og disse Bidrag blev Grundlaget for hans eget historiske Hovedværk, Beskrivelsen af den cimbriske Halvø (»Cimbricae chersonesi descriptio«, først trykt i Westphalens Monumenta. 1743), i hvilket de optoges. Rantzau dyrkede saaledes Topografien ligesom samtidige hjemlige Forskere, men i en videre Forstand. »Cimbriens Vicekonge« kunde ikke begrænse sig til en enkelt Egn eller By. Tilmed betød Cimbrien for ham ikke blot begge Hertugdømmer, men den

cimbriske Halvø omfattede Landet fra Skagen til Elben. Herom gives mange værdifulde Oplysninger — om de store Hjorder af Oldensvin, om Flensborgs Handelsflaade, om Jellingestenene, som for første Gang er afbildede her. Tilstanden skildres med lyse Farver, for at Cimbrien ikke i Udlandets Øjne skulde staa som et fattigt Barbarland. En afsluttende Gennemgang af cimbriske Helte lige fra Oldtiden til Johan Rantzau giver Anledning til Udfoldelse af megen Lærdom. — Dr. la Cour giver saaledes Henrik Rantzau en Førsterangs Plads, til en vis Grad ogsaa med Rette. Det kan dog næppe nægtes, at Manden selv er af større Interesse end hans litterære Produktion, i det mindste den historiske. Denne er kun i ringe Grad præget af Forf.s Erfaringer som den mægtige Politiker, Kongens højtbetroede Mand, Ridderskabets Fører, og vi finder ikke her den Sammenhæng mellem Manden og hans Værk, som er ejendommelig for hans danske Standsfælle Arild Huitfeldt. Hertil kommer, at Rantzau i høj Grad virkede gennem andre, saa at det bliver vanskeligt at trække Grænsen mellem hans eget og hans Medarbejderes Forfatterskab. Men paa den anden Side fik han — og det er maaske hans vigtigste Mission indenfor Aandslivet — netop gennem den Virksomhed, han i Kraft af sin levende Interesse og sin Rigdom udøvede som Mellemand og Mæcen, en meget stor Betydning i en Tid, hvor Kaarene var vanskelige for al nordisk litterær Produktion.

Topografens Sans for nøgterne Kendsgerninger var saaledes hos Henrik Rantzau forbundet med Humanistens Virkelighedsfjernhed. Denne træder ogsaa frem som en nationalpolitisk Neutralitet overfor Samtidens Kampe og Modsætningsforhold, der imidlertid — som Dr. la Cour gør opmærksom paa — findes ikke blot hos ham, men hos Tidsrummets Historieskrivere i det hele taget, baade hos den slesvigske Kannik Hieronymus Cypræus og hos den nordslesvigske Præst Niels Heldvad, og det til Trods for, at Rantzau som kongelig Statholder stod midt i Striden, og at baade Cypræus og Heldvad blev Ofre for det gottorpske Regiments Haardhed. Helt anderledes forholder det sig naturligvis med de politiske Stridsskrifter. I et Tillæg gives der en Oversigt over denne Litteratur, som kun uegentligt kan henregnes til Historieskrivningen, nemlig en Række Indlæg i Striden dels om det slesvigske Bispedømmes Stilling, dels om Hertugdømmet Slesvigs lensretslige Forhold.

Som det forhaabentlig vil fremgaa af den her givne korte Oversigt, giver Forf. i dette Arbejde en alsidig og grundig Skildring af det sønderjydske historiske Studium i sin Vorden. Emnets Karakter af Lærdomshistorie maa paa visse Punkter virke tyngende, men som Helhed er Bogen skrevet i en frisk og

levende Stil og præget af Dr. la Cours Evne til Opfattelse og Fremstilling af det ejendommelige ved Personligheder og Aandsstrømninger.

J o h a n n e S k o v g a a r d.

Claus Eskildsen:

Den sønderjydske Befolknings Slægtsforbindelser.

(Reitzel 1942.)

Foranlediget af en del noget letsindige udtalelser fra hjemmetyisk side om tysk blod i Nordslesvig, har Seminarielærer Claus Eskildsen, bistaaet af nogle af sine elever, foretaget en undersøgelse af: »Den sønderjydske Befolknings Slægtsforbindelser«.

Bogen falder i 3 dele, først en gennemgang af vielsesregistrene i Abild, Øster Løgum, Vilstrup, Tandstlet og Oversø sogne i det 19. aarhundrede for at se, hvorfra de forskellige brudefolk stammede; dernæst en redegørelse for tilflytning af borgere til Tønder 1700—1869, og endelig undersøgelser over nogle danske og tysksindede sønderjyders slægter.

Man har længe vidst, at der har været en levende befolkningsmæssig forbindelse mellem Sønderjylland og det øvrige Danmark. Det nye ved Eskildsens redegørelse er de faste tal fra forskellige egne; man overraskes over, at tilgangen nordfra til landsognene i Nordslesvig har været saa stor, og at tilvandringen sydfra har været saa forsvindende.

Egentlig vilde Hr. Eskildsen have benyttet begravellesregistrene til sin undersøgelse, (— fordi folk er viet eet sted, behøver de jo ikke at bo der; mens de begravede som regel har en tilknytning til det sted, hvor de er jordfæstet —), men den store børnedødelighed i ældre tid gjorde billedet skævt. Det er dog et spørgsmaal, om man ikke havde faaet et nok saa godt materiale ved at benytte begravellesregistrene med udsondring af børnene. Dermed skal dog ikke siges, at vielsesregistrene giver et forkert billede, kun at det principielt vilde være rigtigere. Eskildsen har forsynet fremstillingen med nogle udmærkede kort med iøjnefaldende røde streger, der straalere ud fra sognet til de viedes hjemsteder.

For 4 af de 5 undersøgte sognes vedkommende har Hr. Eskildsen sondret mellem tiden før og efter 1864, hvad der giver

Anledning til interessante sammenligninger. Selv for tiden efter 1864 er forbindelsen mellem Nordlesvig og Tyskland meget ringe. Oversø i Mellemslesvig adskiller sig væsentligt fra de nordlesvigske sogne. Her er forbindelsen med Tyskland hele tiden større end forbindelsen med Danmark og naturligt nok tiltagende efter 1864. Oversø sogn har sine hovedforbindelser inden for et særligt mellemslesvigsk omraade, og er ikke paa samme maade med i det danske folks slægtsmæssige kredsløb som de nordlesvigske sogne.

Imod selve fremstillingsformen maa man gøre den indvending, at forfatteren er lidt hurtig til at opstille »love«. Selvom de valgte sogne sikkert er typiske, maa det dog alt i alt siges at være for spinkelt et materiale til at udlede lovmæssighed. Det vilde have været meget interessant at have et par flere mellem- og sydslesvigske sogne til sammenligning; under de nuværende forhold lader det sig ikke gøre, men forhaabentlig bliver opgaven engang taget op. Ligeledes vilde det til sammenligning være af værdi at have et par undersøgelser over nørrejydske og fynske sogne for at følge forbindelsen den modsatte vej.

Redegørelsen for forholdene i Tønder er udarbejdet paa grundlag af Ludvig Andresens »Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869«. Ogsaa her viser det sig, at forbindelsen med Danmark har været større end antaget. Tønder by har udefra faaet et langt større tilskud af folk fra det dansktalende Sønderjylland og kongeriget Danmark, end fra det tysktalende Sønderjylland og Tyskland. Tønder sammenlignes med Haderslev og Aabenraa, hvor forholdene var tilsvarende. Tilvandringen af tyskere til København var i det 18. aarhundrede forholdsvis væsentligt større end tilvandringen til de nordlesvigske byer. Albert Olsens afhandling: »Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid« afgiver sammenligningsstof for andre danske byer, men er desværre ikke benyttet.

Bogens tredje del staar ikke helt paa højde med de 2 første. Hr. Eskildsen har foretaget en undersøgelse af sine egne og 3 medhjælperes slægter og tilsvarende for de 4 sønderjydske mindretalstyske landsledere efter 1933. Udvælgelsen er saa tilfældig, at den godt kan være typisk, men antallet er for lille. Der til kommer, at et egentlig sammenligningsgrundlag savnes, naar der er forskel paa antallet af undersøgte aner; det varierer mellem 32 og 92. Kun naar alle aner i et bestemt antal led kendes, er der virkelig sammenligningsmulighed. Heller ikke anvendelsen af kort er heldig. Mens hver streg har samme værdi paa kortene over giftermålsforbindelser, har stregerne, som det fremgaar af teksten, højst ulige værdi paa kortene over

slægtskabsforbindelser. Det er ikke ligeegyldigt om ens far eller tipoldefar er henholdsvis fra Jylland eller Hessen.

De forskellige principielle indvendinger, der her er rettet mod »Den sønderjydske befolknings slægtsforbindelser« forklejner ikke Hr. Eskildsens Indsats. Helhedsresultatet kan der ikke være tvivl om: den sønderjydske befolkning er fast forankret i sin hjemstavn og har gennem tiderne staaet i nær slægtskontakt med andre egne af Danmark, medens forbindelsen med Tyskland i de nordslesvigske landdistrikter har været minimal og selv i byerne mindre end ofte antaget. Claus Eskildsen har med sin nye bog ydet en værdifuld fortsættelse til sin kendte »Grænselære«.

Troels Fink.

Die Sippe der Nordmark. Nordschleswig-Heft.

(Udgivet af »Schleswig-Holsteinische Arbeitsgemeinschaft für Sippenforschung und Sippenpflege«, 5.—6. Levering.)

Genealogiske og personalhistoriske studier har i de senere aar taget et stærkt opsving i det tyske rige. Allerede i 1926 paa-begyndtes udsendelsen af en særlig skriftrække med slægts-historisk indhold: »Quellen und Forschungen zur Familien-geschichte Schleswig-Holsteins«. Der er i denne række frem-kommet forskellige værker af mere almen betydning, f. eks. en ny Udgave af Kochendörffers og Wilhelm Jensens oversigt over kirkebøger i Slesvig og Holsten (den nye udgave besørget af Wilhelm Jensen). En vigtig kilde for slægthistorien er ogsaa udgaverne af de nordslesvigske borgerskabsprotokoller; Tønder og Haderslev foreligger, og de to andre er under forberedelse.

Disse værker er af mere omfattende karakter og mere viden-skabelige i deres anlæg. Men den nationalsocialistiske race-teori har medført en stærkt stigende interesse for slægtsforsk-ning, specielt aneforskningen, indenfor vide kredse af befolkning. Mange er gennem kravet om »arisk eftervisning« blevet nødt til at beskæftige sig med deres forfædres historie, og ikke faa fik virkelig interesse for dette studium, enten denne inter-esse nu bundede i en virkelig »forskningstrang« eller skyldtes det spændingsmoment, der ofte kan være i jagten paa aner. Der opstod et naturligt behov efter et mere populært tidsskrift, der kunde naa ud i videre befolkningkredse. Et saadant organ blev

skabt i 1937, da man begyndte at udsende »Die Sippe der Nordmark«, der udgives af det slesvig-holstenske arbejdsfællesskab for slægtsforskning og samtidig fremtræder som publikation fra »Institut für Volks- und Landesforschung an der Universität Kiel«.

Personallhistorien og genealogien kan række den almindelige historiske videnskab en hjælpende haand, kan medvirke til at løse almene problemer, men naar dette er sagt, maa man ogsaa have lov til at slaa fast, at en stor del af det stof, der gennem aarene fremkommer i personal- og slægtshistoriske tidskrifter — hvad enten de er danske eller tyske, svenske eller norske — ikke har nogen videnskabelig værdi, er uden betydning for forstaaelsen og udforskningen af fortiden.

Det foreliggende hefte af »Die Sippe der Nordmark«, der udelukkende angaar Nordslesvig, indeholder en del stof, som først og fremmest har interesse for folk, der er paa jagt efter deres — eller andres — aner. Men for dem er det ogsaa betydningsfuldt, fordi det behandler slægter, som har efterladt sig et stort antal sønderjyske efterkommere.

Dette gælder saaledes en artikel, skrevet af Franz Brenner og Ludvig Andresen om huse og slægter i Tønder. Den behandler Slægterne Richtsen, Todsens Nagel, Kraus, Langhein og Emken (dels anetavler, dels slægtstavler). Selvom undersøgelserne ikke altid er ført til bunds, og oplysningerne ikke altid er helt fuldstændige, giver artiklen dog mange oplysninger om disse gamle tønderske slægter. Den interessanteste af disse er slægten Richtsen, en udpræget patricierslægt. Mange af dens medlemmer naaede de højeste tillidsposter indenfor byens styre, blev borgmestre eller raadmænd, og stamtavlen er et tydeligt bevis paa det stærke slægtskab, der fandtes indenfor den lille klike, der udgjorde byens overklasse og holdt alle traadene i deres haand. Den danske sognepræst i Aabenraa Edward Juhler behandler de nordslesvigske præstefamilier Iversen (Løjt) fra Ensted og Løjt sogne og Anchersen i Starup m. fl. sogne. Ogsaa disse har efterladt sig en stor sønderjysk efterslægt. Lorenz Christensens afhandling om efterkommerne af gaardmand Casper v. Saldern i Terp, søn af borgmesteren i Aabenraa af samme navn, indeholder et stort materiale, men har væsentligst betydning for medlemmerne af slægten, kun faa af de omtalte personer har gjort sig særligt bemærkede og hævet sig op i højere sociale lag. En vis almen interesse knytter sig dog til omtalen af de alleryngste generationer. Man faar et stærkt indtryk af, at Nordslesvig efter genforeningen paa naturlig maade er kommet ind i det befolkningsmæssige kredsløb, der finder sted i Danmark som i enhver

anden nation paa et højere kulturniveau. Et stort antal Nord-slesvigere er vandret nordpaa, og mange nordfra er kommet til Sønderjylland. At en saadan udveksling kom igang, var en af de vigtigste forudsætninger for en lykkelig gennemført genforening, for Nordlsevigs sammensmeltning med det gamle moderland.

Foruden en del mindre artikler, bl. a. af Th. O. Achelis om præste- og embedsslægterne Bruhn, Roost og Stahl i Aaberraa og Løgumkloster og af Walter Stephan om v. Saldern slægtens afstamning og navn kan nævnes en artikel om navnet »Rolstein«s oprindelse. Den kunde tyde paa, at redaktionen i nogen grad har været i stofnød. En lille artikel af Emil Waschinsky, der indeholder en fortegnelse over indbyggerne i Tønder i 1611, har interesse ved at give et omfattende navnestof, som kan danne grundlaget for et skøn over den tønderiske befolknings sammensætning paa dette tidspunkt. Selvom man skal være forsigtig med at udtale sig med altfor stor sikkerhed om problemer af denne art, naar man udelukkende er henvist til at bygge paa personnavnenes nationale karakter, saa kan man dog sikkert uden modsigelse fra nogen kant sige, at denne »Designation« vidner om, at den tønderiske befolkning i begyndelsen af det 17. aarhundrede var af udpræget dansk afstamning. Navnestoffet tyder iøvrigt ogsaa paa en ikke ringe indvandring fra de omliggende danske landsogne, en indvandring, der ogsaa bekræftes af andet materiale.

Af artikler af mere almen interesse maa nævnes en redegørelse af museumsdirektør J. Raben i Sønderborg for bomærker i Sønderborg amt. Der fremlægges heri et meget omfattende og værdifuldt materiale fra Sønderborg by, fra Als og Sundeved. For de fleste mennesker — og det gælder ikke mindst lægfolk — har mærkerne som saadan ikke synderlig interesse, saalænge man ikke ved noget om, hvad de kan fortælle os om fortiden. Man mangler en udredning af bomærkernes problemer: Hvordan er de opstaaet? Har de nogen forbindelser med runerne? Raben anfører pilene fra Nydamsfundet som bevis paa bomærkernes ælde, idet han mener, at de tegn, der er fundet paa disse pile, er bomærker. Der er hertil at sige, at der i hvert fald paa en af pilene er fundet runeindskriften »lua«, der antagelig er identisk med ordet »alu«, som forekommer paa gravsten og amuletter, og som tillagdes magisk kraft. Paa andre af pilene fandtes runelignende tegn. Nogle har tydet disse som bomærker, mens man i dag maaske er mere tilbøjelig til at mene, at der ogsaa i disse tilfælde er tale om magiske tegn, en antagelse, der ogsaa bekræftes af, at hellige tegn som f. eks. hagekorset er fundet paa pilene. (Lis Jacobsen & Erik Moltke: Danmarks Ru-

neindskrifter. Tekst sp. 37 ff. jvnf. dog sp. 785). Et spørgsmaal, som ikke mindst har betydning for slægtsforskningen, er bømærkets forbindelse med slægten og gaarden. Er det arveligt indenfor slægten, følger det gaarden, eller er det uden forbindelse med nogen af disse?

En artikel, som alle der beskæftiger sig med sønderjyske slægter i fortiden, vil være glade for, er T. H. O. A c h e l i s': »Sippenkunde Nordschleswigs« med undertitlen: et bibliografisk forsøg. Paa ti sider gives der en udmærket oversigt over ældre og nyere slægtshistorisk litteratur, der angaar enkelte slægter (men ikke personer). Mange vilde sikkert ønske, at forfatteren havde medtaget den litteratur, som ikke er begrænset til enkelte slægter. Men det skal indrømmes, at en oversigt af denne art vilde have ændret arbejdets karakter i betydelig grad.

Den artikel, som maaske har den største almene interesse, er skrevet af Dr. M a x R a s c h: »Das ländliche Bevölkerungsgefüge in Nordschleswig«. Forfatteren har bearbejdet Hostrup sogns kirkebøger og paa grundlag deraf opstillet en oversigt over ægteparrenes afstamning. Resultaterne er opført i en særlig tabel, der med al ønskelig tydelighed viser, at der har fundet en meget stærk tilvandring sted fra egne udenfor hertugdømmet, først og fremmest fra Jylland. I forhold dertil er indvandringen fra Holsten og Tyskland forsvindende ringe (1700—1847: 359 fra kongeriget, 18 fra Tyskland og Holsten). Denne undersøgelse er af betydelig værdi og bekræfter i det store og hele de resultater, som man er naaet til ved forskellige undersøgelser paa dansk side (jvnfr. anmeldelsen af Claus Eskildsens bog: Den sønderjyske Befolknings Slægtsforbindelser andetsteds i dette hefte). Forfatteren har imidlertid ikke indskrænket sig til at fremlægge sine i og for sig værdifulde forskningsresultater. Disse ledsages af en række bemærkninger, hvori doktoren paa grundlaget af materialet fra dette ene sønderjyske sogn prøver at drage mere almengyldige og meget vidtrækkende historiske slutninger. Afhandlingen er ikke bleven værdifuldere herved. Dertil indeholder dette afsnit for mange ubeviste paastande og luftgrebne postulater, som intet har at gøre med videnskabelig, sandhedssøgende forskning. Det ligger ganske udenfor nærværende anmeldelses plan at gaa nærmere ind paa eller diskutere disse paastande, men for at give læseren et indtryk af dette afsnit i afhandlingen gengives et lille uddrag. Det oplyser mere end lange referater. Gengivelsen er paa tysk, thi i en oversættelse vil noget af dette ejendommelige sprogs særprægede tone og rytme gaa tabt: »Solche Nebenerscheinungen (jyder der blev slesvigholstenerne) dürfen uns aber den Blick für die ungeheure Bedeutung eines im Ursprung landfremden Bei-

elements in Zeiten raumsprengender, nationaler Entscheidungen nicht trüben. Dieses Beielement... ist ein Zündstoff, den die hochgehobene Fackel eiderdänischer Propaganda ganz zwangsläufig zur Explosion bringen musste. Daran aber, dass ein so starker Prozentsatz jütischen Bluts im nordschleswigschen Bevölkerungsgefüge nachweisbar ist, wird die bewusst propagandistisch geformte dänische Auslegung der Spaltungserscheinungen zu schanden, als handele es sich bei ihnen wirklich allgemein um ein Erwachen der nordschleswigschen Bevölkerung zu einer bis dahin unter dem Gang der Entwicklung versandeten dänischen Nationalempfinden«. (Side 62).

Den, der kender lidt til den slesvig-holstenske agitation i det 19. aarhundrede, vil nikke genkendende, maaske ogsaa lidt forundret. Man troede egentlig, at disse gamle »travere« var indgaaet til den evige hvile efter et langt og begivenhedsrigt liv. Men der er altsaa trods alt liv i dem.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Vilhelm Lorenzen:

De danske Cisterciencerklostres Bygningshistorie

(De danske Klostres Bygningshistorie XI).

I Kommission hos C. E. C. Gad. 1941.

I det middelalderlige samfundsliv spillede klostrene en fremtrædende rolle. Aandeligt saavel som materielt et midtpunkt. Middelalderens betydeligste sociale institution og en af de stærkeste økonomiske faktorer i samfundet. Kendskabet til klostrenes historie er derfor af betydning for at forstaa middelalderens historie i det hele taget. Meget mangler os endnu. Vi har Daugaards gamle og utilstrækkelige bog, der nu er over 100 aar gammel. Desuden en del monografier og enkeltundersøgelser af større og mindre værdi.

Er klostrenes almindelige kulturelle og økonomiske historie et delvis uopdyrket felt, kan det samme ikke siges om klostrenes bygningshistorie. Vilhelm Lorenzen, der vil være kendt fra sine talrige undersøgelser over danske bygninger, har viet en del af sit liv til udforskningen og skildringen af klosterbygningernes historie. Med det nu foreliggende bind om cisterciencerklostrene, det elvte i rækken, er det store og omfattende værk afsluttet,

et værk, som ogsaa har stor betydning for forstaaelsen af de sønderjyske klostre, som alle er skildret deri¹⁾ med undtagelse af Antoniterklostret Maarkær i Angel — de flæskeglade munkes kloster — hvis historie A. D. Jørgensen kort har skitseret i Sønderjydske Aarbøger 1894.

Alle de sønderjyske byer havde et eller flere klostre. Aabenraa er den eneste undtagelse, idet de saakaldte Marianere, der var knyttet til byens kirke, næppe kan betragtes som et slags klostresamfund. Slesvig by, den ældste og betydeligste i hertugdømmet, rummede, som naturligt er, de fleste og vigtigste. Benedictinerklostret St. Mikael, der baade husede nonner og munke indenfor sine mure, kan maaske føres tilbage til anden halvdel af det 11. aarhundrede og er muligvis Danmarks ældste benedictinerkloster. Det laa tæt nord for byen, og en ejendommelig til St. Michael indviet romansk rundkirke, som indtil 1870 stod paa bakkedraget her mod nord, var maaske den gamle klosterkirke. Selve klosterbygningerne er forlængst borte. Sidst i det 12. aarhundrede kom klostret i forfald. Dra-stiske ting fra denne tid fortælles i en senere affattet redegørelse om klostrets flyttelse (trykt i: *Scriptores Rerum Danicarum V*). Med undtagelse af fire munke og nonnerne flyttedes beboerne til Guldholt — paa latin *Cara Insula* — i Nybøl sogn, Strukstrup herred, hvor der opstod et nyt kloster, som fulgte Cisterciencernes strengere regel. Et forsøg paa at vende tilbage mislykkedes, og nogen tid senere flyttede ogsaa nonnerne bort, ud paa Holmen ved Slesvig, hvor en selvstændig nonnestiftelse første gang nævnes 1251. Nonnerne fik her overdraget en ældre sognekirke, der senest kan være opført omkring 1170 og er et udpræget og stilstrengt romansk bygværk, der hører hjemme indenfor kredsen af danske tufstenskirker. Klostret blev bestaaende efter reformationen som en adelig stiftelse, og kirken og de tre klosterfløje, der er bevaret den dag i dag, udgør et enestaaende klosteranlæg fra det middelalderlige Danmark.

Dominikanerordenen havde klostre i Slesvig (grundlagt 1235) og Haderslev (omtalt første gang 1254). Ingen af deres bygninger er bevaret i nutiden. Franciskanerne har haft klostre i Tønder (stiftet 1238), Husum (fra 1494), Flensborg (grundlagt 1263) og Slesvig (stiftet kort efter 1232). Af Tønder og Husum anlæggene er forlængst alt forsvundet, mens to af klosterhusene i Flensborg er bevaret til den nyeste tid. I Slesvig staar det væsentligste af klosterbygningerne endnu, mens ubetydelige rester af kirken er bevaret

¹⁾ Benedictinerklostrene i bd. X, Dominikanernes i bd. III og Franciskanernes i bd. II.

i byens gamle raadhus. Trods store forandringer i tidens løb giver det slesvigske franciskanerkloster et udmærket indtryk af, hvad et saadant kloster egentlig var.

Cisterciencerklostrene, som Vilhelm Lorenzen behandler i dette afsluttende bind, omfatter en række af de kendteste af vore klostre: Løgum, Ryd, Vitskøl, Øm, Esrom, Sorø og Herrevad, alle har de paa en eller anden maade skrevet deres navne i dansk historie.

Cisterciencerordenens grundlæggere er prioren Alberik og den engelske munk Stephan Hastings, som sammen med Abbed Robert slog sig ned syd for Dijon og her grundlagde klostret Citeaux, hvorfra der udgik flere datterklostre, først og fremmest klostret i Clairvaux, som fik Bernhard af Clairvaux som abbed. Til Danmark kom Cisterciencerne i 1144, indkaldt af ærkebiskop Eskild, der var en nær ven af Bernhard, og som paavirkede andre, især kong Valdemar og biskop Absalon, saa de fik den samme forkærlighed som han for de franske munke. Herrevad grundlagdes 1144 ved munke fra Citeaux, og en halv snes aar efter kom der munke fra Clairvaux, som oprettede Esrom i Nordsjælland. Alle andre danske Cisterciencerklostre er datterstiftelser af disse to klostर्सamfund.

I Sønderjylland havde Cisterciencerne to klostre, begge egentlig omdannede benediktinerklostre. Det er nævnt, at St. Mikael klostret i slutningen af det 12. aarhundrede blev flyttet til Guldholm i Angel, hvortil der ogsaa indkaldtes en del munke fra Esrom. Men der faldt ikke ro over det nye kloster. Adskillige stridens aar fulgte paa, og selv efter at freden var genoprettet, fandt munkene ikke blivende sted paa den lille halvø. 1210 flyttede de til Ryd ved Flensborg fjord. Ogsaa de følgende aarhundreder blev paa mange maader begivenhedsrige for klostret, og efter reformationens indførelse blev det i 1541 sekulariseret. Det kom senere til hertug Hans den yngre, som nedrev bygningerne og i stedet rejste Glücksborg slot paa dets tomter. Vi kender ikke særlig meget til klostrets historie, og hverken fra Guldholm eller Ryd er nogen af bygningerne bevaret. Men alligevel har det indskrevet sit navn paa ufor-glemmelig vis i Danmarks historie. Her blev Rydaarbogen til, en af de værdifuldeste kilder til Danmarks historie i middelalderen, og af særlig interesse fordi den bærer vidne om, at allerede da fandtes der en modsætning mellem de to folk, som mødtes her i grænseegnen. Allerede i Rydaarbogen klinger den melodi, der skulde blive ledemotivet i Sønderjyllands historie, og som i det 19. aarhundrede blev sat ud for fuldt orkester.

I Seem i nærheden af Ribe, maaske paa det nuværende Munkegaards plads, laa der fra meget gammel tid et benedik-

tiner-dobbeltkloster. Ca. 1170 indførtes Cisterciencere fra Herrevad i klostret, som antog cisterciencerordenens regler. Ganske kort tid efter overflyttedes klostret til Løgum, og her skabtes klosterkirken, det bygningsmindesmærke, som uden overdrivelse kan betegnes som Sønderjyllands værdifuldeste og betydeligste. I sin nu saa smukt restaurerede skikkelse er den af en overordentlig skønhedsvirkning og gør et uudsletteligt indtryk paa menneskers sind.

Klostret — og først og fremmest kirken — har gang paa gang været genstand for videnskabelig undersøgelse og litterær behandling. Især af C. M. Schmidt i det store værk: Cisterciencerkirken i Løgum (1931), der selvfølgelig i det store og hele danner grundlaget for Lorenzens skildring. Opførelsen af kirken er begyndt inden 1200, snarest i 1190erne, og det ældste afsnit stod færdigt i 1204. Fuldførelsen fandt sted ad flere gange, og først ca. 150 aar efter at de første sten var lagt, stod kirken færdig. I det store og hele tilhører den overgangstiden mellem romansk og gotisk byggemaade, den østlige del er romansk, den vestlige overvejende gotisk. Af selve klosterbygningerne er kun den nordre del af østfløjen med den nu restaurerede kapitelsal tilbage. Men gravninger, som blev foretaget 1913—14, har givet et ret godt indtryk af klostrets omfang.

De her omtalte bind af Vilhelm Lorenzens store værk har givet interessante og værdifulde oplysninger om de sønderjyske klostre og deres bygninger. Fremtiden vil vel drage mere ud af fortidens mørke. Skulde det med spadens hjælp være umuligt at afvriste jorden nogle hemmeligheder om Guldholt eller St. Mikael? Hvem ved, om vi ikke engang skulde kunne faa lidt at vide om de bygninger, hvor Rydaarbogen blev til. Eller gemmer den smukke sø ved Glücksborg for godt paa det, der for aarhundreder blev betroet den?

Men i hvert fald vil enhver, der sysler med middelalderlig historie, være Vilhelm Lorenzen og hans forgængere taknemmelig for det store arbejde, der her er gjort, og for det værdifulde kendskab, vi har faaet til dansk arkitektur og dermed til en af de vigtigste sider af det kulturelle liv. Men mange problemer indenfor dansk klosterhistorie er endnu ret ufuldstændigt belyst. For Sønderjyllands vedkommende kan der peges paa et enkelt, næsten selvfølgelig problem: Klostrenes rolle i striden mellem konge og hertug, i kampen mellem de to folk. Spørgsmaalet har nu og da været strejft. Men det sidste ord er ikke sagt endnu. Det samme gælder iøvrigt ikke blot munke og nonner, men hele den sønderjyske gejstlighed, først og fremmest prælaterne. Et andet spørgsmaal er klostrenes rolle i det

sociale og økonomiske liv. Lidt — maaske mere end man tænker sig — vil der kunne siges om Rydklostrets besiddelser og meget om Løgumklosters. Gennem den værdifulde Løgumbog (trykt i *Scriptores Rerum Danicarum VIII*), der indeholder afskrifter af klostrets gamle breve, kongebreve, tingsvidner og adkomstbreve med mere, faar vi et enestaaende kendskab til klostrets historie, først og fremmest dets godshistorie. Vi kan følge, hvorledes det ved gaver fra kongen og private, gennem mageskifter og køb har udvidet og afrundet sine besiddelser, vi kan danne os et begreb om, hvor stort dets godsomraade var, da reformationen — den nye tid — bankede paa hertugdømmets porte, og derigennem faa en ide om, hvilken magtfaktor klostrene var i datidens sociale og økonomiske liv. Opgaven bliver ikke mindre interessant derved, at vi for at forstaa mange ejendommeligheder i Sønderjyllands ældre administrative inddeling og jurisdiktionsforhold maa have et indgaaende kendskab til de sønderjyske klostre og deres besiddelser.

J o h a n H v i d t f e i d t.

Lis Jacobsen og Erik Moltke:

Danmarks Runeindskrifter.

(Munksgaard 1942.)

De danske runemindesmærker rummer de første skrevne vidnesbyrd her fra landet om fortidens danske mænd og kvinder. Kun ganske faa af indskrifterne fortæller om større og vigtige begivenheder eller om betydelige personligheder, hvis navne er kendt ad andre veje. Men alligevel er de en værdifuld kilde til vor ældste historie, en kilde som rigtigt udnyttet kan udvide vor viden om folkevandringstiden og vikingetiden og den ældre middelalder i betydelig grad. Det er derfor ikke saa mærkeligt, at runeindskrifterne gang paa gang har været genstand for indgaaende behandling fra dansk videnskabs side. Fra Ole Worms: *Danicorum monumentorum* over P. G. Thorsens: *De danske Runemindesmærker og Wimmers Værk* med samme titel til den nu foreliggende store publikation.

I de følgende linier skal ikke forsøges nogen kritisk gennemgang af det store værk, hensigten er kun at henlede opmærksomheden herpaa og i korte træk at redegøre for den betydning, som det har for sønderjysk historie.

»Danmarks runeindskrifter« bestaar af to bind: billedatlas og tekstbog foruden et registerhefte. Billedatlasen indeholder fotografiske gengivelser af mindesmærkerne med indskrifterne baade optrukket og uoptrukket, desuden gengivelse af enkelte kortskitser og lignende. Tekstbogens første del bringer transkriptioner og oversættelser af de enkelte indskrifter, kort oversigt over deres historie, beskrivelse af stenene, angivelse af omtrentlig datering og almindelig diskussion af de historiske, arkæologiske, runologiske og filologiske forhold, som har betydning for den rette forstaaelse af indskriften. Hertil kommer en fuldstændig bibliografisk oversigt over litteraturen vedrørende den enkelte indskrift med en ganske kort angivelse af de forskellige forfatteres hovedsynspunkter. I anden del findes en runologisk ordbog (med formlære) og et værdifuldt sagleksikon, der behandler alle vigtigere problemer indenfor runologien; nævnes kan artikler som alfabeter, fremmed indflydelse, indskriftordning, runerne m. m. Til slut en række forfatterbibliografier, der giver oplysninger om de forfattere, som har beskæftiget sig med dansk runologi. Ogsaa tegnere og indberettere er medtaget.

Fra det gamle hertugdømme Slesvig kendes ialt 18 indskrifter, heraf nogle af de vigtigste og mest betydningsfulde fra hele Danmark. De fire Haddeby stenes indskrifter fører os ind i Vikingetidens kampe ved rigets sydgrænse: »Thorulf, hirdmand hos Sven, rejste denne sten efter sin fælle Erik, som fandt døden da »dreng« belejrede Hedeby og han var styresmand, en meget velbyrdig »dreng«,« lyder denne indskrift, mens den anden fortæller: »Kong Sven satte stenen efter sin hirdmand Skarde, som var draget vesterpaa, men nu fandt døden ved Hedeby«. Indskrifterne paa de to sten staar paa samme runografiske standpunkt, og man har tidligere altid ment, at den Sven, som Thorulf var hirdmand hos, var identisk med den kong Sven, der nævnes i den sidste indskrift. I den senere tid er der dog bleven rejst tvivl om identiteten af de to personer. Forskningen har gang paa gang — og ikke mindst i de senere Aar — indgaaende beskæftiget sig med de to indskrifter. Enigheden er ikke blevet større derved. Diskussionen har især drejet sig om, hvem den kong Sven er, som har kæmpet ved Hedeby. De fleste har ment, at det var Sven Tveskæg, enkelte har identificeret ham med Sven Estridsen. Og de forskere, som har holdt paa Sven Tveskæg, har ikke kunnet blive enige om, hvilke kampe der er tale om. Problemet lader sig næppe løse, vor viden om denne tid er for ringe.

De to andre Haddeby stene bærer to næsten identiske indskrifter: »Astrid gjorde disse kumler efter Sigtryg, hendes og

Gnupas søn« (ristet af en svensker) og »Astrid, Odinkars datter, gjorde disse kumler efter kong Sigtryg, hendes og Gnupas søn. Gorm ristede runerne«. Paa grundlag af disse indskrifter og sparsomme litterære overleveringer kan man slutte, at engang ved det 10. aarhundredes begyndelse har den svenske høvding Olav sat sig fast i det sydlige Danmark med den store handelsstad Hedeby som herredømmets midtpunkt. Efter Olav fik hans søn Gnupa magten. Han havde i 934 et sammenstød med den tyske kejser Henrik I., som sejrede over ham og tvang ham til at lade sig døbe. Efter Olav Trygvassons saga blev Gnupa fældet af Gorm, Hardegons søn.

De andre sydslesvigske indskrifter har ikke tilnærmelsesvis samme historiske interesse. En nu forsvunden dørindskrift fra Slesvig Domkirke har følgende runeindskrift, affattet paa Latin: »Evli gjorde mig«. En meget medtaget runesten, fundet i Slesvig domkirkes sidetaarn, bærer runer, der stammer fra den yngre vikingetid og ligesom den ene af Haddeby stenene er ristet af en Svensker: »X lod rejse stenen efter... ansul... [han] døde [i...]; Y. og Gudmund [ristede runerne]. Han hviler i Skia i England. Kr [ist...].«. Ved et mosefund i Torsbjerg mose i Angel blev der fundet en dupsko og en skjoldbule med runetegn, hvis betydning hidtil ikke er fastslaaet med sikkerhed. Dupskoens indskrift kan maaske tolkes: »Ulher (personnavn) gid mær (det er sværdet, »det berømte«) ikke maa skaane«, mens skjoldbulens: »aisgRx« antagelig har en magisk betydning. Begge stammer fra folkevandringstiden. En forsvunden sten fra Nr. Brarup sogn i Angel har tegnene »fatur«, der antagelig er et mandsnavn med magisk betydning.

Af de nordslesvigske runeindskrifter er det kendteste guldhornets berømte: »Jeg Lægæst Holtæsson (eller fra Holt) gjorde (eller lod gøre) hornet«. Enten der er tale om en mesterformel eller en religiøs-magisk jeg-formel, saa staar vi her overfor en meget vigtig indskrift, som alene ved sin ælde (folkevandringstid o. 400—450) har stor betydning. Den fortæller os noget om de mennesker, som levede paa denne egn for ca. 1500 aar siden, ikke meget men nok til, at vi gennem dens knappe vidnesbyrd kan ane, at denne nordslesvigske egns folkelige tilværelse har været ubrudt gennem de mange sekler. Vi kan maaske ikke sige, at indskriften er dansk, men vi kan vove at paastaa, at de folk, i hvis midte runeristeren har levet, har været af samme rod og samme oprindelse som deres naboer mod nord, nordiske. De øvrige nordslesvigske indskrifter har forholdsvis mindre betydning. En kort indskrift paa en træpind, fundet ved Frøslev by, kan hverken tolkes eller tidsfæstes. Runerne »lua« paa en af de pile, der blev fundet i Nydam mose paa Sun-

deved, stammer fra folkevandringstiden og har antagelig magisk betydning, mens Bjolderup stenens »Ketil Urne ligger her«, maa være en gravindskrift fra ældre middelalder. Hovslundstenens »hairulfr«, Hærulv, kan være navnet paa risteren, rejseren eller den døde. Begge sten findes nu i Tyskland. Bjolderup stenen paa »Museum vorgeschichtlicher Altertümer« i Kiel, Hovslund stenen paa et slot i Potsdam. En tysk prins førte den i 1864 dertil som krigsbytte. Paa en døbefont i Hoptrup findes indskriften »imi« vel sagtens navnet paa fontens mester, mens der paa en sten, der oprindelig har været brugt som dørtrin i Starup kirke, staar »airiks kubl« Eriks kummel. Indskriften »lepro« paa en halsring, fundet ved Straarup (Dalby sogn, nu Vejle amt), er et personnavn, der baade kan være en runemesterformel og en ejerformel.

Som det vil ses, er det kun Haddebystenene, som fortæller om almindelige historiske begivenheder. Men alligevel er de slesvigske indskrifter værdifulde kilder til sønderjysk historie. Sønderjyllands aarhundredlange stilling som grænseland mellem Nord- og Vestgermanien har gjort, at der gennem tiderne, især i det sidste aarhundrede, har staaet strid om dets folkelige oprindelse. Runestenenene, de ældste historiske vidnesbyrd som direkte kan tale til os, fortæller om strid hernede, strid hvor det ene nordiske folk stod mod det andet. Men de fortæller ogsaa, at landets beboere har været af nordisk æt. Da folkevandringens urobølger brød ind over Europa, og da nordiske vikinger hjemsøgte en stor Del af den vestlige kulturverden, da sad der folk hernede, som var af samme æt og oprindelse som deres naboer mod nord. Slesvigs danskhed er ligesaa gammel som de ældste direkte historiske vidnesbyrd. Om den tid, der ligger forud, maa arkæologerne have ordet.

Med Danmarks Runeindskrifter er dansk historisk forskning blevet beriget med et vigtigt kildekræft. Det er kun et faatal af historikere, som har de nødvendige filologiske og runologiske forudsætninger til, at de kan tage selvstændig stilling til de mange problemer, som disse indskrifter frembyder. De maa bygge paa fagfolkernes resultater. Men de fleste vil sikkert være enige om, at der her er skabt den fuldt paalidelige, sagkyndige udgave af runemindesmærkerne, som er nødvendig for at disse fuldtud kan blive udnyttet af den historiske forskning.

Johan Hvidtfeldt.

Beretning og Regnskab.

Beretning.

Historisk Samfunds aarsmøde afholdtes i Bolderslev søndag den 31. maj. En talrig forsamling havde givet møde. Formanden, Amtslæge, Dr. Lausten Thomsen, Tønder, indledte og aflagde følgende beretning:

Ogsaa i det forløbne aar har Historisk Samfund for Sønderjylland mistet en Del af sine medlemmer ved dødsfald; Apoteker Johansen, Faaborg, Postmester Henriksen, Brønderslev, Fru Hanne Poulsen, Bovlund, Rektor Oluf Nielsen, København, Dr. phil. Marius Kristensen, Dommer Andersen, Kbhvn. Men for de gamle som faldt, er der ny overalt. Disse ord har i aar vist sig saa sande som nogensinde. Mens Historisk Samfund sidste aar havde 696 medlemmer, er vi i aar oppe paa et samlet medlemstal af 788, altsaa en fremgang paa 92. Og endda er tallet i virkeligheden noget højere, idet en kritisk gennemgang af medlemskartotekerne, der nu findes i tre nøjagtigt førte og absolut identiske eksemplarer, har gjort, at en del navne, der kun fandtes deri ved en fejltagelse, er blevet udskilt. Denne fremgang skyldes først og fremmest det store arbejde, der er gjort fra kassere-rens side. Og selvom der er naaet et betydeligt resultat, saa er der ingen tvivl om, at vi kan naa videre endnu. Det er bestyrelsens maal at naa et medlemstal af mindst 1000, og jeg er overbevist om, at dette tal kan naaes inden saa længe, ikke mindst naar man betænker, hvor ujævnt vore medlemmer hernede fordeler sig paa de enkelte amter og byer. Efter en opgørelse, der er et halvt aar gammel, bor 14 af medlemmerne i udlandet, 213 nordpaa og 568 i Sønderjylland. Fordelingen paa amterne (landsognene) er saaledes: Aabenraa: 70, Haderslev: 128, Sønderborg: 76 og Tønder: 83, og paa købstæderne: Aabenraa: 80, Haderslev: 82, Sønderborg: 14, Tønder: 35.

Selvom vort medlemstal saaledes er forøget, slaar medlemsbidraget dog langtfra til med hensyn til dækning af vore udgifter, og det maa med tak nævnes, at Samfundet har modtaget bidrag fra mange sider, fra Staten og Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amter, fra Haderslev, Aabenraa og Tønder byer, endvidere fra Dansk Kultursamfund og den Hjelmstjerne-Rosencroneske stiftelse samt Direktør Bitsch, Viborg (jvnfr. beretningen fra sidste aar).

I Samfundets bestyrelse er der i aarets løb indtraadt betydelig forandring. Paa grund af overtagelse af rektorembetet i Nakskov

maatte Dr. Bock træde ud af bestyrelsen og nedlægge hvervet som sekretær. Samtidig nedlagde Landsarkivar Gribsvad ogsaa sit mandat, og de to suppleanter Pastor Hejselbjerg Paulsen og Arkivar Hvidtfeldt indtog i stedet deres pladser, sidstnævnte som sekretær. I denne forbindelse kan jeg ogsaa nævne, at der har fundet en betydningsfuld omlæggelse sted af ekspeditionen. Aarbøgerne er altid blevet ekspederet fra Hejmdal. Bogholder Køcks gjorde her et stort arbejde. Men efter hans død, og da den foreløbige ordning viste sig at lide af adskillige mangler, ordnede vi det saaledes, at ekspeditionen for fremtiden udelukkende sker gennem kassereren, den naturligste fremgangsmaade, som uden tvivl vil faa hele det tekniske apparat til at fungere uden de smaa forstyrrelser, som har været tilstede i de senere Aar.

Jeg har paa de tidligere aarsmøder kunnet give oplysning om resultatet af den arkivindsamling, som Historisk Samfund har iværksat. Indsamlingen er nu i det væsentlige holdt op. Grundene hertil er forskellige. Men da Landsarkivets indhold er af saa stor betydning for udforskningen af sønderjydsk historie, vil jeg dog gerne benytte lejligheden til paa grundlag af oplysninger fra Landsarkivar Gribsvad at omtale de vigtigste af dets ny erhvervelser i det foreløbne aar: Slogs herreds og Møgeltønder kogsarkiver, søger vedrørende Lindskov og Brede møller, Breve fra H. P. Hanssen til Nis Nissen, Nordborg, Sundeved Frimenigheds arkiv og papirer efter Jørgen Zachariassen, Dybbøl. Landsarkivet har gennem aarene faaet mange gamle værdifulde private papirer, meget er reddet. Men der er ingen tvivl om, at endnu meget mere staar til at frelse. Enhver ved, at jordfundne ting, guld og jern, bronze og sten, bør bevares for eftertiden som vidnesbyrd om de danske, der levede og arbejdede her for aarhundreder eller aartusinder siden. Men alt for faa har gjort sig klart, hvilken kulturel værdi gamle gulnede papirer har. Ofte ligger de hen, fugtige og musædte i en krog paa loftet. Ved dødsfald og flytninger kasseres de som skrammel. Jeg synes at vore medlemmer her har en pligt til at virke for, at alle papirer, der har betydning for den historiske forskning, bliver bevaret for eftertiden og afleveret til Landsarkivet i Aabenraa.

Det blev sidste aar nævnt, at der er udarbejdet et register til Sønderjydske Aarbøger. Det gik oprindeligt kun til 1932, men med støtte fra den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse har vi i Aar videreført det til 1940. Der er ført forskellige forhandlinger om tryknin- gen af dette omfattende register, og jeg kan meddele, at det nu ser ud til, at det skal lykkes os at faa det udgivet, saa medlemmerne kan faa det gratis eller for et meget ringe beløb, ligesom vi ogsaa paa anden maade haaber at kunne levere vore medlemmer forskellige værker, som udvider kendskabet til Sønderjyllands historie. Sønderjydske Aarbøger foreligger som sædvanlig i et omfang paa 20 ark

eller 320 sider. Af indholdet skal jeg omtale to artikler af Pastor Carsten Petersen om kirkerne i Aabenraa og Tønder provsti. Disse to arbejder danner en del af en større artikelrække om sønderjydske kirker, som forfatteren har offentliggjort i Sønderjydske Aarbøger, og vi havde den glæde, at en af de tidligere artikler — om kirkerne i Tørninglen provsti — paa Dansk historisk Fællesforenings repræsentantmøde i Odense i Juni 1941 blev tilkendt prisen som den bedste artikel, skrevet af en ikke fagmand i de danske lokalhistoriske aarbøger for 1939. Ogsaa en anden af de artikler, som vi har kunnet bringe, vil jeg gerne nævne: Den oversigt over den tyske historiske litteratur vedrørende Slesvig i det sidste tjaar, som Lektor i sønderjysk historie ved Aarhus universitet Dr. phil. Troels Fink har skrevet. Den indgaar som et led i vore bestræbelser for gennem anmeldelser, literaturoversigter og mindre meddelelser at give vore medlemmer udførlig oplysning om, hvad der sker indenfor udforskningen af Sønderjyllands historie.

Til vinter er det 50 aar siden Den nordslesvigske Skoleforening oprettedes. Historisk Samfund gør regning paa til aarsdagen at kunne sende sine medlemmer en udførlig skildring af dens historie som Nr. 3 i rækken af dets særskrifter. Ligeledes har det kunnet skaffe medlemmerne forløbsret til nedsat pris til bogtrykker Winds ny facsimilerede udgave af Rodhes Haderslev amts beskrivelse. Endelig har samfundet taget initiativet til udarbejdelse af et stort værk om Tønder bys historie, der vil blive udsendt til Tønders 700 aarsdag som købstad i sommeren 1943.

Historisk Samfund ser det som sin opgave at udbrede kendskabet til fortiden i vor landsdel paa andre maader end gennem udsendelse af Sønderj. Aarbøger og Sønderj. Maanedsskrift samt særpublikationer. Vi har gjort forskellige forsøg. Under ledelse af arkivar Hvidtfeldt, Aabenraa, har vi i dagene 5.—7. januar ladet afholde et arkivkursus, hvortil Landsarkivet i Aabenraa beredvilligt havde stillet lokaler til raadighed. Kursuset overværedes af 11 medlemmer, men der havde ialt indtegnet sig tre gange saa mange.

Historisk Samfund har endvidere i aarets løb forsøgt at komme videre ud og faa forbindelse med de enkelte sogne. I forbindelse med de lokale Danske Samfund har vi afholdt foredrag ude i sognene, væsentligst med lokalhist. emne. Det er vort haab, at det skal blive muligt at fortsætte denne virksomhed ogsaa i de kommende aar, og jeg tror, at det er en opgave, som kan faa stor kulturel betydning. Vel bygger vi ikke vor nationale tilværelse paa nogen historisk ret. Sønderjylland er ikke idag dansk, fordi det var dansk for 1000 aar eller 500 aar siden, men fordi det idag er dansk af eget frit valg og overbevisning. Men paa den anden side er det selvfølgelig en styrke for vor danskhed, at vi har bevidstheden om landsdelens danskhed fra historiens gry, om den hist. sammenhæng. Den hist. forsknings

hovedopgave maa, naar det gælder Sønderjyllands historie, blive at skildre, hvorledes danskheden hernede igennem tiderne har vist sig i alle livets former, i sprog og retsvæsen, i dagliglivets smaa ting saavel som i historiens store, afgørende øjeblikke.

Derefter aflagde kassereren, Museumsinspektør Neumann, Haderslev, regnskabet, der udviste en indtægt paa 9656,00 Kr. og en udgift paa 10.441,02 Kr. Seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder, aflagde beretning og regnskab for Sønderjydsk Maanedsskrift, hvis abonnentstal er forøget med 29 til ialt 479. Regnskabet viste et overskud paa 252,52 kr. og en formue paa 2.442,16 kr.

Der fulgte derefter en kort diskussion, hvorunder Bibliotekar Jakob Petersen, Aabenraa, efterlyste et register til Sønderjydsk Maanedsskrift, og Claus Eskildsen takkede Sprogforeningen for godt samarbejde.

Til bestyrelsen genvalgtes Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, og Pastor H. F. Petersen, Flensborg, samt nyvalgtes Overlæge Max Schmidt, Augustenborg. Som suppleanter nyvalgtes Lærer Jes Holdt, Ullerup, og Dr. Lorenzen, Bov. Sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, som har været medlem af bestyrelsen siden foreningens oprettelse i 1923, ønskede at udtræde af denne. Idet formanden omtalte Nis Nissens store nationale indsats paa de tyske synoder, i det kommunale liv og som vælgerforeningens sekretær, foreslog han at vælge ham til foreningens æresmedlem, et forslag, der enstemmigt vedtoges af generalforsamlingen.

Efter nogen diskussion besluttedes det at afholde det næste aarsmøde i Tinglev.

Efter kaffebordet holdt Museumsinspektør Hugo Mathiessen, København, et interessant og fængslende foredrag om den gamle hærvej og Urnehovedegnen.

Johan Hvidtfeldt.

Historisk Samfund for Sønderjylland. -- Aarsregnskab 1941.

INDTÆGTER:	Kr.	Øre	UDGIFTER:	Kr.	Øre
Medlemsbidrag	3.665	88	Trykning	6.665	80
Salg af Skrifter	801	10	Honorarer	1.214	00
Annoncer	248	00	Ekspedition, Kasserer, Sekretær	700	00
Tilskud	4.565	00	Omdeling	1.027	31
Renter	12	77	Repræsentation	157	40
Forskelligt	363	30	Porto, Kontingent m. m.	676	51
Balance	785	02			
	10.441	02		10.441	02

STATUS PR. 1./1. 1942.

AKTIVER:	Kr.	Øre	PASSIVER:	Kr.	Øre
Folkebank	387	80	Folkebank	1.114	13
Arkivaliekonto	110	11	Kontant	1	20
Haderslev Amts Sparekasse	1.100	00	Forudbetalt Tilskud	1.000	00
Udestaaende Fordringer:			- Kontingent	20	00
Kontingent	143	35	Regning	30	00
Annoncer	372	00		2.165	33
Salg af Skrifter	124	25	Formue	632	18
Tilskud	560	00			
	2.797	51		2.797	51

Hans Neumann.